Erol Sever

ASUR TARİHİ

3. Basım

KAYNAK YAYINLARI

© Bu kitabın yayın hakları
Analiz Basım Yayın Tasarım Gıda Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.nindir.

Birinci Basım: Kasım 1993
İkinci Basım: Temmuz 1996
Üçüncü Basım: Ağustos 2008
Teknik Hazırlık: Analiz Basım Yayın
Baskı: Analiz Basım Yayın

ISBN: 978-975-343-061-6
KAYNAK YAYINLARI: 149

ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM GIDA
TİCARET VE SANAYİ LTD. ŞTİ.
Meşrutiyet Cad. Kardeşler Han No: 12/3
34430 Galatasaray-İstanbul
web adresi: www.kaynakyayinlari.com
e-posta: iletisim@kaynakyayinlari.com
Tel: (0212) 252 21 56-99 Faks: (0212) 249 28 92

Erol Sever

ASUR TARİHİ

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 9
ÖNCÜLER 11
Botta Sargon'un Sarayını Buluyor 13
Layard ve Büyüleyici Ninova 14
Asurbanipal'in Kitaplığı 16
Smith, Gılgamış Destanını Çözüyor 17
Koldewey, Babil Kulesi ve Asma Bahçeler 18
Walter Andrea ve 20. Yüzyıl Kazıları 20
Kil Tabletlerin Okunması 21
Kil Tabletler ve Çözümü 22
Rawlinson ve Darius 23
İlk Yazı: Sümer Yazısı 25
Ur ve Kral Mezarları 26
Tufan Söylencesi 27

TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARDA. 31

SÜMERLER 35
Köy Toplumundan Kent Devletine 37
Pasta İçin Boğazlaşmalar Başlıyor 38
İlk Sami İmparatorluğu (2340-2198) : Akadlar 41
Ur'da Üçüncü Soy 43

ESKİ BABİL ÇAĞI 46
Babil'de Kassit Egemenliği 50

ASURLAR 52
Yeni Bir Gücün Doğuşu 52
Asurların Kökeni 53
Asurlar ve Anadolu 54
Asurlar ve Hurri Boyunduruğu 56
Asur-Hurri İlişkilerinde Dönüşüm 58
Asur-uballit ve Hurri Boyunduruğunun Kırılması 58
Büyük Yayılmacılar 61
Tukulti-Ninurta I. (1244-1208) 64
Asur Krallığının Zayıflaması 70
Tiglat-pileser I. (1117-1077) Dönemi 72
Asur Krallığının Yeniden Doğuşu 78
Asur Krallığına Komşu Bölgelerdeki Gelişmeler 80
Aşur-nasirpal II. (884-858) ve Salmanassar III. (858-824) 82
9. Yüzyılın Diğer Egemenleri 90

KRALLIKTAN İMPARATORLUĞA 95
Bir İmparatorluğun Doğuşu 96
Tiglat-pilesar III.'ün Hegemonyacılığı 100
Sargon II. (722-705) 102
Sargon Sülalesi Yönetiminde Asur İmparatorluğu 107
Asarhaddon (681-669) ve Mısır'ın İstilası 113
Son Güçlü Asur İmparatoru: Asurbanipal (669-627) 118
Asur İmparatorluğunun Yıkılışı 122

ARAMLAR 127
Aram-Asur İlişkilerinin Başlaması 128
Babil Tahtında Bir Aram Soyu 129
Aram Göçleri ve İlk Aram Beylikleri 131
Hitit Krallığının Dağılmasından Sonra Suriye ve Filistin 133
Asur Akınları ve Aramlar 134
Aram Krallıklarının Asur Egemenliği Altına Geçmeleri 136

YENİ BABİL ÇAĞI VEYA KALDE KRALLIĞI 137
Nebukadnezar (605-562) ve Babil'in Yükselişi 138
Babil Yönetiminde Bir Aram beyi: Nabonid (556-539) 142
Kalde Krallığının Çöküşü 146

VE SONRASI... 148
Pers Egemenliği Altında Mezopotamya 148
Makedonyalı Büyük İskender ve Babil 153
Mezopotamya'da Seleukidler Soyu 154
Elenler ile Mezopotamyalılar Arasındaki İlişkiler 156

DİN 161
Roma'nın Hıristiyan Olması 163
Hıristiyanlık Düşüncesi 164
Doğu Roma'da Kilise ve Süryaniler 168

ORTAÇAĞ ASUR TARİHİ 176
Bizans Devleti ve Süryaniler 177
İkonacılık Bunalımı ve İç Savaş 178
Pavlaki İsyanı ve Anadolu'da Bizans Yayılması 180
İslam ve Mezopotamya'nın Araplaşması 182
Zengin Yoksul Çelişkisi ve Sınıf Mücadelesi 186
Karmat Ayaklanması 189
Sabiler ve Sabiîlik 190
Karmatlar Halkları Ayaklandırıyor 193
Oğuz(Türkmen) İstilaları 196
Selçuklular ve Anadolu'nun Yerli Hıristiyan Halkı 200
Anadolu'da Sınıf Mücadeleleri 202
Moğol Akınları ve Anadolu Selçuklu Devletinin Çökmesi 204
Moğol Akınları, Nasturilik ve Müslüman Halk 205
Moğol Egemeni Abaka ve
Antakya'da Nasturi bir Türk Patriği 208

Haçlı Seferleri 209
Selçuklu Sonrası Güneydoğu Anadolu 213
Osmanlı Devletinin Kurulması ve Feodalizmin Gelişmesi 214
Osmanlı Yönetimi ve Hıristiyanlar 215
Zulme Karşı Hıristiyan ve Müslüman Köylüler Omuz Omuza: Şeyh Bedreddin Ayaklanması 217

DİL VE YAZI 223
Aramcanın Önem Kazanması ve Sonu 226
Yeni Aramca ve Lehçeleri 227
Yeni Bir Yazı Dilinin Oluşması 229

BİLİM VE SANAT 233
Hellenistik Dönem 237
Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışı ve Bilim 239
Arap ve Fars Yönetimlerinde Süryani Bilimi 240
Harranlılar (Sabiîler) 243
Arap Yönetimde Süryani Kadrolar 245
Süryani Hıristiyan Sanatı 246

FELSEFE VE KİLİSE EDEBİYATI 250
Stoacılık 252
Elkasaidcilik 253
Sabiîlik 254
Manicilik 257
Gnostisizm 258
Urfalı Bardayşan 261
Bardayşan'ın Eserleri ve Edebi Değeri 263
Urfa Süryani Edebiyatı 264
İslam Döneminde Süryani Edebiyatı 266
MYTOSLAR, İNANÇLAR, TAPINMA TÖRENLERİ 267
KAYNAKÇA 281

SUNUŞ

Bereketli Mezopotamya'nın ilk yerlilerinden olan Sümerler; daha sonra bu topraklarda Dicle ve Fırat'a kaynaklık eden Anadolu ve Mısır'ın tarihsel gelişimini değiştirecek kent devleti, krallık, imparatorluklar; Babil, Asur, Hitit...

Asur Uygarlığı; köy toplumundan kent devletine geçişin öncülerinden. Yazının ve tekerleğin mucidi Sümerler'den sonra Mezopotamya'da belirgin sınıflı toplum olgusu. Bu olgunun zorunlu sonucu; yasalar, din ve bürokrasi...

Kültürlerin birbiriyle etkileşimi salt coğrafi konumlarıyla değil, fakat ekonomik ve siyasal gelişmişlikle de içiçe geçer. Savaşlar, parçalanmalar ve ayaklanmalar ile yer değiştiren pazar ve ticaret merkezleri, kültür merkezleri.

Günümüz inanç ve dinsel dogmalarının kaynakları bu tarihsel dönemde çıkıyor: Tufan, Yaratılış... Bu söylencelerin ilk metinleri, gündelik hayatta kullandığımız birçok deyimin kökenleri işte bu uygarlıklardan bize kalan miras.

Erol Sever, Mezopotamya Uygarlığı içinde çok önemli bir yeri olan Asurların kapsamlı tarihini –İlk ve Ortaçağ Asur Tarihi ve Asur Kültürü– araştırdı.

KAYNAK YAYINLARI

I

ÖNCÜLER

Tevrat'ta, Asur mahkemelerinden; bu mahkemelerin yargılarından, verdikleri cezalardan söz edilmektedir. Babil Kulesi, Babil'in Asma Bahçeleri; güzelliği büyüleyen Ninova kenti; Babil kralı Nebukadnezar'ın yetmiş yıl boyunca esarette tuttuğu Yahudiler; bütün bunlar kutsal kitaplar yoluyla günümüze kadar gelmiştir. Babil tutsaklığından kurtuldukları gün; İbraniler, gülmüş eğlenmiş, bayram etmişlerdi. Yahudiler bu bayramı bugün de, Yom Kippur adı altında kutlamakta, atalarının tutsaklıktan kurtuldukları günü anmaktadırlar. Tufan söylencesini bütün tektanrılı dinler alıp, kitaplarının başköşesine yerleştirmişlerdir.

Ortaçağın Hıristiyan inancı Kutsal Kitap'ın her bir sözcüğünü kutsal buluyor, dokunulmasını yasaklıyordu. İlk eleştiriler Rönesans ve Aydınlanma dönemlerinde gelmeye başladı. İnsanlar artık öğrenmek, kutsal kitaplarda yazılanların ne denli gerçeğe uyduğunu bilmek istiyorlardı. Tevrat gerçeküstü bir dille yazılmıştı, ama bir tarih kitabı, ilkçağların tarihini anlatan bir kitap niteliğindeydi. Kuşkusuz ilkçağ insanlarının yaşamlarını, inançlarını, gelenek ve törelerini, tarihini aktaran doğru bilgiler de vardı içinde.

Mezopotamya dümdüz bir bölgedir, ovalıktır. Anadolu içlerinden doğan Dicle ve Fırat; insanoğlunun bilebildiği zamanlardan bu yana, ovayı yarar, geçer; çevrelerini kimi zaman berekete, kimi zaman da yıkıma boğarak, Basra körfezine dökülürler. İki yüzyıl önce buralardan geçen bir gezgin iki nehrin arasındaki ovada, bir dizi gizemli tepe görecekti. Rüzgar bu tepelere vurdukça kumlarını yerden alıp gökyüzüne, güneşe savuruyor, sonra bu kumlar güneş ışınlarından geçerek,

bir renk cümbüşü içinde yere akıyordu yeniden. Yüzyılların dinginliği içinde bir yerden gelip, bir başka yerlere giden göçebeler de bu tepelerin neler sakladığını bilmiyorlardı.

Mezopotamya'nın ilk yerlilerinden olan Sümerler yazıyı, tekerleği bulmuşlar; evler, tapınaklar yapmışlar; ilk kent-devletlerini kurmuşlardı. İlk yasaları kil tabletlere oyarak, tek egemenin, kralın kulları arasındaki ilişkileri düzenlemesini ve yönetimini sürdürmesini sağlamışlardı. İnsanlığın ilerlemesinde itici bir güç olan bu ilk bulgular ve teknik yöntemler daha sonra Asurlar, Babilliler, Hititler ve bir dizi diğer halklar tarafından geliştirilmişti.

Tevrat'ta bu bölgede kurulmuş eski krallıkların, yaratılmış uygarlıkların yeri vardı. Herodotos da yazdığı tarihte eski Mezopotamya uygarlıklarından söz ediyordu. Mezopotamya'ya yolu düşen gezginler buradaki yumuşak kıvrımlar çizerek yükselen tepeleri, kimi yerde ucu görünen örenleri, çanak çömlek kırıntısı bolluğunu anlatıyorlardı.

Kökü Rönesans çağı İtalya'sına dayanan bir eski eser arama ve toplama merakı, 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da yüksek boyutlara çıktı. Bir dizi kazıcı bu tepelere de el attı, tepelerin sakladığı gizem yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı; Ur, Uruk/Varka, Babil, Asur, Ninova gibi eski kentler günışığına çıktı; eski uygarlıkların temeline inilmeye başlandı.

İlk öncüler bilimadamı değillerdi, eski ören kazıcılığı da bir bilim dalı olmamıştı daha. Bunlar devletlerinin bu yöreye yolladığı dışişleri memurlarıydı çoğunlukla. Bir öreni bilimsel yöntemlerle kazıp, geçmişin verilerini öğrenmek yerine eski altın, gümüş eşya arıyor, yağmacılık yapıyorlardı. 20. yüzyılın başlarında kazılar define aramacılığı niteliğini kaybedip, bilimsel bir nitelik kazanmaya başladı. Arkeoloji veya kazıbilim dalı oluşarak, sistemli çalışmalarla köyler, kentler, tapınaklar ortaya çıkarıldı. Bulunan çömlekler, aletler, yontular değerlendirildi. Yazıtların, kil tabletlerin okunmasıyla da, Mezopotamya halklarının tarihine inildi.

Osmanlı imparatorluğunun çözüldüğü, yönetimin hızla zayıfladığı yıllardı. Elenler, Arnavutlar, Sırplar, Hırvatlar ve daha bir dizi halk mücadele ediyor, Osmanlı boyunduruğunu kırıyordu. Mezopotamya'nın yerli halkları da Osmanlı yönetiminden hoşnut değillerdi. Bu

hoşnutsuzluğu kendi yönlerine çevirerek, yararlanmak isteyen İngilizler, Fransızlar, Almanlar bölgedeki politik ve ticari temsilciliklerini yeni kadrolarla destekleyip, genişletmeye başladılar. Örenleri kazan, eski kentleri ortaya çıkaran ilk öncüler bu kadroların arasından çıktı. Çoğu, devletlerinin bu yöredeki temsilcisi veya istihbaratçılardı.

Asuristan Dicle nehrinin kuzeyindeydi. Babil krallığı, eski Sümer ve Akad güneyde, Dicle ve Fırat'ın Basra körfezine döküldüğü bölgedeydi. Çöldeki tepelerin gizemini ortaya çıkarmak için birkaç kazma darbesi yetip de artacaktı bile.

Botta, Sargon'un Sarayını Buluyor

Buralara kazmayı ilk vuran Paul Emile Botta, 1833'de Fransız hükümeti tarafından İskenderiye'ye konsolos olarak atanmıştı. Yöreyi gezdi, gördü ve gezisi üzerine bir kitap yayımladı. 1840'da Musul konsolosu oldu. Musul, Dicle'nin yukarı kıyısındadır. Botta akşam olup bürosunun kapısını kapayınca, atına atlayıp çevre köylere gidiyor, eski eser topluyordu: Küçük yontular, çanaklar, çömlekler. Köylüler bu eserleri satıyor, ama buldukları yeri söylemekten kaçınıyorlardı.

Botta bir gün yöredeki tepelerden birini kazmayı kararlaştırdı. Kuyuncuk yakınlarındaki, kendine en iyi görünen tepeye el attı; bir yılı aşkın bir süre burayı kazdı. Kazıdan yalnız çanak çömlek kırıntıları, üzeri yazıya benzer işaretlerle kaplı tabletler, kimi de ufak kabartma parçaları çıkıyordu. Botta bu bulguları değerlendirebilecek verilerden yoksundu. Onun aradığı altın ve gümüş eşya ve müzelere konulabilecek türden yontular, kabartmalar gibi eşyalardı.

Bir Arap köylüsü çıkageldi bir gün Botta'nın çadırına. Kurşabat'dan geliyordu. Köyünde yabancının aradığı türden eşyalar vardı: Mühürler, çömlekler, yontular. Eteklerinde köyünün bulunduğu bir tepenin altından çıkıyordu bunlar. Botta ilk önce anlatılanları dinlemek bile istemedi; yerlilerin şimdiye kadar oynadıkları oyunlardan biri daha olmalıydı bu da. Şimdiye kadar doğru iz gösteren çıkmamıştı.

Yerliler hep yanlış izlere sürüyorlardı. Daha sonra düşüncesini değiştirdi, birkaç kişi yolladı gelen Arap'ın köyüne.

Gidenlerin gönderdiği haberler çok iyiydi. İlk kazılarda ortaya duvarlar çıkmıştı. Yüzeyinde kabartmalar, yazılar, insan ve kanatlı hayvan figürleri vardı. Botta söylencelerde, kutsal kitaplarda adı geçen Asur kralı Sargon'un sarayını bulmuştu.

Günyüzüne çıkan ilk duvarların, figürlerin desenleri, resimleri çizildi ve Botta ilk raporunu Fransız Akademisi'ne yolladı. İlk coşkuyu yenen bilim adamları Musul'a geldiler. Bölgedeki Osmanlı yönetiminden kazı izni çıkartıldı ve Botta kazıyı sürdürerek sarayı ortaya çıkarmaya başladı. Duvarlar, dehlizler, avlular, odalar, salonlar temizlendi. Bir çağın yaldızlı, ama zulüm ve kan pahasına yaratılmış görkemi insanlığın önüne serildi. Botta taşınabilir eserleri, Dicle gemileri olan kelekleri yükledi. Kelekler yükleri taşıyamadı, battı. Yeni, güçlü kelekler yapıldı, daha az eşya yüklendi. O günlerde ele geçen eserler *Louvre müzesindeki* yeni yerlerini aldılar.

Layard ve Büyüleyici Ninova

Austen Henry Layard 1845'de, İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçiliğinde çalışırken yirmisekiz yaşındaydı ve Botta'nın ilk kazdığı Kuyuncuk tepesini gidip, görmüştü. Onu kazı yapmaya iten, arkeolojik araştırmalar yapmaya götüren de, Botta'nın bu alandaki başarısı oldu. Musul'a geldiği zaman kaynayan bir bölge buldu. Arap aşiretleri Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmıştı. Çalışacak adam bulmak zordu. Bir akşam vakti Nimrud tepesine doğru Musul'dan yola çıkan Layard bunları düşünüyordu.

Ama Layard'a tesadüfler yardımcı olacaktı. Tepenin karşısındaki köyün sakinleri ören yağmacılığını meslek edinmişlerdi. Ayaklanmaya katılmıyorlardı ve aşiretin başkanı Avad, Layard'a altı işçi bulmaya söz verdi. Gün ağarırken kazmaya başlayan Layard ve işçiler, çok geçmeden zengin kabartmalarla bezenmiş ilk duvarlara rastgeldiler. Tepenin altından Asuristan'ın bir imparatorluk ve süper devlet olma-

sında büyük bir rol oynayan Tiglatpilesar I.'in sarayı ve Ninova kenti çıkıyordu yavaş yavaş.

Layard saray duvarlarının yüzeyinde gördüğü ilk kabartmaları şöyle anlatıyor:

"Her birinde üçer savaşçının bulunduğu iki arabadan ve bu arabaları dolu dizgin çeken atlardan oluşan bir savaş sahnesi betimlenmişti. Savaşçılardan ortadakinin sakalı traşlıydı. Bu figür tepeden tırnağa metal giysilerle donanmıştı. Başında ucu sivri bir metal tolga taşıyordu. Bu tolga, eski Vikinglerin başlıklarıyla benzerlik içindeydi. Sağ elinde tuttuğu oku yaya takmış ve yayı sol eliyle iyice germişti. Sapı iki arslan figürüyle bezenmiş kılıcı kınındaydı. Aynı arabada bir elinde kamçı, diğer elinde ise dizginleri tutan bir sürücü ve elindeki yuvarlak bir kalkanla, arabadakileri düşman oklarına karşı savunan bir üçüncü savaşçı vardı. Süslemelerdeki zenginliği ve görkemi, atların ve insanların gövde ve adalelerinin gerçekçi ve yumuşak çizgilerini; figürleri gruplaştıran ve tüm sahneyi canlandıran sanat anlayışını şaşkınlıkla inceledim."[1]

Adını Asurların savaş tanrısından alan Nimrud tepesinin güneybatı yönündeki bu kazı sürerken, tepenin diğer taraflarında yeni kazılar başlatıldı. Tiglatpilesar I. 'in iki sarayı ve güneydoğu yönündeki diğer saraylar günyüzüne çıktı. Saraylarla beraber anıtlar, çeşitli yontular da ortaya çıkmaya başlamıştı. Asur-Nasirpal II. 'nin sarayının giriş kapısındaki bir çift görkemli Nimrud yontusunun taşınmasına başlandı. İnsan başlı, kuş kanatlı bu bir çift boğanın herbiri otuz metre uzunluğunda, beş metre genişliğinde ve yedi metre yüksekliğindeydi. Manda arabalarına yüklenen bu yontulardan biri önce Musul'a sonra da oradan su yoluyla Bağdat üzerinden Basra'ya taşındı. Basra'dan da vapura birdirilerek Londra'daki *British Museum'a* yerleştirildi. Daha birçok kabartma, yontu, vazo, yazıt gibi eser Osmanlı yönetiminin çaresizliğinden ve yerel başkaldırılarda İngilizlerin tarafsız kalmasının sağlanması uğruna, İngiltere müzelerine taşındı, oraları zenginleştirdi.

Daha sonra Londra'ya dönen Layard, kazılar sırasındaki gözlem

1 C.W.Ceram, *Götter, Graeber und Gelehrte*, Rowohlt Verlag, Hamburg 1974

ve anılarını *Nineve and Its Remains* adı altında bir kitapta topladı. Kitap ilgi çekti ve Layard sağladığı ekonomik destekle yeniden Musul'a dönerek, Botta'nın bıraktığı yerden Kuyuncuk tepesini kazmaya başladı. Çok geçmeden de, oda oda Asur kralı Sargon II. 'nin oğlu Sanherip'in Sarayı günışığına çıktı. Layard Musul'un karşısında ve Dicle'nin öte yakasındaki Ninova'nın en büyük saraylarından birini 1849 güzünde bulmuştu.

Asurbanipal'in Kitaplığı

Kent, adını tanrıça Nin'den almıştı. Bölgenin en eski kentlerinden biriydi. Hammurabi zamanında tanrıça İştar'ın tapınağı bu kentteydi. Uzun yıllar taşra kenti kalan Ninova, Sanherip tarafından ülkenin başkenti yapılmıştı. Saray ortaya çıkarılırken, saraya sonradan eklenmiş iki büyük salon bulundu. Salonlar üzeri yazılı kil tabletlerle doldurulmuştu. Bulunan Asurbanipal'in otuz bin tabletlik özel kitaplığıydı. Tüm Asur-Babil, hatta Sümer kültürü sistematik olarak bu kitaplıkta toplanmıştı. Asurbanipal tabletlerin birçoğunu ülkenin değişik bölgelerindeki yazıtlardan, diğer tabletlerden kopya ettirmiş, diğerleri ise özgün yazıtlar olarak saklanmıştı. Aşağıya aldığımız mektup örneği, hem kitaplığın oluşumu üzerine bilgi veriyor, hem de o çağlarda yaşamış bir Asur kralının yazı biçimini öğretiyor. Asurbanipal'in Şadanu adındaki memurunu görevle Babil'e göndermesini içeren mektup şöyle başlıyor:

"Mektubumu aldığın gün yanına Şuma'yı, kardeşin Beletir'i Apla ve tanıdığın Borsipalı sanatçıları alarak yola çık; evlerdeki ve Ezida tapınağındaki tabletleri topla, getir..."[2]

Asurbanipal mektubunu şöyle tamamlıyor:

"Kopyaları Asuristan'da bulunmayan değerli tabletleri arayın ve bana getirin! Şimdi tapınak yönetmenine ve Borsipa valisine yazı yazdım. Sen Şadanu, tabletleri deponda saklamalısın ve hiçbir kimse elindeki tabletleri sana göstermemezlik etmemeli. Eğer sizler saraya

2 Age.

uyan herhangi bir tablet veya dini metin bulursanız, alın ve onu bana getirin!"[3]

Asurbanipal'in kitaplığında felsefe, matematik, dil ve gökbilimsel bilgileri içeren tabletler; büyü ve dualarla hastaların sağlığa kavuşturulmasını amaçlayan tıp tabletleri bulunuyordu. Bu kitaplığın oluşturulmasında çağın bilginleri ve yazı sanatçıları görevlendirilmişti.

Layard'ın yardımcılarından biri de Keldani bir hıristiyan olan Hürmüz Rassam'dı. Layard İngiltere'ye döndükten sonra, Rassam British Museum'da Layard'dan boşalan yere geçti ve bu müzenin Mezopotamya'daki temsilcisi oldu. Rassam kazılara başladıktan bir süre sonra, Nimrud tepesinde yeni bir tapınak buldu. Tepenin ondört kilometre kuzeyindeki bu yeni tapınağın kazıları sürerken, bir de yeni bir kentin kalıntıları ortaya çıkarıldı. Teraslardan oluşan bu kente yedi metre yüksekliğinde bronzdan dökme, çift kanatlı bir kapıdan giriliyordu. Mezopotamya'daki kentlerin kapılarının mandallı olduğunun ilk kanıtıydı bu kapı. Örende bulunan bir dizi değerli eşyanın yanısıra çok sayıda yazılı kil tablet de vardı. Rassam bulduğu bu eserleri ve tabletleri hemen müzeye, Londra'ya gönderdi.

Smith, Gılgamış Destanını Çözüyor

British Museum'un Mısır-Asur bölümünde görevli bir memur olan George Smith, kendisine gönderilen bu tabletleri çözmeye başladığında, edebiyat dünyasını sarsacak bir çalışmaya giriştiğini henüz bilmiyordu. Homeros'tan binlerce yıl önce söylenmiş bir destanın, Gılgamış destanının bölümleriydi Smith'in çözdüğü tabletler.

George Smith daha sonra Kuyuncuk'a, tabletlerin bulunduğu örene giderek destanın diğer bölümlerini aradı ve bularak, 348 kil tabletle Londra'ya döndü. Dünyanın ilk destanı, ilk edebiyat eseri böylece ortaya çıktı ve daha sonra değişik yerlerde bulunan tabletlerle tamamlandı.

3 Age.

Koldewey, Babil Kulesi ve Asma Bahçeler

Bir başka öncü, Robert Koldewey Almandı ve 1855'de Blankenburg'da doğmuştu. Koldewey Midilli adasında, Surgul'da, Suriye ve Sicilya'da kazılar yapmıştı. Mezopotamya'ya, Babil kentini aramaya geliyordu. Koldewey'in elinde, kendinden önce yapılan kazıların verileri, deneyimleri vardı. Kurşabad, Nimrud ve Kuyuncuk'ta yapılan kazılar Asurbanipal'ın kitaplığının verileri, çalışmalarında yardımcı oluyordu. Gerçekten de, 1898 ocağında kazıya başlayan Koldewey ondört gün sonra Babil kentinin çevresini saran surları ortaya çıkardı. Sur duvarlarının yanısıra onbinlerce kabartma parçası buldu; arslan, ceylan gözleri, dişleri, insan el ve ayakları, silah, araba kabartmalarının parçaları duvar boyunca tozun toprağın arasına dağılmıştı. Surların üzeri dört atlı bir arabanın geçebileceği genişlikteydi, her elli metrede bir nöbetçi kulesi vardı. İç surda üçyüzaltmış, dış surda ise ikiyüzelli nöbetçi kulesi sayılıyordu. Mezopotamya'nın en görkemli kentinin Babil olduğu, surlarının uzunluğundan da anlaşılıyordu. Bir kenti çevreleyen, kuşatan ve insan eliyle yapılmış en uzun surdu Koldewey'in gördükleri.

Kralların kralı adı verilen Nebukadnezar Babil'i surlarla sararak, güçlü bir savunma oluşturmuştu. Kentte eski ve yeni tanrıların tapınakları kuruluydu. Fırat üzerindeki ilk taş köprü onun eseriydi. Kentin güneyinde saray kuruluydu; buraya zengin, çok renkli çinilerle bezenmiş İştar kapısından geçerek gidiliyordu. Nebukadnezar'ın zamanında yapılar, duvarlar pişirilmiş tuğlalarla inşa edilmeye başlanmıştı; böylece yapıların uzun ömürlü olmaları sağlanıyordu.

Koldewey'in kazısında ortaya çıkan üç yapı dünyanın gözünü, kulağını Babil'e çevirmesine neden oldu: Asma bahçelerin kalıntıları, Babil Kulesi ve çok görkemli bir cadde.

Nebukadnezar'ın sarayının kuzeydoğusunda ilginç bir yapı ortaya çıkarıldı. Kemerlerden oluşan yapı taşlarla örülmüştü, altında mahzenler vardı. Ayrıca üçlü bir havuz kalıntısı da Mezopotamya'da ilk kez rastlanan bu kemerli yapıyı süslüyordu. Koldewey ilkçağlardan kalma yazıtlar, kil tabletler üzerinde araştırmalar yaptı. "Günahkar

kent" Babil'in asma bahçeleriydi bulunan; eski söylencelerde adı geçen kraliçe Semiramis'in asma bahçeleri bulunmuştu.

Orhan Hançerlioğlu Semiramis'i şöyle anlatıyor:

"Mitolojik Asur-Babil kraliçesi... Akmanışlar çağında Doğu'da yaygın olan Semiramis efsanesi, Yunan mitografları Diodoros'la Ktesias tarafından aktarılmıştır. Bu efsaneye göre Semiramis, eski Suriye dilinde 'güvercinden gelen' demekmiş. Çünkü Suriye'de Askalon gölü tanrıçası yarısı kadın yarısı balık Derketo'yla bir çobanın birleşmesinden doğmuş, birleştikten sonra çobanı öldüren tanrıça doğurduğu çocuğu yeryüzünde bırakarak gölüne çekilmiş, çocuğu güvercinler besleyip büyütmüşler. Babil kralı Ninos'un Suriye valisi Omnes ona aşık olmuş ve onunla evlenmiş. Ne var ki kral Ninos da onu görünce aşık olmuş ve valisini öldürüp onu kendine kraliçe yapmış. Kralın ölümünden sonra kırkiki yıl Asur imparatorluğunun egemeni olan Semiramis, dünyanın yedi harikası arasında sayılan ünlü Babil bahçelerini ve saraylarını yaptırmış; bu asma bahçeleri yeryüzü cenneti olarak nitelendirilir. Semiramis sonunda tahtını, kendisini öldürmeye hazırlandığını haber aldığı oğlu Ninyas'a bırakarak güvercin olmuş ve göğe uçmuş." [4]

Söylencelere, tarihe Babil Kulesi adıyla geçen yapı, tanrı Marduk adına kurulan bir tapınaktı. Zikkurat denilen bu tapınaklar Sümerlerden beri Mezopotamya'nın bütün kentlerinde dinsel bir kurum olarak işlev görüyorlardı. Babil tanrısı Marduk'a bağlananların tapındığı bu Zikkurat'a Etemenanki (yerin ve göğün temeli) adı verilmişti. Etemenanki o çağın en görkemli Zikkurat'ıydı. Tabanının genişliği doksan metreydi, diğer Zikkuratlar gibi yedi kat olarak göğe yükseliyordu. Yedinci katında yeralan onbeş metrelik Marduk tapınma salonu ile birlikte yüksekliği doksan metreye varıyordu, altınla nakışlanmış mavi renkli tuğlalarla örülmüştü.

İsadan önce 458 yılında Babil'e gelen (Halilkarnossos) Bodrumlu tarihçi Herodotes yazdığı ve kendi adını taşıyan tarih kitabında tapınakta 23.700 kilogram ağırlığında, som altından yontulmuş bir Marduk yontusu veya tasviri bulunduğunu yazar. Herodotos Babil'e geldiğinde Zikkurat kurulalı henüz yüzelli yıl geçmişti ve kuşkusuz

4 Orhan Hançerlioğlu; *İnanç Sözlüğü,* Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.

sapasağlamdı. Herodotos ayrıca o çağın tanrı Marduk'a tapınma inancından şöyle söz eder:

"Tanrının tapınağı ziyaret ettiğini ve tapınakta dinlendiğini de söylüyorlar, ama inanılır görünmüyor bana bu."[5]

Etemenanki Mezopotamya'nın en görkemli tapınağıydı ve seksenbeş milyon fırınlanmış tuğlanın sağlam bir temel üzerinde örülmesiyle göklere yükseltilmişti: Gardiyanların şaklayan kırbaçlarının sesleri arasında; çıldırtan bir güneşin altında çalışan onbinlerce kölenin emeğiyle inşa edilmişti bu tapınak.

Koldewey'in temizleyip açtığı cadde ise, yalnız Babil'in değil, uzunluk ölçü alınmazsa insanoğlunun gördüğü en görkemli caddeydi ve tanrı Marduk adına düzenlenen dinsel törenler için kullanılıyordu. Caddenin iki yanı yedi metre yüksekliğinde ve üzerleri renkli arslan kabartmalarıyla bezenmiş duvarlarla kaplıydı. Caddeye İştar kapısından giriliyordu. Bugün bile oniki metre yüksekliğindeki duvarlarıyla geçmişin pırıltısını, görkemini yansıtan bu kapı, mavi üzerine çeşitli renklerle dokunmuş kutsal hayvan nakışlarıyla bezeliydi. Bu nakışlar tanrıça İştar'ın arslanları değildi; arslanların yerini kapıda rüzgar tanrısı Adad'ın boğaları ve Marduk'un Sirruş(ejderha veya pençeli yılan)ları almıştı.

Cadde tuğla kaplıydı ve tuğlalar asfaltla birbirlerine örülmüştü. Caddenin ortasına kırmızı renkli taş çerçeveler içine alınmış, dört yanı birer metre olan alçıtaşından beyaz kareler yerleştirilmişti. Her karenin üzerine de kralın damgası vurulmuştu: "Ben Babil kralı Nabupolasar'ın oğlu, Babil kralı Nebukadnezar'ım. Babil caddesini büyük tanrı Marduk'un dinsel törenleri için Şadu taşlarıyla kaplattım. Tanrı Marduk sonsuz yaşam armağan etsin!"[6]

Walter Andrae ve 20. Yüzyıl Kazıları

Alman arkeologu Walter Andrae, Koldewey'in yardımcısıydı. Koldewey 1903'de Asur öreninde kazının başlamasından sonra çekil-

5 Herodotos, *Herodot Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.
6 C.W.Ceram, *Götter, Graeber und Gelehrte*, Rowohlt Verlag. Hamburg 1974.

di ve çalışmaların yönetimini Andrae'ye bıraktı. Asur kentini temizleyerek, açan ve ortaya çıkaran, bulguları değerlendiren, kil tabletleri çözen Andrae ve arkadaşları yirminci yüzyılın ilk bilimsel kazısını gerçekleştirdiler.

Asurlar bin yılı aşkın bir süre Mezopotamya tarihine biçim vermişler; Nil vadisi ve Basra körfezinden Anadolu içlerine kadar uzanan ve sayısız halkların boyunduruk altına alındığı bir imparatorluk kurmuşlardı. Bu halk adını ülkenin baştanrısı Assur'dan alıyordu. İlk kurulan kent devletinin de adı Asur'du. Burası daha sonra imparatorluğun merkezi olmuştu.

Kent, kurulmasından çöküşüne kadar çeşitli aşamalardan geçmişti. Köy toplumundan kentleşmeye geçiş sırasında kentin çevresi surlarla koruma altına alınmıştı; kente büyük kapılardan giriliyordu. Kenti ilk kuranlar tanrıça İştar'a tapıyordu ve tanrıçaya tapınılan büyük bir tapınak kurmuşlardı. Kent kral Salmanassar III.'ün zamanında gelişti, yeni yeni yapılar, tapınaklar inşa edilmeye başlandı. Anu-Adad ve İştar Zikkuratları onun zamanında genişletildi. Salmanassar III. Asur Zikkuratının da onarıcısı ve yenileyicisidir.

Kentte bulunan en önemli bulgulardan biri kralların mezarlarıdır. Mezarların duvarları siyah mermerle kaplanmıştı. Lahitler ise beyaz kesme taştan yapılmıştı. Sarayın altındaki mezarlara merdivenlerle iniliyordu.

Asur imparatorluğu İsa'dan önce 614'de Kyaksares'in Medleri tarafından çökertildi. Asur kenti yakıldı, yıkıldı; halk kentten sürüldü. Kent daha sonra bölgeye egemen olan Persler zamanında, Makedonyalı İskender'in istilası sırasında unutuldu, yıkıntıların arasında göçebelerin keçilerini otlattıkları bir örene dönüştü.

Kil Tabletlerin Okunması

Arkeoloji yirminci yüzyılda eski eser, altın eşya yağmacılığından geçip bilime dönüştü. Schliemann gibi bir maceracının Troya'da yaptığı türden kaba ve ilkel yağmalar gerilerde kalmıştı. Çıkarılan eser-

lerin çoğunluğu yerel yönetimlerin bilgisizliğinden veya politik nedenlerle yine Avrupa müzelerine kaçırılıyordu kuşkusuz. Ama öte yandan da örenler temizleniyor, onarılıyor ve tarih öncesinde yaşamış, *tarihi* başlatmış çeşitli halkların tarihi, sosyal yaşamı, sanatı, kültürü insanlığın bilgisine sunuluyordu. Geçmişi açmada araştırmacılara ve arkeologlara en fazla yardımcı olan özellikle bu bölgede ve Anadolu'da, kil tabletlerin okunması, bu tabletlere oyulmuş yazıların gizeminin çözülmesi olmuştur.

Bir arkeolog yeni bir höyüğe ilk kazmayı vurduğunda, altından hangi kentin çıkacağını, eline aldığı bir yontunun hangi dönemin ürünü olduğunu aşağı yukarı bilebiliyordu. Bugün Mezopotamya ve Anadolu'daki Hititler üzerine bildiklerimiz, Akdeniz ve diğer Anadolu uygarlıkları üzerine bildiklerimizden daha fazladır. Anadolu'daki ilkçağ uygarlıklarından İonya, Aeolya, Karya, Likya, Lidya gibi kent devletler üzerine bildiklerimiz, esas olarak Homeros ve Herodotos'un anlattıklarından günümüze kalanlardır. Bu uygarlıkların kiminin yazısı yoktu, kiminin de yazıları bugüne kadar okunamamıştır. Ama durum Hititler için, Mezopotamya'da uygarlıklar kurmuş halklar için öyle değildir. Bu iki bölgede yazı bulunmuştu. Kil tabletlerin okunmasıyla birlikte bu bölgelerin geçmişinin karanlığı yavaş yavaş açılmaya başladı.

Kil Tabletler ve Çözümü

Amerikalı V. Hilprech'in yalnız 1888-1910 arasında Nippur'da bulduğu kil tabletlerin tümünün okunması henüz tamamlanmamıştır. Şimdiye kadar bulunan kil tabletler ise, varolduğu bilinenlerin henüz küçük bir bölümüdür. Ama bu heceleri işaretlerle, yumuşak kil tabletleri oyarak yazılan yazılar nasıl okunabildi? Bu daldaki öncüler kimlerdi? Bu soruları yanıtlamaya çalışacağız şimdi.

Paul Emile Botta, Ninova kazısının verilerini beş kitapta topladı. 1850'de Paris'te yayımlanan eserin üçüncü ve dördüncü ciltleri, bulunan kil tabletlerin kopyalarını içeriyordu. Ama bu tabletlere oyulmuş

yazıları okuyabilecek kimse yoktu Avrupa'da. Kopyaların yazı olduğu biliniyor, ama çözülemez sanılıyordu. Botta'nın yayımladığı yazıları, daha sonra bir Alman lise öğretmeni meyhanede arkadaşlarıyla tutuştuğu bir bahis sonucu çözmeyi başaracaktı. Öte yandan oyma yazılar Avrupa için yabancı değildi. İtalyan gezgini Pietro della Valle, Danimarkalı oryentalist Karsten Niebuhr oyma yazı kopyalarını getirmişler ve bunlar bilimadamları tarafından incelenmişti. Persepolis öreninden getirilen bu kopyaların Asurca veya Akadça ile bir ilişkisi yoktu; zaten o zamanlar bu ilkçağ kültürleri de tanınmıyordu.

Georg Friedrich Grotefend, Persepolis'ten getirilen metinlerin başına çöktüğü zaman, metnin üç ayrı sütunda ve üç ayrı yazı biçimiyle kaleme alınmış olduğunu gördü. Bu metin, belki de anıt veya mezar taşları üzerine yazılan yazılardan kopya edilmişti; öyleyse belirli soy adlarının her üç yazıda da birbirini izlemesi gerekirdi. Metin gerçekten de bir anıttan çekilmişti ve lise antik Yunanca öğretmeni Grotefend yaman bir çabayla "kral" sözcüğünü çözdü. Bundan sonrasının soy sırasına göre, filan kralın falan... biçiminde sürmesi gerekiyordu Grotefend'e göre ve gerçekten de öyle çıktı. Sözü burada ona bırakalım:

"Pers egemenlerinin soyundan iki kralın adının aranması gerektiğine emindim. Öte yandan anlatılanların karmaşası içinde o çağın Yunan tarihini en inanılır buluyordum; böylece hangi adların eldeki metinlere kolayca uyduğunu aramaya Yunan tarihiyle başladım. Kyros ve Kambyses olamazdı; çünkü metindeki adlar aynı harflerle başlamıyordu. Kyros ve Artakserses de olamazdı; çünkü metindeki adlara göre bunların ilki kısa, ikincisi de pek uzundu. Geriye Darius ve Kserses kalıyordu yalnızca ve bunlar metindeki adları içeren sözcüklere öyle rahat uydular ki, çözümün doğru yolda sürdüğünü kuşkusuz iddia edebilirdim. "[7]

Grotefend'in izlediği yol gerçekten de doğruydu. Ama elindeki metin çok kısaydı, ayrıca Elamca ve Akadça olan diğer iki sütunun çözülmesine bağlıydı. Uzun ve zengin içerikli bir metine ihtiyacı vardı Grotefend'in.

7 Age.

Rawlinson ve Darius

Bağıstan'da ilkçağlardan beri Hamadan'dan başlayıp Kermanşah üzerinden Babil'e giden kervan yolunun üzerinde, görkemli dorukları göğe meydan okurcasına yükselen kayalıklar vardı. 1837 yılının başlarında İngiliz binbaşısı Henry Creswike Rawlinson ilkel bir vincin üstüne oturmuş, bu kayalara oyulmuş yazıları kopya ediyordu. Üç sütun üzerinde üç ayrı dilde ve biçimde oyulmuş yazıların üst yanındaki kayalar açılmış, düzlenmiş ve insan şekilleri kabartılmıştı kamalarla. Sol yanda soylu bir kişi yayına dayanmış, başını havaya kaldırmıştı; sağ ayağı, önünde yerlere eğilmiş bir büyücünün sırtındaydı. Sonradan öğrenileceği gibi İran kralı Darius'tu bu egemen. Yanıbaşında kendi gibi iki soylu duruyordu silahlarıyla; karşısında da elleri bağlı, boyunduruğa vurulmuş dokuz kral; dokuz ülkenin dokuz isyancı kralı. Yine sonradan anlaşılacağı gibi, üç sütun üzerine kayalara oyulmuş ondört satırda da şöyle diyordu Darius:

"Kral Darius bildirir:
Sen ki, bu yazıyı
gelecek günlerde de göreceksin.
Kayaya döğdürdüğüm insan suretlerini de.
Hiçbirini bozma ve yıkma!
Tohumun fışkırdıkça da belinden,
onların yıkılmadan kalması için uğraş! "[8]

Rawlinson dokuz yıl sonra Londra'ya dönerek Kraliyet Asya Derneği üyelerine hem ünlü yazıların eksiksiz bir kopyasını, hem de düzgün bir çevirisini sundu. Bu arada Fransa'da Oppert, İrlanda'da Hincks gibi dilciler kil tabletlerdeki yazıların üstüne eğilmişlerdi. Rawlinson birinci sütundaki Farsça metni çevirmişti, Danimarkalı Westergaard ikinci sütunun üzerinde çalışıyordu. Fransız Oppert üçüncü sütunun çözümünde ilerliyordu. Ama yine de hecelerin işaretlerle tanımlandığı bu yazıları okuma anahtarı, yöntemi bulunamamaştı. Arkeologların, dilcilerin arasında bir karmaşa başlamıştı zaten çoktan. Mezopo-

8 Samuel Noah Kramer, *Mesopotamien*, Rowohlt Verlag, Hamburg 1979.

tamya toprağı yeni yeni tabletler verdikçe, bu karmaşa da artıyordu. İşte o günlerde Botta'nın daha önceleri kazı yaptığı Kuyuncuk örenini kazan bir arkeologun spatulasına yeni tabletler takıldı. Örenin altındaki bir yeraltı salonundan yüzlerce yeni tablet çıkartıldı. Yedinci yüzyılda yazıldığı anlaşılan bu tabletler, o dönemdeki öğrenciler için hazırlanmış okul tabletleriydi. Tabletlerin yazıldığı günlerde yazı; resim ve hece yazısından tek tek harfleri aramaya, bulmaya giden yoldaydı. Yazı sadeleştirilmek isteniyordu. Ayrıca yüzlerce sözlük de bulundu; o çağın sözlükleri. Tabletlerde Sümerce sözcüklerin karşısına, Samice karşılıkları yazılmıştı. Sami dilinin günlük yaşama girerek, topluma hakim olduğu, Sümercenin ise yalnız dinsel törenlerde, ilahilerde kullanıldığı çağda, okullarda sözlük kullanılıyordu.

1857 yılında Londra'da tabletlerin ilk çevirisi yayımlandı. Eser, Asur Kralı Tiglatpilesar'ın Yazıları adını taşıyordu. Bu yazılar Sami dilinden çevrilmişti. Böylece Bağıstan'daki kayalara oyulmuş yazıların gizemi çözüldü, bilim dünyası yeni veriler kazandı. Bu eski dilleri okuma bilgisi, kutsal kitaplarda adı geçen halkları tanıma olanağını getirerek, geçmişin üzerindeki karanlığı dağıtacaktı. Tabletlerdeki yazıların Sami kökenli bir dil olduğundan kimsenin şüphesi yoktu. Eski Yunan ve İbrani kaynakları da, Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölgede Sami ırkından halkların yaşadığına işaret ediyorlardı. Ama İrlandalı dilbilimci Edward Hincks yazılardaki kimi çizgilerin değişik bir karakterde olduğunu söylüyor; bunların Sami dilinde yazılmamış olduğunu belirtiyordu. Ayrıca Kuyuncuk'ta ve Ninova kentinin kalıntılarında çıkan sözlükler de, değişik bir dilin ve bu dili konuşan bir halkın varlığını kanıtlıyordu. Peki bu halk kimdi ve nerede yaşamıştı?

İlk Yazı: Sümer Yazısı

Fransız dilci Jules 1869'da çevirdiği tabletlerden birinde Sümer adı verilen bir bölgede yaşamış bir halktan söz edildiğini okudu. Bu halk Akadlardan önce Mezopotamya'da yaşamış ve oyma yazıyı da bulmuştu. Böylece ilk defa arkeologlar ve dilbilimciler Sümerlerin varlı-

ğını öğrenmiş oldular. Oniki yıl sonra Woolley'in güney Mezopotamya'da Nippur'da başlattığı kazılarda üzeri yazılı Sümer sütunları, mühürler, onbinlerce tablet bulundu. Bu tabletlerin çoğu resim yazısıyla yazılmıştı ve bölgede yazının başlangıç dönemine işaret ediyordu. Bu tabletlerin yine çoğu alınan ve satılan sığır, koyun, tahıl gibi malların işlendiği işletme defterleriydi.

Sümer yazıtlarının bulunması ve okunmasıyla Mezopotamya uygarlığının başlangıcına inilmeye başlandı. Yirminci yüzyıl başları Sümer uygarlığının tanındığı, güney Mezopotamya'da örenlerin temizlenip, açıldığı, yeni yeni kentlerin ortaya çıkarıldığı yıllar olarak arkeoloji tarihine geçti.

Ur ve Kral Mezarları

Leonard Woolley, Biritish Museum ve Pennsylvania müzelerinin görevlisi olarak 1922'de Ur kazılarına başladı. Birkaç yıl sonra da, Mezopotamya arkeolojisinin en önemli bulgularından birine rastladı: Kral mezarları. Mezarlar sayısız altın eşya, takılar, yontularla doluydu. Önemli eşyalar arasında ünlü Ur duvar mozaiği, bir Sümer kraliçesinin peruğu, som altından bir arp, bereketi simgeleyen, yaprak altından yapılmış ve değerli taşlarla nakışlanmış bir teke yontusu bulunuyordu. Bunların yanısıra Sümer kültürünün en korkunç geleneklerinden birine şahit olacaktı Woolley ve yanındaki eşi. Kral mezarlarında egemenlerin iskeletlerinin yanında kölelerin, saray hizmetlilerinin, askerlerin iskeletleri de yer alıyordu.

Bu devasa mezarlarda toptan öldürmeler olmuş, insanlar kurban edilmişti. Bir mezarda oldukları yere yıkılmış muhafız askerlerine rastlandı; ellerinde mızrakları, başlarında bakırdan tolgaları ile öldükleri yerde kalmışlardı. Diğer bir odada, kraliçenin dokuz nedimesi de, kraliçelerinin ardından öldürülmüşler veya ölmüşlerdi. Hepsi de başlarındaki değerli diademlerle uzanmış, kalmışlardı. Odanın girişi, güçlü öküzlerin çektiği iki büyük araba ile kapanmıştı; arabaların yanında kölelerin iskeletleri, arabaların üzerinde sürücülerin iskeletleri görülüyordu.

Woolley Kraliçe Şub-ad'ın odasında öldürülen nedimelerin iki sıra dizilmiş olduklarını gördü. Bir de kollarını elindeki arpe dolamış duran müzikçi bir kız vardı. Ölüm geldiği zaman, besbelli arpını çalıyordu.

Ölen krallara insanlar kurban ediliyordu. Dinadamları tanrı-kral ve kraliçelere en büyük kurbanı veriyorlardı, son yolculuğa çıktıklarında. İlkel toplumlarda rastgelinen bir olguydu bu ve bu mezarların eskiliğini kanıtlıyordu. Görünüşe göre Sümer kültüründe veya bu kültürün ilk zamanlarında ölümden sonra yeni bir yaşamın başladığına inanılıyordu. Krallarının yanısıra içi zehir dolu kupalar gönüllü, istekli içiliyordu. Ölenler krallarına yeni yaşamda da hizmet etmeyi seve seve üstleniyorlardı.

Tufan Söylencesi

Mezarlar gerçekten de tarih öncesi çağlardan kalmaydı. Woolley kazısını genişletti. Daha derin tabakalara inmeğe başladı ve çok geçmeden mezarların oniki metre altında bir kil tabakasına rastladı. İkibuçuk metre derinliğindeki tabaka, ne toprak ne de çömlek kalıntıları içeriyordu, tertemizdi. Besbelli bu tabaka bir sel baskınından arta kalmıştı. İkibuçuk metrelik bir kil tabakası oluşturan bu sel baskını Gılgamış Destanında ve Tevrat'da sözü geçen Tufan efsanesinden başka birşey olamazdı.

Tevrat'da peygamber Musa'nın birinci kitabı Tekvin'in yedinci bölümünde şöyle anlatılıyor Tufan:

"Ve yer üzerinde kırk gün tufan oldu ve sular çoğalıp gemiyi kaldırdılar ve yerden kalktı. Ve sular yükseldiler ve yeryüzünde ziyadesiyle çoğaldılar ve gemi suların yüzü üzerinde yürüdü. Ve yer üzerinde sular pek çok yükseldiler ve bütün gökler altında olan bütün yüksek dağlar örtüldüler. Sular onbeş arşın daha yükseldiler ve dağlar örtüldüler. Ve yer üzerinde hareket eden bütün beden sahipleri, gerek kuşlar, gerek sığırlar ve hayvanlar ve yer üzerinde her sürünen ve her adam öldü; bütün karada olanlardan, burunlarında hayat ruhunun nefesi olanların hepsi öldüler. Ve adamdan sığırlara kadar, sürü-

nenlere kadar, ve göklerin kuşlarına kadar, yeryüzü üzerinde yaşayan herşey silindi; ve yeryüzünden silindiler ve yalnız Nuh ve kendisi ile beraber gemide olanlar kaldılar. Ve yüz elli gün sular yer üzerinde yükseldiler. "[9]

Amerikalı bilgin Arno Poebel 1914'de, çözdüğü Sümer tabletlerinin çevirilerini yayımladı. Tufan söylencesi şöyle destanlaştırılmış Sümerler tarafından:

"Tüm rüzgarlar olağanüstü güçte vuruyordu, birleşip,
aynı anda da sel aşıyordu tapınakların üzerinden.
Yedi gün ve yedi gece geçti aradan.
Su altındaydı bütün ülke
ve görkemli gemiyi, yüksek suların üzerinde
sel çalkıyordu durmadan.
Yere ve göğe ışık saçan Utu, birkaç adım attı.
Ziusudra görkemli geminin bir lombozunu açtı,
kahraman Utu ışınlarını saçıyordu geminin içine.
Kral Ziusudra,
Utu'nun önünde yere çaldı gövdesini
ve bir öküz kesti, kurban etti kınalı bir koçla. "[10]

İnsanoğlunun kendini bildi bileli geçirdiği en büyük yıkımın ağızdan ağıza, kuşaktan kuşağa kutsal kitaplara geçmesini gösteriyor bu örnekler. Tufan efsanesi Gılgamış Destanına da geçmiştir. Destanın aşağıya aldığımız bu bölümünde Utnapiştim - Ziusudra'nın Akadça-sı-Gılgamış'a büyük seli anlatır:

"Bora tanrısının getirdiği yaman fırtına
yerden ta göklere fışkırıyordu,
aydınlığı heryerde ezmişti karanlık
toprak baştan başa sular altında kaldı.
Bütün bir gün azgın esti bora,
yükseldi yükseldi de dağları aştı.
Kardeş, düşünmez oldu kardeşi.
Gök merhametini esirgedi insanlardan.

9 *Kitabı Mukaddes*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul
10 S.H.Hooke, *Middle Eastern Mythology*, Pinguen Books, Middlesex/London 1978.

Tanrılar bile korkmuştu boradan selden
kaçışıp cennetin en yüksek katına sığındılar.
Köpekler gibi sindiler cennet duvarının dibine.
Aşk tanrıçası İştar, doğum ağrısı
çekiyormuş gibi kıvrandı.
Tanrıların eşleri ağlayıp inlediler,
eski dünya balçık oldu, ne yazık
Tanrılar meclisinde nasıl da onayladık..
Kendi insanlarımızın yok edilmesini.
Yarattıklarımız nerede şimdi?
Balık sürüleri gibi, denizi doldurmuşlar.
Daha aşağılardaki tanrılar da başlarını
önlerine eğip ağladılar hüngür hüngür
dudaklarını ısırdılar korkudan ve kederden. "[11]

Woolley'in kazıp, ortaya çıkardığı ve kutsal kitabın Yaratış - Genesis- bölümünde adı Erek olarak geçen Uruk, Sümerlerin kent kurmada ileri bir düzeyde olduklarını kanıtlıyordu. Uruk; Ur, Lagaş, Eridu, Kiş kentleri gibi, bir tapınak -Zikkurat- çevresinde kurulmuştu. İ.Ö. 4 000'lerde Uruk kent devleti önemli bir ticaret ve politika merkeziydi. Kullaba ve Eanna yerleşme birimlerinin bir tapınak çevresinde birleşmesiyle genişlemişti. Yapılan kazılarda bölgedeki yerleşmenin altıncı bin yıllarına doğru gittiği görüldü. Sümerler bölgenin yerlisi değillerdi, ama gelirlerken yerli halk ve Sami'lerden daha üstün bir kültür getirerek, Sami'leri boyunduruk altına almışlar ve bir uygarlık yaratmışlardı. Sümerler üzerine bildiklerimizin bir çoğunu çalışmalarına borçlu olduğumuz Woolley, bu yetenekli halkın kentçilikteki yaratıcılığını şöyle anlatıyor:

"Yapıcılıkta kemer kurma tekniğini Avrupa'ya tanıtan Büyük İskender'in seferleri oldu. Daha sonra Grek mimarları yeni bir yapı biçimi olarak, kemere el attılar ve Batı dünyasına soktular. Greklerin oynadığı rolü daha sonra Romalılar üstlendi. Şimdi ise kemerin genel olarak yaygın bir Babil yapıcılığı olduğunu görüyoruz: Nebukadnezar Babil' in yeniden kuruluşunda bu tekniği kullandı. Bugün Ur'da Babil

11 Hujada Dergisi; Södertael je, İsveç 1980.

krallarından Kuri-Galzu'nun (1400 yılları) tapınağında bu tekniği görüyoruz. Sümerlerin özel konutlarında, 2000 yıllarından beri tuğladan avlu kapılarının üzerine kemerler örülüyordu ve gerçek kemer örme tekniğiyle örülmüştü bunlar. Nippur'daki kanalizasyon kemerleri 3000'de yapılmıştı. Ur'daki kral mezarlarını örten kubbelerdeki teknik, bu yapı ilkesinin 400 veya 500 yıl gerilere gittiğini gösteriyor. Bu örneklerle Sümer kültürünün şafağından başlayarak çizilen bir çizgi çağdaş dünyamıza kadar izlenebilir. "[12]

Ve Woolley sonunda şu sonuca varıyor:

"Eğer insanın çabaları başarılarına göre değerlendirilirse, Sümerlere üstün bir yer ayrılmasa bile, gerçekten onur dolu bir yer verilmeli. Eğer Sümerler tarihin gelişimini etkilemelerine göre değerlendirilirlerse, daha yüksek bir yere getirilmeye hak kazanmışlardır. Kültürlerinin barbarlığın derinliklerine gömülmüş bir dünyayı aydınlatması, bu kültürün dünyanın ilk ateşleyicilerinden biri olduğu anlamına gelmektedir.

Bizler bütün sanatların kökeninin Yunanistan'da aranması gerektiği savlanan bir çağda büyüdük. Yunanistan'ın Pallas gibi, Olympialı Zeus'un başından fışkırdığı sanılıyordu. Ama yine bizler bu kültür goncesinin yaşam gücünü, nasıl Lidyalılardan, Hititlerden, Fenikelilerden; Girit, Babil ve Mısır'dan emdiğini gördük. Kökleri ise daha da gerilere gidiyor: Bütün bu halkların arkasında Sümerler bulunmaktadır. "[13]

12 Leonard Woolley, *Ur of the Chaldees.A Record of Seven Years of Excavation*, Pelican Books, London 1952.
13 Age.

TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARDA

Mezopotamya'nın tarih öncesi çağları uzun bir süre bilime kapalı kaldı. Maceracı yöntemlerle, yağma amacıyla yapılan kazılardan bilimsel nitelik taşıyan kazılara geçişle birlikte, eskinin araştırılmasına da ağırlık verildi ve böylece geçmişin üzerindeki sisler dağılmaya başladı.

Atalarımız olmasa bile, insana benzeyen varlıklar yüzbinlerce yıl önce sürüler halinde dolaşıyor, bulduklarını yiyorlardı. Bugünkü insanın -homo sapien- ataları olan Neandertaller bundan otuzbin yıl kadar önce ortadan kayboldular ve yerlerini daha gelişmişine bıraktılar. Buz çağında donmamak, yaşamı sürdürebilmek için sürekli bir yerden diğerine göçerek sıcak yerler ve yiyecek arayan; mağaralarda, ağaç kovuklarında yaşayan atalarımız ilkel sürüler halinde yaşıyorlardı.

İnsanoğlu zamanla emeğini kullanmaya başladı. Taşları yonttu; hayvanları avlayabilmek için sopalar, mızraklar yaptı. Avladığı hayvanları parçalayabilmek, etinden ayrı, postundan ayrı yararlanabilmek için çakmaktaşından bıçaklar, baltalar yaptı.

Anadolu'nun güneyinde Antalya ve Mersin dolaylarındaki, bugün Belbaşı, Öküzini, Kadınini, Kumboğazı gibi adlarla tanınan mağaralarda insanlar yaşıyor, mağara-evlerinin duvarlarını soyut resimlerle beziyorlardı. Aralarında çeşitli hayvan resimleri, av sahneleri, hatta dünyanın en eski bir insan portresi (1200 yılları) bulunan bu resimler sert maddelerle mağara duvarlarına kazınıyor, sonra da odun kömürü ve kök boya ile boyanıyordu.

İnsanoğlu onbin yıl kadar önce besin toplamaktan, besin üretimine geçti. Toprağın işlenip, tahıl üretilmesi, yararlı hayvanların evcilleş-

tirilmesi; yerleşmeyi, evler kurup yaşamayı, kentleşmeyi getirdi ve toplumun sınıflara ayrılması başladı.

Dünyanın ilk kentleri de Anadolu ve çevresinde kurulmuştur. İlk kentlerden Çatalhöyük, Hacılar, Çayönü yedi ile sekizinci bin yılları arasında kurulmuştu. Araştırmacılar son otuz yılın verilerine bakarak, insanoğlunun ilk defa bu yörede toprağı sürmeye başladığını, hayvanların evcilleştirildiğini kanıtlıyorlar. Böylece insanın besin üretimine geçişinin, doğayı egemenliği altına almak için başlattığı bu büyük dönüşümün ilk kez Anadolu'da başladığı görülüyor. Ama aşağıda göreceğimiz gibi, bu kültür çekirdeği ancak Mezopotamya'nın güneyindeki bereketli topraklarda filizlenecek, yeşerip dal budak salacaktı.

Friedrich Engels insanın geçirdiği bu tarih öncesi aşamaları şöyle sınıflandırıyor:

"Yabanıllık: Doğa ürünlerinden, onları hiç değiştirmeden yararlanmanın ağır bastığı dönem. İnsan eliyle yapılan üretim, herşeyden önce bu yararlanmayı kolaylaştıran aletlerin üretimidir. *Barbarlık:* Hayvan yetiştirme, tarım ve insanın faaliyeti sayesinde doğal ürünlerin üretimini artırmayı sağlayan yöntemlerin öğrenilmesi dönemi. *Uygarlık:* İnsanın, doğal ürünleri hammadde olarak kullanmayı öğrendiği dönem; asıl anlamda sanayi ve ustalık dönemi. "[1]

Anadolu'da yerleşmeler sürer, Çatalhöyük kentinin nüfusu altı yedibin kişiye yükselirken, Zagros dağlarının kuzey yamaçlarında Carmo'da, Filistin'de Eriha'da da yeni yeni köyler kuruluyordu. Ama Anadolu'nun bu değişik bölgelerinde, Filistin'de, güney Kürdistan'da başlayan bu yeni çiftçi toplumları uzun süre buralarda kalıp, kentleşme sürecine girememişlerdir. İnsanoğlu ancak ilk defa güney Mezopotamya'nın sulak, bereketli toprakları üzerinde tutunabilmiş ve etkileri günümüze kadar gelen bir uygarlık kurmuştur.

Güney Mezopotamya ile Anadolu arasındaki değişik bölgelerde ortaya çıkan değişik kültürler arasında da farklılıklar bulunmaktadır. Yazı henüz bulunmadığı için, bu kültürleri kazılarda ele geçen çömlek, çanak gibi ev eşyalarından; balta, saban, bıçak, mızrak gibi araç-

1 Friedrich Engels; Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, Sol Yay., Ankara 1978.

larından tanıyoruz. Bu kültürlerin en eskilerinden biri olan Hasuna bugünkü Musul'un yakınlarında kurulmuş bir köydü. Bu topluluğun ilkel bir tarımı vardı, ürünün fazlasını kilden yapılmış iri küplerde saklıyorlardı. Topluluk önceleri yarı göçebeydi, toprağı işleme yöntemlerinin geliştirilmesiyle birlikte sürekli yerleşme de başladı. Açık havada kuruttukları, çamurdan yoğrulmuş tuğlalarla evlerini kurdular. İlk köyler oluştu.

Yerleşme ile birlikte seramik eşyaların yapımı geliştirildi. Testiler, çömlekler boyamaya, üzerlerine, çok renkli nakışlar çekilmeye başlandı. Daha sonra renkli hayvan, bitki, insan resimleri bu nakışların yerini aldı. Tarım araçları geliştirildi; Van gölü yöresinden getirilen çakmaktaşından yapılan araçlar, renkli taşlardan takılar, Basra körfezinden gelen midye, istridye kabukları işlenmeye başlandı. Büyük bir olasılıkla tarımın gelişerek, ürün fazlasının birikmesiyle çevre bölgelerle ticari ilişkiler de başladı.

Çatalhöyük'te yapılan kazılarda kült odalarına, duvarlara çizilmiş av sahnelerine, çok renkli, nakışlı çömleklere, küplere ve kilden yoğrulmuş kadın yontuları rastgelindi. Bu kadın yontuları anaerkil toplumun dinsel inançlarını gösteriyordu; ana tanrıçaya tapınılan dönemdeydi topluluk.

Yontmataş çağının Mezopotamya evleri Suriye'nin, Harran'ın bugünde görülen arıkovanı biçimli evlerine benzer. Ayrıca köşeli evler de yapılıyordu. Yerleşme birimi olan köy veya kentin çevresi, Eriha da olduğu gibi, kimi taş duvarlarla çevriliyor, kimi de boş bırakılıyordu.

Aşağı yukarı bin yıl sonra Hasuna kültürü, yerini yeni bir kültüre bıraktı. Bu kültürün ilk izlerine Suriye'de Halaf höyüğünde rastlandığı için Halaf kültürü adı verilmiştir. Halaf kültürünün ortaya çıkması, bölgede tekniğin ilerlemesini, güzel sanatlardaki gelişmeyi de göstermektedir. Suriye'den Zagros dağlarının yamaçlarına kadar uzanan bölgedeki insanlar, tarımı geliştirdiler, yeni yeni tahıl çeşitleri ekmeye başladılar. Sığır, koyun, keçi sürüleri otlaklarda yayılıyordu. Araç yapımında bakır kullanılmaya başlanmıştı. Bakır Ergani'den getiriliyordu.

Tarım araçlarının gelişmesi ve hayvancılığın yoğunlaşmasıyla

birlikte, el sanatlarında da ilerleme başladı. Topluluktaki insanlar arasındaki işbölümü, üretici güçleri geliştirdi. Kimi dokuma dokuyor, kimi araç yapıyor, kimi tarla sürüyor, kimi de hayvan yetiştiriyordu. Bu emek ürünleri çoğalmaya başladı; insanlar ürettiklerinin fazlasını, diğerlerinin üretim fazlasıyla değiştirmeye başladılar. Böylece yavaş yavaş ortak çalışmanın yerini, bireysel emek ve beceri almaya başladı. Bireysel emek dokuma tezgahı, saban, hayvan gibi üretim araçlarını geliştirdi ve bu araçlar üzerinde özel mülkiyeti getirdi. Toplumun içindeki insanlar arasında, çeşitli toplumlar veya klanlar arasında eşitsizlik başladı. İnsanlar ve klanlar zenginlere ve yoksullara ayrılmağa başladı. Üretim araçlarını ellerinde bulunduranlar, yoksulları eziyor, sömürüyorlardı. Bu yoksulların ise kaybedecek birşeyleri yoktu, emekleriyle yaşıyorlardı. Aralarında birleşerek güçlü bir önderin yönetiminde ve belki de birkaç aile halinde güneye, bereketli topraklara akmaya başladılar.

Çatalhöyük, Kilikya yörelerinden gelenler kurdukları büyük kelekleri Fırat'a indiriyor; eşyalarını, araçlarını, işlenmesi kolay külçe bakırları keleklerin içine dolduruyor ve akıyorlardı güneye doğru.

SÜMERLER

5000 yıllarının başlarında yurtlarını bırakıp Güney Mezopotamya'ya inen göçmenleri amansız bir doğa ve çetin yaşam koşulları bekliyordu. Mezopotamya'da yazları uzun ve çok kurak geçer; toprak çatlar, yarılır sıcaktan. Rüzgar eser arada, alır yerden un ufak olmuş kumları savurur; insanın en ince, en ufak deliğinden içeri girer rüzgarın savurduğu bu kum taneleri. Kışın başlamasıyla yağmur sağanak halinde akar. Susuzluktan kurumuş, çatlamış toprak emer suyu, doyar; koca ova bataklığa dönüşür suyun bolluğundan. Kısa süren baharda biraz yeşerir ovanın yüzü; ardından Anadolu dağlarının, Zagros'un karı erir, karışır Dicle ve Fırat'a, çıldırır iki koca nehir, coşar taşar, yayılır ovaya. Ovanın yüzü bir deniz olur. İnsan, sığır, çakal, kuş leşiyle dolar, tıkanır Basra körfezinin ağzı. Tufan söylencesinin kaynağının bu yörede yaşayan, sürekli doğa ile boğuşan insanların arasından çıkması boşa değildir.

Ama ovanın güneyinde taşan suların nehir yatağına çekilirken bıraktığı topraklardan doğal teraslar oluşmuştur. Bereket saçan, ne ekersen biter türünden alanlardı buralar. Bu topraklar nehirlere doğru bataklaşıyor ve suyla birleşiyordu. Nehir balıkla kaynıyor, bataklıkların kıyısındaki ağaçlar kuş yuvasından geçilmiyordu. Baharda sürülerin otlayabileceği sulu otlaklar da yetiyordu her çeşit hayvana.

Göçmenler gelirlerken tohumlarını, dokuma tezgahlarını, diğer araçlarını da getirmişlerdi. Çözdüler hayvanlarını, yerleşmeğe koyuldular yeni yurtlarına.

Güney Mezopotamya'ya yerleşen bu Anadolulu göçmenleri, Ur kentinin altı kilometre batısındaki Obeid höyüğünün adıyla tanıyoruz. Obeid kültürü insanları, tarımla uğraşan köylülerdi; evlerini balçıktan yoğrulmuş ve kesilerek güneşte kurutulmuş kerpiç tuğlalarla inşa

ediyorlardı. Büyük ve köşeli tapınakları vardı. Bu yörenin insanları, bize yazılı bilgi bırakmış ilk insanlardır. Sümerler değillerdi, yazmasını da bilmiyorlardı, ama onlardan sonra gelen Sümerlerin kil tabletlerinde kendilerinden söz ediliyor. Örneğin bazı tabletlerde Fırat ve Dicle'den İdiglat ve Buranun adlarıyla sözedilir ve sözcükler Sümerce değildir. Ayrıca Sümerceye giren köylü, çoban, saban, dülger gibi bir dizi sözcük de bu halkın dilinden alınmıştır. El sanatları ilerlemişti; çömleklerini, testilerini çok renkli nakışlarla süslüyorlardı.

5000 yıllarının sonlarına doğru Suriye çölünden ve Arap yarımadasının batısından Sami göçebeler gelmeye başladı. Onlar da kimi düşmanca, kimi dostça bu yöreye yerleştiler. İki kültür karışmaya başladı. İnsanoğlunun kurduğu ilk uygarlığın temelleri atılıyordu.

Bu kültürün ustaları olan Sümerler dördüncü bin yılının ortalarına doğru gelmeye başladılar yöreye. Sümerler büyük bir olasılıkla Asya içlerinden gelmişlerdir. Bu konuda bir dizi geniş oylumlu araştırmaları olan ve Sümerce kil tabletlerin çevirilerini borçlu olduğumuz Amerikalı araştırmacı Samuel Noah Kramer, Sümerlerin İç Asya'dan göç ettiklerini söyler.[1] Bu üçüncü halk gurubunun ortaya çıkmasıyla, Güney Mezopotamya'da etnik ve kültürel bir yoğrulma, harmanlaşma da başladı. Birkaç yüzyıl sonra, Sümerler politik iktidarlarını kurarak, ülkenin zenginliğine el koydular.

Eski göçmenlerin ve Sami kökenli göçebelerin kurdukları köylerin yerinde ilk Sümer kentleri yükselmeye başladı. Ur, Uruk, Eridu gibi ilk kent devletler kuruldu. Obeid köylülerinin başlattığı gelişme yükseliyordu. Her bir kentte koruyucu tanrının adına kurulan bir Zikkurat vardı. Totemlere tapınma epey gerilerde kalmıştı. Halk güneşte, ayda, yıldızlarda tanrıların oturduğuna ve evreni bu tanrıların yönetti-

1 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians, Their History, Culture and Character,* The University of Chicago Press, Chicago 1963.
Türkiye'de otuzlu ve kırklı yıllarda Sümerlerin Asya içlerinden gelen Türkler olduğu tezi ortaya atılmıştı. Hiçbir bilimsel temele dayanmayan bu tez sonradan çürütüldü. Sümerlerin Asya içlerinden gelmelerine rağmen, Türk veya Türk kökenli olmadıkları anlaşıldı. Sümerce eklemli denilen bir dil gurubuna girmektedir. Bu dilde bir sözcük, sözcüğün köküne eklenen takılarla uzatılmakta ve çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Sümerce ile benzerlik gösteren Elamca, Hititçe ve Urartuca gibi diller olduğu gibi, Fince, Moğolca, Baskça, Türkçe gibi diller de bu grup içine girerler. Ama bu benzerlik yalnız bu dillerin eklemli diller olmasıyla sınırlıdır. Bu diller ile Sümerce arasında akrabalık yoktur.

ğine inanıyordu. Ama kentleri koruyan tanrıların yerleri başköşedeydi. Krallar tanrıların yeryüzündeki temsilcileriydi, yaptıkları işleri tanrılara danışırlar ve aldıkları öğütlerle halkı yönetirlerdi. Kralların astığı astık, kestiği kestik yönetimlerine, buyruklarına da bu nedenle karşı gelinmezdi.

Bu inanç kuzeyden gelen göçmenlerden kalmıştı. İlk kurulan köylerde köyü koruyan tanrı adına kurulmuş bir tapınak görülmektedir. Bu tapınak, içinde bir tapınma köşesi ve bir kurban masası bulunan büyücek bir odaydı. Kentleşmeyle birlikte tapınaklar da geliştirildi ve ilk Zikkuratların kökenini oluşturan geniş bir teras üzerine oturtulmuş, dört köşe tapınma binaları inşa edilmeye başlandı. Tapmaklar yalnızca bir ailenin veya klanın değil, topluluğun, köy halkının hizmetindeydi. Bu duvarları, tuğlaların aralarına doğal asfalt dökülerek örülmüş ve sürekli bakım gören yapılarda, bir olasılıkla düşman kabilelerle yapılan savaşlarda alınan esirlerin bir kısmı kurban edilir, bayramlar kutlanır, dini törenler yapılırdı. Bu işleri din adamları, rahipler görürdü. İlkin topluluk tarafından seçilen bir veya iki üç kişiden oluşan bu rahipler, daha sonraları sayıca çoğaldılar. Bu çoğalmada, tapınaklarda görülen işlerin çoğalmasının ve tapınakların büyümesinin de etkisi olmuştur. Böylece bu tapınaklar, kentin bilim ve sanat merkezi durumuna geldiler. İlk yazı da, bu tapınaklarda bulunmuş ve geliştirilmiştir.

Köy Toplumundan Kent Devletine

İlk göçmenlerin ektikleri topraklar bire bin veriyordu; alüvyonlu topraklar bereketliydi. Su taşmalarını denetlemek ve daha fazla toprağı sulayabilmek amacıyla kanallar kazıldı, su yolları açıldı. Halkın karnı daha iyi doymaya, nüfus hızla artmaya başladı. Kanallarla büyük havuzlara akıtılan sular, kurak yaz aylarında kullanılıyordu. Ekili alanlar çoğaldı, yeni yeni tarlalar kazanıldı, Bu yeni kazanılan alanların ölçülmesi, sınırlanması gerekiyordu. Sınır anlaşmazlıkları çıktıkça önlemek, haklıyla haksızı belirlemek, her toplum ilerledikçe

ortaya çıkan sorunlardan biriydi. Topluluk yönetimi memurlar yetiştirmeye başladı. Bu eski Mezopotamya toplulukları, köyler ve daha küçük yerleşim birimleri demokratik bir yönetimle yönetiliyordu. - Buradaki demokratik kavramını özgür yurttaşlar için kullanıyoruz, toplumdaki kölelerin yönetime katılma hakları yoktu- Bu özgür yurttaşlar toplanarak yönetim için gereken memurları seçiyorlardı. Belirli aile veya klanların yararına haksızlık yapan bir memur görevden alınıyordu.

Öte yandan köyler büyüyüp, kentleşmeye doğru gidiş başlayınca ve bu arada ekili alanlar çoğalıp belirli bazı ailelerin elinde toplanınca, politik güç mücadeleleri de başladı. Köy topluluğu yöntemleri, anlaşmazlıkları çözmeye yetmez oldu. Bir topluluğun, köyün ekili alanları, daha güçlü bir diğer köy halkı tarafından ele geçirebiliyordu. Silahlı saldırılara karşı koyup, geri püskürtebilecek güçlü bir önderliğe, asker toplayıp yönetecek birine gereksiniyordu topluluk. Köy halkının içlerinden en gözüpek ve güçlüsünü seçmeleri gerekiyordu. Krallığın temeli böyle bir ihtiyacı karşılamak yolunda atıldı. Kral sözcüğünün Sümerce karşılığı olan Lugal, güçlü adam anlamına gelmektedir. Kralın yetkisi başlangıçta kısıtlıydı ve saldırı püskürtüldükten sonra, toplum içindeki yerine, işinin gücünün başına dönüyordu. Ama zamanla saldırılar yinelendi, karşı saldırıları örgütlemek gerekti ve topluma yavaş yavaş krallık kurumu yerleşti.

Pasta İçin Boğazlaşmalar Başlıyor

Krallıkların kurulmasıyla, bu krallıklar arasında iktidar ve yayılma mücadelesi de başladı. Bu ilk krallıklar, çevresi surlarla çevrilmiş birer kent devletti. 3000 yıllarında oniki krallık bölgenin tümüne egemen olabilmek için birbirleriyle boğazlaşmaya başladılar, kanlı savaşlara tutuştular. Öte yandan Sami göçebelerinin akınları da başlamıştı. Bu silahlı göçebeler kentlere saldırılar düzenliyor, pastadan pay almak, Sümer kentlerinin zenginliğini ele geçirmek için kentlerin surlarını sarsıyorlardı. İleride de görüleceği gibi, Mezopotamya tarihi, politik egemenlik ve bölgeye dışardan gelen akınların tarihidir. Akad-

lar, Araplar dışardan gelen göçebe halkların birkaçıdır. Güney Mezopotamya'yı, ele geçirdikleri zenginliği kimselere kaptırmak istemeyen krallar ordularının başına geçmiş, vuruşmuş, kan dökmüştür. Bu krallıkların çoğu kurdukları kent devletlerin adıyla anılırlar.

Bu kent devletlerin, krallıkların bölgeye, diğer kent devletlere hakim olmak için sürdürdükleri savaşlar, aralarındaki düşmanlık arada, dışardan gelen yabancı akınlara karşı koymak için durulur, bu akınlar püskürtülünce yeniden başlardı. Sümer ülkesine ilk hakim olan kent devlet Kiş oldu. Kalıntıları Bağdat'ın doksan kilometre güneyinde olan bu devlet, Etana adındaki kralın yönetiminde 3000 yıllarında bölgeyi ele geçirdi. Çok geçmeden yüzaltmış kilometre güneydeki, başında Birinci Hanedan'ın kurucusu Meskiaggaşer olan Uruk hasım çıktı. Sümer kral listesi bu kraldan "denizlere açılan, dağlara tırmanan" olarak söz eder. Bu sözlerle Meskiaggaşer'in zaman zaman Basra Körfezi ve Zagros dağları arasındaki bölgeye seferler düzenlediğini anlıyoruz. Meskiaggaşer'in bölgedeki egemenliğini daha bir dizi Uruk kralı sürdürdü. Bazıları çevreyi öylesine etkiledi ki, halk onları ölümlerinden sonra tanrılaştırdı. Bu krallardan biri olan Dumuzi'nin bereket tanrısı olduğuna inanılıyordu. Tevrat'a Tammuz olarak geçen bu kral, Türkçe'de oniki ayın birine ad olmuştur. Eski Uruk krallarından en ünlüsü kuşkusuz 2700 yıllarında ülkeyi yöneten Gılgamış'tır. Ur, Uruk ve Kiş krallarının Sümer ülkesinin bütününe egemen olmak için birbirleriyle boğazlaştıkları bir dönemde Uruk'a kral olan Gılgamış, sürdürdüğü kanlı savaşların sonunda bölgeyi eline geçirdi. Ama bu iç savaşlar Sümerleri zayıflatmıştı; ülke çok geçmeden Elamların eline geçti. Bu iç savaş döneminden Gılgamış üzerine çıkarılan sayısız destan ve söylenceler kaldı. Zamanla Gılgamış'ın yarı tanrı olduğuna inanıldı. İlkçağın bu ilk yazılı destanı aşağı yukarı bütün Ortadoğu ve Anadolu dillerine çevrilmiştir.

Tek tek Sümer krallıklarının yabancı baskı ve işgaline karşı mücadele etmelerine rağmen, Elamlar yüzyıldan fazla bir süre ülkenin iliğini emdiler. Ülkeyi Elam boyunduruğundan Adab kralı Lugalannemundu kurtardı. Lugalannemundu Sümer kent devletlerini birleştirdiği gibi, çevredeki krallıkları da egemenliği altına aldı ve haraca bağladı. Ölümünden sonra Sümer devletleri yeniden birbirlerine

girerek, dağıldılar ve Sümer ülkesi iki yüzyıl egemenlik ve çıkar savaşlarına sahne oldu.

Kanlı savaşların sürdüğü bu sıralarda Uruk'un altmış kilometre kuzeydoğusundaki Lagaş kent devleti güçlenmeye ve bölgede askeri ve politik bir güç olarak ortaya çıkmaya başladı. Lagaş'ı 2450'lerde gücünün doruğuna çıkaran kral Eannatum, tahta geçmesinin ilk yıllarında, su kanallarına sahip olabilmek için komşu Umma kentine saldırdı. Umma'nın yenilgisini ve kendi zaferini iki kentin arasındaki sınır boyuna diktirdiği bir anıta yazdırmıştı. İki ülke veya devlet arasındaki bir barış anlaşmasının tarihte ilk görülen biçimi olan bu yazıtta barış koşulları yazılıydı. Eannatum, Umma devletinin yenilgisinden sonra Ur, Uruk ve Kiş'e de saldırarak buraları da eline geçirdi. Ama kısa bir süre sonra düşmanlarının birleşmesi karşısında Lagaş yenildi, etki alanlarını bırakmak zorunda kaldı.

Birkaç kuşak sonra Urukagina adında reformcu bir kral geçti Lagaş tahtına. Urukagina din adamlarının aldığı rüşvete karşı mücadele etti; rüşvet alınmasını, kahinlerin aldığı aşırı ücretleri yasakladı. Zenginlerden alınan vergi miktarını azaltarak, orta sınıf yararına vergi değişiklikleri getirdi. Sümer tapınakları yalnız dinle uğraşan ve yıldızları inceleme çalışmaları yapılan kurumlar değildi. Zenginler veya paraya ihtiyacı olanlar mallarını tapınaklarda ipotek ediyorlar, karşılığında gümüş alıp ticaretlerini genişletiyorlardı. Tapınaklar günümüz bankaları gibi iş görüyordu.

Bu reformcu kral daha henüz yapacaklarının tümünü yapamadan, hasmı Umma kralı Lugalzaggasi Lagaş'a saldırdı. Kenti yağmalayarak, kentin Zikkurat'mı yaktı. Lugalzaggasi bu devletteki reformların kendi ülkesine de sıçramasından korkmuştu. Yıkılan, yakılan, yerle bir edilen kentin üzerini, zaman kum ve toprakla örtecek, ama binlerce yıl sonra burayı kazan arkeologlar kumların arasında, insanlık tarihinde ilk kez kişisel özgürlüğü dile getiren bir belge bulacaklardı. Bu belge, Urukagina'nın bürokratik haksızlıklar karşısında kent yurttaşlarını korumak için çıkardığı bir yasaydı.

Lugalzaggasi Lagaş'tan sonra diğer kentlere de akınlar düzenledi. Dinsel merkez Nippur'u, Uruk ve Ur gibi diğer önemli Sümer kentlerini ele geçirdi ve başkenti Umma'dan Uruk'a taşıdı. Gümüş yatakları-

nın bulunduğu Toroslara, bakır madenlerinin bulunduğu Ergani'ye yağma akınları yaptı. Akdeniz'den Basra körfezine kadar uzanan büyük bir bölgeyi egemenliği altına aldı. Ama bu savaşçı kralın sonu, Nippur kapılarında asılmak olacaktı. Sümerlerin yayılma ve bir imparatorluk kurma girişimleri yirmibeş yıldan fazla sürmedi.

İlk Sami İmparatorluğu (2340-2198) : Akadlar

Sümerlerin bölgedeki egemenliğine son veren Akadlar adlarını ilk kralları Büyük Sargon'un Fırat boyunda kurdurduğu başkent Agade'den alıyorlardı. Sargon'un önderliğinde Sümer egemenliğine karşı başkaldıran Samiler, tarihöncesi çağlardan beri, bugünkü Filistin ve Suriye'den kalkıyor, Mezopotamya içlerine göçediyorlar ve Sümer kentlerine yerleşiyorlardı. Kentlere yerleşmeyenler de, hayvancılık yapıyor, mevsime göre bir otlaktan bir başkasına yer değiştiriyordu.

Bu ilk Sami imparatorluğunu kuran Sargon, üzerine söylenenler, masalları andırır. Söylenceye göre babası çoban olan Sargon'u anası doğurduktan sonra, bir sepete koyarak Fırat üzerinde suya salar. Tarlaları için su çeken bir köylü, sepeti ve içindeki çocuğu görür ve alır, evine götürür. Bir süre sonra o çevreden geçen saray kadınlarından biri çocuğun güzelliğini görünce, köylüden isteyerek saraya getirir Sargon'u. Sargon'un Kiş kralı Ur-Zababa'nın yanında büyümesi böyle başlar. Bir başka söylenceye göre de, tanrıça İştar Sargon'u korumuş ve böylece Sargon'un şansı hep yaver gitmiştir.

Ur-Zababa, düşmanlarına karşı giriştiği bir savaştan yenik olarak Kiş'e döndüğünde, Sargon göçmen Samilerin başına geçer ve babalığını tahttan indirir, yerine kendi geçer.

Sargon ilk seferini Uruk'a yaptı ve kenti yakıp, yıkarak kral Lugalzaggasi'yi tutsak aldı ve Nippur'a getirerek, kent kapısında sallandırdı. Sargon daha sonra Fırat boyunda Agade kentini kurdurarak, burayı başkent yaptı. Bu kentin kurulmasından sonra Akadlar adıyla tarihe geçen Samiler, Sargon'un liderliğinde yayılmaya başladılar. Uruk'un düşmesiyle Sümerlerin bölgedeki politik egemenliği sarsılmıştı. Sıra-

sıyla Ur, Umma ve Lagaş kentleri Akadların eline geçti. Sümer ülkesinin doğusunda, bugünkü İran'da yaşayan Elamlar, Mezopotamya'ya akın edip kentleri yağmalıyorlardı öteden beri. Sargon buralara uzun süreli seferler düzenleyip, Elamları haraca bağladı. Arkasından da sayısız seferlerin sonunda Kuzey Mezopotamya'yı egemenliği altına aldı. Öteden beri gözünü diktiği Anadolu içlerine seferler yaptı, Amanos ve Toros dağlarıyla Akdeniz'in kuşattığı Kapadokya'yı imparatorluğuna kattı. Sargon böylesine geniş ve çeşitli halkların yaşadığı bir bölgeyi elinde tutabilmek için geçit yerlerinde, stratejik noktalarda hisarlar, garnizonlar kuruyor, içlerini Akad askerleriyle dolduruyordu. Kentlerde ise, bütün önemli kurumlarda çalışan memurlar Akadlardan seçiliyordu.

Tarihin bu ilk emperyalist nitelikli imparatorluğuna daha yakından bir göz atmamız gerekiyor. Tarihteki bütün yayılma, genişleme savaşlarının ardında yatan neden ekonomiktir. Bir devlet tehditle veya zorbalıkla komşularını egemenliği altına alır; ardından diğer ülkeleri haraca bağlamaya, doğal kaynaklarını sömürmeye sıra gelir. Dünya üzerinde ilk uygarlıkların kurulduğu Mezopotamya doğal kaynaklar açısından fakirdi; doğal gaz ve petrolün değeri de pek bilinmiyordu o zamanlar. Yalnız doğal asfalt inşaatlarda kullanılıyor, ham petrolden de aydınlanmak için yararlanılıyordu. Bakır, gümüş, altın, taş, kereste dışardan geliyordu. Sargon yaptığı seferlerle Lübnan'ın sedir ağacı ormanlarına, mermerine; Torosların gümüşüne, Ergani'nin bakırına el koydu. Basra körfezine yayılarak Hindistan ve Oman ile yapılan ticaretin denetimini eline geçirdi.

Akad kralları Güneydoğu Anadolu'ya kadar uzanmış, Kuzey Mezopotamya'nın tümünü egemenlikleri altına almışlardı. Bir dizi kent büyümüş; yeni tapınaklar, saraylar, kışlalar, resmi binalar yapılmıştı. Daha sonra sözünü etmeye başlayacağımız Asurlar ise, Sümer ve Akad halklarının yaşadığı kentlerin çevresine yeni yeni yerleşiyorlardı bu sıralarda.

Büyük Sargon'un kurduğu bu ilk Sami imparatorluğu kurucusunun ölümünden sonra zayıflamaya, dağılmaya başladı. Sümer ülkesinde, Suriye ve Anadolu'da yerel valilere karşı ayaklanmalar başladı. İşgal altındaki bölgelerin halkları baskıya ve sömürüye karşı başkaldırı-

yor, bağımsızlık istiyorlardı. Sargon'un oğulları bu ayaklanmaları bastırmak ve en azından babalarının mirasının bir bölümünü elde tutabilmek için uğraştılar. Torunu Naram-sin bir süre Sargon'un izinden giderek yeni istila savaşlarına girişti, Zagros dağlarından inen göçebe savaşçı Lulubeleri geri püskürttü. Ama 2200 yıllarında bölgenin kuzeydoğusundaki dağlık yörelerden gelen Guteler, Sümer ülkesinin üzerine bir felaket gibi yağdılar. Görkemli başkent Agade bu yeni yağmacılar tarafından yerle bir edildi. Sargon soyunun ve Sami egemenliğinin sonu görünmeye başlamıştı.

Gute işgali bir yüzyıl sürdü. Bu karanlık ve ağır baskılar altında geçen yıllarda yalnız Lagaş, istilacılarla işbirliğine girişmeyerek, bağımsızlığını korudu ve halkını refah içinde yaşattı. Lagaş kralların-dan Gudea kenti onarttı, yeni yapılar inşa ettirdi, eski yasaları düzeltti. Sümer ülkesini Gute boyunduruğundan kurtaran kral Utekengal Uruk kentindendi. Daha önce de Gılgamış'ı ve diğer güçlü kralları çıkaran Uruk halkı, Utekengal'in çevresinde toplandı ve uzun bir mücadelenin sonunda kent bağımsızlığını kazandı. Guteler ülkeden sürülüp, atıldı. Ülkenin yabancı işgalinden kurtulmasından yedi yıl sonra da, Ur valisi Ur-Nammu, kral Utekengal'a karşı ayaklanarak Ur kentinin başına geçti ve ülkeyi toparladı.

Ur'da Üçüncü Soy

Ur-Nammu'nun 2100 sıralarında Ur kentinde başlattığı hanedan Mezopotamya tarihinde Üçüncü Soy olarak tanınır. Bu soy aynı zamanda Mezopotamya'da egemen olan son Sümer soyudur. Ur-Nammu ve ondan sonraki krallar kaybettikleri toprakların büyük bir bölümünü geri aldılar. Samiler Mezopotamya'nın kuzeyine çekildi. ülkede halkın yaşam düzeyi yükseldi, kentlerin surları yeniden yapıldı, yeni yeni Zikkuratlar inşa edildi. Suriye'den göç eden Kenan göçebelerinin de üretime katılmasıyla ekili topraklar arttı, ticaret ilerledi. Çalışan kitlelerin emeği Zikkuratların yapımına, orduya, kralın ve din adamlarının görkemli yaşamına aktı.

Ur-Nammu güçlü ve yetenekli bir kral olduğu kadar , güzel sanat-

lara da düşkündü. Ay tanrıçası Nanna için kurulan Zikkuratın kalıntıları bugün bile Ur-Nammu'yu akla getirmektedir. Ur-Nammu aynı zamanda tarihin ilk yasa koyucusudur da. Ur-Nammu zamanına kadar yasalar, din adamları tarafından hazırlanıyordu. Bölümleri bulunan Ur-Nammu yasaları, Babil kralı Hammurabi'nin ünlü yasalarından üçyüz yıl önce kil tabletlere yazılmıştı.

Ur-Nammu ülkeye yeniden saldıran Guteleri püskürtmek için başlattığı bir akın sırasında düştükten sonra, yerine oğlu Şulgi geçti. Şulgi'nin kırksekizyıl süren krallığı sırasında, Sümerler eski toprakların çoğunu yeniden ele geçirdiler ve bütün Sümer ülkesini birleştirdiler. Şulgi için destanlar yazan Sümer ozanları onu savaşçı, bilge, Zikkurat yapımcısı ve büyük bir diplomat olarak överler. Şulgi ve ondan sonra gelen krallar zamanında Sümer kervanları Suriye ve Anadolu içlerine dek gidiyor, tahıl ambarları dolup taşıyordu.

Ur-Nammu soyunun beşinci ve son kralı İbbi-Sin tahta çıktığı zaman, Sümer ülkesi düşmanlarla çevrilmişti. Ülkenin zenginliğine göz diken Elamlar doğudan, Sami kökenli göçebe bir halk olan Kenanlar batıdan saldırmaya başladılar. Bu dıştan gelen saldırıların etkisiyle ülke sarsılmaya, merkezi yönetim zayıflamaya başladı. İbbi-Sin'in komutanları ve valiler görevli bulundukları bölgelerde isyan bayrağını kaldırdılar, kendi yerel yönetimlerini ilan etmeye başladılar. Bunlardan İşbi-Erra, Ur'un yüz on kilometre kuzeybatısındaki İsin kentinde krallığını ilan etti ve çok geçmeden Sümer ülkesinin yarısını ele geçirdi. Ülke uzun bir süre birbirlerine hasım bu iki kral tarafından yönetildi. Bu iki başlı yönetim ülkeyi zayıflatıyordu, halkın refahı günden güne düşmeye başlamıştı. 2000 yıllarında Elamlar Ur'a saldırarak, kenti yakıp yıktılar ve kral İbbi-Sin'i tutsak edip kendi ülkelerine götürdüler ve orada ipe çektiler. İsin kenti daha bir süre bağımsızlığını korudu, ama Ur'un düşmesiyle Sümerlerin de sonu gelmişti. Çok geçmeden ayaklanan Sami kökenli halk Elamları ülkeden çıkarttı ve Babil kentini kendilerine merkez -başkent- ederek yeni bir krallık kurdu. Böylece Mezopotamya'daki Sümer egemenliğinin sonuna gelinmiş olundu.

Bir Sümer ozanı yaktığı bir ağıtta Sümerlerin sonunu şöyle anlatır:

"Düzen ve Yasa ortadan kalktığında
Kentler düşüp, evler yıkıldığında
Sümer ırmaklarının suları acıdı
Ağudan otları sayrılık bürüdü
Ve analar bebelerini sallayamaz oldu beşiklerde
Yaban ülkelere taşındı kralın tahtı
Ve korkudan sokaklara çıkmaz oldu insanlar
Güçlü kentler örenleşti
Ve kara, kıvırcık saçlı yaman Sümer halkı yenik düştü.
Tanrılar Meclisi'nin kararlaştırdığı karayazgıyı
Kimseciker değiştiremez, kimsecikler döndüremez ki![2]

2 Samuel Noah Kramer, *Mesopotamien*, Rowohlt Verlag, Hamburg 1979.

ESKİ BABİL ÇAĞI

Ur'un yıkılması ve Üçüncü Soy'un egemenliğinin ortadan kalkmasından, 1594 yılına kadar geçen dönemi eski Babil Çağı olarak adlandırıyoruz. Bu tarihte Hitit kralı Murşili I., Babil krallığına son vermiş ve egemenliğin Kassitlere geçmesine yardımcı olmuştur.

Samilerin ele geçirdiği kentler arasında, bugünkü Bağdat'ın seksen kilometre güneyindeki Babil de bulunuyordu. Sumuabum adlı bir bey burada 1850 yılında bir Amorit soyunu başlattı. Sumuabum'dan sonra gelen krallardan altıncısı ve eski Ortadoğu'nun ünlü krallarından biri olan Hammurabi zamanında Babil bütün bölgeye hakim olacak ve eski Sümer ülkesine kaybolan adını verecekti.

Hammurabi 1750 yılında taç giydiği zaman, bütün Mezopotamya Ur'un yıkılmasından önce ve sonra kurulmuş bir dizi kent devletin birbiriyle kapıştığı bir bölge haline gelmişti. Bu kent devletlerin çoğunun yönetimi Amoritlerin elindeydi, ama aralarındaki kan bağı bölgenin zenginliklerinin tümünü ellerine geçirebilmek için birbirleriyle savaşmalarını engellemiyordu. Bu kent devletlerin en önemlileri güneydeki kentleri haraca bağlamış olan Larsa, kuzeybatıda Mari, kuzeyde Eşnunna ve Babil'in 320 kilometre kuzeyinde, Dicle kıyısında kurulmuş olan Asur kentiydi.

Hammurabi yönetimi eline aldığında, Babil din adamlarının ve tüccarların hammadde ihtiyacı çektiklerini gördü. Suriye ve Anadolu içlerinden bakır, gümüş, kereste getiren kervanlar çoğu kez topraklarından geçtikleri ülkelerin beyleri tarafından yağmalanıyorlardı. Güçlü bir yönetimle bu Mezopotamya krallıklarını birleştirmek, eski Sümer'in zenginliğini ve görkemini geri getirmek gerekiyordu. Yeni kral böylece birbiri ardına sefere çıkarak, kent devletlerini, beylikleri dağıtıp, kendine bağlamaya başladı. Hammurabi kırkiki yıl sonra öl-

düğünde, küçük Babil krallığı güneyde Basra körfezinden Toroslara, Anadolu içlerine kadar uzanan bir imparatorluğun başkenti olmuştu. Sümerlerin yapamadığını Hammurabi yapmış, güney ve kuzey Mezopotamya'yı bir yönetim altında birleştirmişti. Yayılmacılık üzerine kurulan bu imparatorluk, petrol dışında hammadde kaynakları zayıf olan Mezopotamya'da çağının en yüksek uygarlığını yarattı. Hammurabi gerektiği zaman komşularıyla "Dostluk ve İşbirliği Anlaşmaları" imzalıyor, barıştan ve kardeşlikten söz ediyor, zamanı gelince de saldırıyordu. Yönetiminin otuzdördüncü yılında böyle bir anlaşmayla bağlı olduğu Mari krallığına saldırarak yakıp yıkmış ve Mari'yi haritadan silmişti. Bugün Mari'de kralın sarayının kalıntılarını araştıran arkeologların buldukları eşyalar arasında yirmi bin tabletlik bir arşiv de bulunmaktadır. Bu tabletlerin arasında Babil ve Mari arasında yapılan anlaşmaların metinleri, Hammurabi'nin "kardeşi" Mari kralına yazdığı mektuplar da vardır.

Bilim eskiden Hammurabi'yi belki de eski bir önyargıyla önemli bir devlet adamı olarak kabul ediyordu. Kuşkusuz bu yargıda, Sümer Yasaları bulunmazdan önce, Hammurabi Yasaları'nın tarihin ilk yazılı yasası sayılmasının da bir payı bulunmaktaydı. Ama Mari arşivindeki tabletleri çözen araştırmacılar biraz da şaşkınlıkla Hammurabi'nin çağın diğer kralları arasında olduğunu, ama en önde geleni olarak kabul edilmediğini gördüler.

Bir tablette şöyle deniyor:

"Gücü kendini diğerlerinin önüne çıkaran hiçbir kral yoktur. Babilli Hammurabi'nin ardından on veya yirmi kral geliyor; bir o kadar Larsalı Rim-Sin'in ardından, bir o kadar da Eşnunnalı İbalpiel'in ardından... ve Camşadlı (Halep civarında bir beylik) Carimlin'in ardından yirmi kral geliyor. "[1]

Bu tabletin Hammurabi'nin Larsa ve Eşnunna'yı ele geçirmesinden, Suriye'deki krallıkları haraca bağlamasından önce yazıldığı anlaşılıyor.

Hammurabi orta ve Kuzey Mezopotamya'daki krallıkları ortadan kaldırıp, bu iki bölgeyi Babil yönetimine bağladıktan sonra kuzeye döndü ve Babil'in yüz kilometre kuzeyindeki Eşnunna krallığını istila

1 *Die Altorientalischen Reiche* I,s.156, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1976.

etti. Eşnunna Asuristan'ın başkenti olan Asur ile birlikte kuzey Mezopotamya'yı egemenliği altında tutuyor ve böylece ticaret yollarının kontrolünü elinde bulunduruyordu. Böylece Asuristan üzerinde de tam olmasa bile belli bir egemenlik kurdu, Asur krallığını haraca bağladı.

Babil, Hammurabi'nin yönetiminde bütün Mezopotamya'ya hakim olan bir imparatorluk konumuna girmişti. Lübnan'ın sedir ağaçları, Anadolu'nun gümüş ve bakırı Babil'e akıyordu. Kentlerde köleler Mezopotamya tanrılarına büyük büyük Zikkuratlar kuruyor, din adamları bu Zikkuratların gölgesinde ticaret yapıyorlar, mali işleri düzenliyorlardı. Hammurabi bugün Paris'teki Louvre müzesinde bulunan ve üzerine Hammurabi Yasaları'nın oyulduğu sütundaki önsözde "kendini dünyanın en güçlüsü" olarak över; "krallık onurunun temeli gök ve yer gibidir, sarsılmasının olanağı yoktur" der. Yine önsözde tanrıların ona, "ülkede adaleti sağlamasını, kötülüğü ve haksızlığı ortadan kaldırmasını ve böylece güçlünün zayıfı ezmesine engel olmasını" ve "kendini Güneş tanrısıyla eş tutarak ülkeye ışık saçmasını" önerdiklerini söyler.[2]

Hammurabi'nin yönettiği imparatorluk üzerine günümüze pek çok yazılı belge kalmıştır. Yasalardan başka, anlaşma metinleri, imparatorluğa katılan yerlere atanan Babilli valilerle yazışmalar, Hammurabi'nin kişiliğini ve yönetimini tanıtmaktadır bize. Hammurabi esas yönüyle asker ve diplomat olmasına rağmen, yönetimdeki en küçük işlere bile el atıyordu. Mektupları faizlerin ödenmesine, alacak verecek nedeniyle yurttaşlar arasında çıkan anlaşmazlıklara değindiğini gösterdiği gibi; vergilerin ödenmesi, yeni binaların ve tapınakların inşa edilmesi, yeni sulama kanallarının yapımı ve eskilerin onarılmasına da dikkat ettiğini gösteriyor.

Bütün Mezopotamya bir imparatorluk çatısı altında birleşmiş, ülkeye refah gelmişti. Ama vergiye bağlanan Suriye ve Anadolu'daki beyliklerin yoksullaşması, savaşlardan sonra ülkeye getirilen kölelerin kanı ve teri bahasınaydı bu zenginlik. Kervan yolları, limanlar Hammurabi'nin denetimi altındaydı, güneydeki bereketli topraklarda yetişen her çeşit tahıl, meyva, sebze Babil ambarlarını dolduruyordu.

2 Age. s.162.

Bu zenginliğin yanında kültür yaşamında ise, eskiye oranla pek fazla bir değişiklik yoktu. Sümerlerin zamanından kalma tanrıların çoğu Sami adları almıştı; görevleri, tapınılma biçimleri eskisi gibiydi. İnançlarda büyük bir değişiklik yoktu. Babil tanrısı Marduk'un tanrılar meclisinde Sümer tanrısı Enlil'in yerini alarak baştanrı olması bile Hammurabi'den sonra gerçekleşmiştir. Ozanlar şiirlerini eski söylenceleri ve destanları temel olarak söylüyorlardı. Güzel sanatlar ve mimaride de değişen pek birşey yoktu.

Eski Babil Çağı'nda Sümerce, konuşulan bir dil olmaktan çıkmıştı. Ama devlet yazışmaları Sümerce dilinde sürdürülüyordu, tapınaklardaki dua ve ayinlerde Sümerce kullanılıyordu. İlk kez bu çağda Sümerce-Akadça sözcük listeleri veya sözlükler hazırlandı. Bu sözlüklerden de 1500 yıllarında Ugarit'de Sümerce-Akadça-Hititçe sözlükler hazırlandı. Bu sözlükler bu çağın kültürel yaşamının önemli bir ürünüdür.

Hammurabi 1708'de öldüğü zaman, kurduğu imparatorluğun başarısını ancak birkaç yıl görebilmişti. Ölümünden kısa bir süre sonra, "temelleri yer ve gök gibi, sarsılması olası değildir" dediği Babil imparatorluğu dağılmaya başladı. Boyunduruk altına alınmış halklar, haraca bağlanmış krallar yer yer başkaldırdılar. Hammurabi'nin oğulları isyan alevlerini söndürmeye uğraştılarsa da, başaramadılar. Önce Hititler, sonra Hurriler ayrıldı. Daha sonra Asur kralları Babil kervanlarının yollarını kesmeye, gümrük vergisi almaya başladılar. Zamanla imparatorluğun kuzeyi ve güneyi kendi başına buyruk küçük beyliklerin, eski kent devletlerin eline geçti. Hammurabi soyu bir yüzyıl daha Babil ve çevresini elinde tutabildi.

1594'de Anadolu'dan hareket eden Hititler, Hammurabi soyunun Babil ülkesindeki egemenliğine son verdiler. Birkaç yüzyıl içinde Anadolu ve Ortadoğu'nun en güçlü devletlerinden birini kuracak olan Hititler, kralları Murşili I.'in başkanlığındaki bir orduyla Babil'i ve çevresini yağmaladılar, Babil krallığını yıktılar; ardından da yağız atların çektiği çift tekerlekli arabalarına atlayıp, geldikleri gibi ülkelerinin yolunu tuttular.[3]

3 Age. s.166.

Babil'de Kassit Egemenliği

Babil yıkılmış, ülke talan edilmiş, halk dağılmış ve başsız kalmıştı. Uzun bir süredir Babil ile Hititler ve Hurriler arasında savaşlar oluyor, Zagros dağlarından inen Kassitler de kimi zaman bu savaşlara katılıyorlardı. Babilliler Anadolu'nun doğal zenginliklerini ele geçirmek istiyordu. Hititler'in ve Hurrilerin gözleri de, Mezopotamya kentlerinin ihtişamındaydı.

Kassitlerin Kuzey Mezopotamya'da ilk görünmeleri ikinci bin yılının başlarına gider. İlk gelen Kassitler tarlalarda, bahçelerde konuk işçi olarak çalışıyorlardı. Daha sonra ücretli askerlik, memurluk yapmaya başladılar. Hititlerin çekilmesinden sonra, Zagros dağlarından inen düzenli Kassit birlikleri Babil'de yerleşmiş Kassitlerin de desteğini ve yardımını alarak Babil'e ele geçirdiler.

Adlarından da anlaşıldığı gibi, Kassitler Sami ırkından olmayan bir halktı. Babil'deki Kassit egemenliğini kral Agum II. başlattı ve bu egemenlik dörtyüz yıl sürdü. Agum II. kendinin Kassit tanrısı Sukamuna'nın tohumundan oluştuğunu, bu olayın da Mezopotamya'nın büyük tanrılarının Anum, Enlil, Ea, Marduk ve Şamaş'ın isteğiyle meydana geldiğini söylüyordu.

Kassitler zamanında Babil yeniden düzene girdi, halkın refahı yükseldi. Kassitler güzel sanatlarda, dinsel inançlarda ve yaşamlarında Babillilere uydular. Kral Agum II. Hititler tarafından Anadolu'ya taşınan tanrı Marduk'un yontusunu yirmidört yıl sonra geri getirtti. Kuzey Mezopotamya'da yeni yeni kentler kuruldu, eski tapınaklar onarıldı, dört bir yanda yeni inşa edilen Zikkuratlar yükselmeye başladı. Hammurabi'nin oğullarının elinden kaçan Güney Mezopotamya kentleri yeniden Babil egemenliğine girdi. Hatta Kassit soyundan gelen krallar bir süre Asuristan üzerinde bile egemenliklerini kurdular.

Kassitler komşu ülke,lerle diplomatik ilişkiler yürüttüler. Babil ve Mısır arasındaki ilk altın ticareti, bu soy zamanında başladı. Eskiden eritilerek sarayların, tapınakların süslenmesinde; süs eşyası ve takı yapımında kullanılan altın ticaret aracına dönüştü. Kalay, bronz ve gümüşün yanısıra altın da alışverişte kullanılmaya başlandı.

1170 yıllarında Güney Mezopotamya'nın eski düşmanları, İran'dan gelen Elamlar, yüzlerce yıllık bir aradan sonra Babil'e saldırdılar. Kentleri yakıp, yıktılar; yağmaladılar. Kassit soyunun son egemen kralı Enlil-nadin-ahi savaşta esir düştü ve Elam'a götürüldü. Elam'a götürülenler arasında, üzerine Hammurabi'nin yasalarının oyulduğu sütun ile Babil'in baştanrısı Marduk'un yontusu da bulunuyordu.

Babilliler inanılmaz bir esneklikle bu ağır darbeden kendilerini kurtardılar ve Elamlar tarafından atanan valiyi alaşağı ettiler. Bu kez Sami kökenli yeni bir soyun yönetiminde eski güçlerine eriştiler. Bu soydan bir kral olan Nebukadnezar I. ülkedeki Elam istilacılarını yoketti ve Elam'a sefer açarak ülkenin baştanrısı Marduk'un yontusunu geri getirdi. Hatta 1100 yıllarında Babilliler Asurlara da savaş açtılar, ama başkent Asur'un otuz kilometre yakınlarında durduruldular.

Babil'e ilişkin bilgi vermeyi ilerde Asurları anlatırken sürdüreceğiz. Bu nedenle burada yalnız kısaca değinmeyi yeğledik.

ASURLAR

Yeni Bir Gücün Doğuşu

Akad kralları Kuzey Mezopotamya'nın tümünü ellerine geçirmişler ve Zagros dağlarına kadar uzanan bölgede kendi kültürlerini hakim kılmışlardı. Sami göçebeleri kentlerin çevresinde, yerleşik düzene geçmiş yerli halkla yanyana yaşıyorlardı. İlerde büyük bir imparatorluk kuracak olan Asurlar da, halkının Sümerler ve Akadlardan oluştuğu bu kentlerin çevrelerinde, kıyısında yaşayan göçebeler arasındaydı.

Ur'un yıkılmasıyla Sümerlerin Mezopotamya'daki 1500 yıllık egemenliği de sona ermişti, ama zengin ve çok yanlı Sümer kültürü sürüyordu. Halk arasında konuşulan dil Akadçaya dönüşürken, saray ve çevresi, din adamları ve bilginler Sümerce konuşuyorlardı.

Sümerler zamanında kent devletleri aşamasında olan Mezopotamya beylikleri, daha sonraki yüzyıllarda yeni, büyük başkentler tarafından yönetilen güçlü krallıklara, imparatorluklara dönüştü. Bunlardan Asuristan ve Asur kültürünün etkileri ise, Anadolu ve İspanya üzerinden Batı'ya kadar geçti.

Sümer egemenliğinin kırılmasından ve Sümerlerin politik üstünlüklerini kaybetmesinden birkaç yüzyıl sonra, Suriye ve Arabistan çöllerinden gelen Sami kökenli Amoritler bölgeye yerleşerek egemenliklerini kurdular. Sümerleri sarsan da, İran'dan saldıran Elamların yanısıra batıdan gelen bu göçebe guruplar, aşiretler olmuştu. Amoritler uzun bir süredir bölgeye göç ediyor ve tarım işçiliği yapıyor, Sümer ordusunda ücretli asker olarak savaşıyorlardı. Elamların, Ur kent devletini çökertmelerinden sonra, Amoritler de saldırıya geçip, birbiri ardından Sümer kentlerini ele geçirdiler ve kentlerde yerleşik düzene geçip, zamanla hakim sınıfı oluşturdular. Kısa bir süre sonra

bu göçebeler Sümer yasalarını, inançlarını, Sümer sanat ve kültürünü üstlenmişler, topluma tam anlamıyla entegre olmuşlardı. Sami dili yalnız halk arasında konuşuluyor, okullarda ve tapınaklarda ise Sümer dili geçerliliğini koruyordu.

Zamanla Amoritler ikinci bin yılının ortalarına doğru eski Sami kökenli halk arasında eridiler ve Akadçayı dil olarak kabul ettiler. İkinci bin yılının ortalarında yeni bir göçmen dalgası bölgeyi sardı. Fırat ve Dicle arasındaki bereketli topraklara göz dikenler, bu sefer Suriye ve Filistin'den kopup, gelen Sami kökenli Aram göçebe aşiretleriydi.

Asurların Kökeni

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Asurlar ataları Akadlar zamanında Sümerlerin ve Akadların kurduğu kentlerin çevresinde, kıyılarında yaşayan Sami yarı göçebelerdi. Suriye ve Filistin içlerinden güneye göç etmişlerdi. İkinci bin yıllarında Asurlar Dicle nehrinin kıyısında Asur adını taşıyan bir kent kurmuşlardı, kralları kendini İşşiakum[1] olarak adlandırıyordu.

İlerde adlarını başkentleri Asur veya Assur'dan alacak olan bu halkın yerleştiği bölge, Sümer kaynaklarında Subur veya Subir adıyla geçmektedir; Akadça metinlerde ise Subartu olarak adlandırılmaktadır[2]

1 Die Altorientalischen Reiche I, s. 156, Fişeher Jerlag, Frankfurt ammain 1976

2 Die Altorientalischen Reiche I adındaki kitabın Das Reich der III. Dynastie von Ur und seine Nachfolgestaaten adlı bölümünü hazırlayan Prof. Dietz Otto Edzard çalışmasında Asurların yerleştikleri bölgeye Subur, Subir veya Subartu denildiğini belirtiyor. Ayrıca Samuel Noah Kramer gibi birçok araştırmacı da aynı görüştedir. Öte yandan Süryani Kadim papazı Cebrail Aydın, Tarihte Süryaniler adı altında İstanbul'da yayımlanan bir çalışmasında Mezopotamya'da ilk uygarlığın Sümerlerle akraba bir halk olan Subariler tarafından kurulduğunu öne sürüyor. (Tarihte Süryaniler, s.8, İstanbul 1964) Daha ilerdeki sayfalarda (sayfa 18-21) bu Subarilerin Asuriar olduklarını öğreniyoruz. Yazar ayrıca aynı kitabın 38'inci sayfasında Asur, Babil, Aram Fenikeli ve Kenanların aynı soydan geldiklerini ve hepsine birden Süryani denildiğini iddia ediyor. Bu ileri sürülen savlar tarihi ve bilimsel gerçeklere karşıttır ve gerçekle uzaktan yakından herhangi bir ilişkisi yoktur. Süryani kavramı hıristiyanlık içindeki bir mezhebe bağlı olanlara verilen bir addır. Sami kökenli Asurlar'ın içinde Hıristiyan olmayan topluluklar olduğu gibi, Fenikeliler de Sami kökenli değillerdir. Bir halkın bağlı olduğu inanca verilen adla tanıtılmaya çalışılması yanlıştır.

Asurların bölgedeki etkinliklerini ilk kez Asur kralı İlişuma'nın Babil'e yaptığı bir akından biliyoruz. Asur'un yayılmacılığı, Ur'daki Üçüncü Soyun mirası arasındaki bu kentin gelişmesi ve yayılmağa başlaması İlişuma zamanında başladı. Asur devletinin beyi İlişuma, Asur'da bir soy kuran bir Akad valisinin torunu ve Şalimahum'un oğluydu[3] Bu Akad soyuna Hammurabi'nin egemenliğinden bir kuşak önce Şamşiadad (1815-1782) tarafından son verilmişti. Şamşiadad'dan önceki Asur krallarının adlarının hepsi bilinememektedir. Sekizinci yüzyılda hazırlanan Asur kral listesinde de, Üçüncü Ur Soyu krallığının yıkılmasından sonraki kralların adları yoktur. Listenin başında henüz çadırlarda oturan onyedi kraldan söz edilmektedir. Bu çadırlarda oturan göçebe kralların bazılarının adları Kenancadır, Samice değildir. Bu krallar Asuristan'ın Samiler göç etmezden önceki egemenleridir ve adlarından da anlaşıldığı gibi, çoğunlukla Sami kökenli değillerdir,

Belgelere göre Şamşiadad zamanında Asurlar bugünkü Lübnan ve Filistin'i egemenlikleri altına almışlar ve Akdeniz ticaretinin bir kesimini ellerine geçirmişlerdi. Güneyde ise sınırlar Eşnunna ve Babil'e dek dayanmıştı. Asurlar ayrıca bu çağda Anadolu içlerinde ticaret merkezleri kurmaya başlamışlardı.

Asurlar ve Anadolu

Asurların Anadolu'da kurdukları ticaret merkezleri üzerine bilgilerimiz, bugünkü Kayseri'nin yirmi kilometre kuzeydoğusundaki Kaniş/Kültepe'den çıkarılan tabletlere dayanmaktadır[4] Kaniş arşivindeki tabletler üç kuşağı kapsamaktadır. Bu yerleşme ve ticaret merkezinin kurulması İlişuma zamanında başlamıştı. Oğlu İrişum'un imzasını taşıyan mektuplar, İrişim'un torunu Şarumken'in mühürünün basıldığı mahkeme kararları, bulunan belgeler arasındaydı.

3 *Die Altorientalischen Reiche I*,s.157 ve 168, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1976.
4 Asurların Anadolu'da kurdukları ticaret merkezleri üzerine geniş bilgi edinmek için, yukarıda adı geçen eserini yanısıra, şu kitaplara da bakılabilir:
James Mellaart; *The Archaeology of Ancient* Turkey, The Bodley Head, London 1978.
Kurt Bittel, *Die Hethiter*, C.H. Beck Verlag, München 1976.

Bugünkü Kültepe öreninin yerinde kurulan Kaniş, Asur tüccarlarının Anodulu'daki merkeziydi. Burada yapılan kazılarda çıkarılan ve eski Asur yazısıyla yazılmış binlerce tablet mektupları, mahkeme kararlarını, iş anlaşmalarını, satış makbuzlarını içeriyordu. Asurlar orta, doğu ve güneydoğu Anadolu'da Karum[5] denilen, onun üzerinde ticaret merkezi kurmuşlardı. Ayrıca bu merkezlere bağlı bir dizi şube açılmıştı. Şubeler merkezlere, merkezler de Kaniş'e bağlıydı. Merkezlerde alan ve satanlar arasındaki anlaşmazlıklar Kaniş'teki ticaret mahkemesinde karara bağlanıyordu. Buna rağmen Asurların politik ayrıcalıkları yoktu ve yerel beylere vergi ödüyorlardı. Kültepe öreni kazılarınında kanıtlandığı gibi, Asurlar kent surlarının dışında yerleşmişlerdi.

Bilindiği gibi Mezopotamaya uygarlığı teknik ve kültürel alanda komşularından üstündü, ama doğal kaynakları zayıftı, sürekli hammadde sıkıntısı çekiyordu. Yağmalarla, akınlarla elde edilemeyen, ticaret ve dostluk ilişkileri yoluyla elde ediliyordu. Asurlar Anadolu'dan bronz üretiminde kullanılan kalay, ayrıca bakır ve gümüş satın alıyorlardı. Alınan malların karşılığı kumaş ve değerli taşlarla ödeniyordu.

Kültepe'den başka Hattuşaş/ Boğazköy ve Ankuwa/Alişar'da yapılan kazılarda da yeni Asur ticaret arşivlerine rastlandı. Bu belgelerde Asurların Anadolu'da örgütlediği, ticaret ayrıntılarına kadar yazılıydı. Malların fiyatları, kar, zarar, yıllık bilançolar, yıllık alım-satım oranları, krediler, tek tek merkezlerin yıllık kazançları en ufak ayrıntıya kadar işlenmişti. Asur ticareti özel işletmeler tarafından yürütülüyordu, kar ve zarar işletmelere aitti.

Öte yandan bu belgeler bize Anadolu'nun Hitit öncesi zamanlarını da tanıtmakta ve yörenin politik örgütlenmesini öğretmektedir. Hititlerden önce Anadolu'da merkezi bir devlet yoktu. Bir dizi küçük beylikler veya krallıklar bulunmaktaydı. Anadolu, Mezopotamya'ya göre daha geriydi. Yalnız yazı biliniyordu. Yerel beylikler ticaret ilişkilerinde gerekli yazı ve anlaşmaları Asurca yazıyorlardı. Asur yazısının öğrenilmesinin güçlüğü karşısında Kaniş'te, Asurlar tarafından bir yazı okulu açılmıştı. Kazılarda çıkan az sayıdaki yazınsal metinler,

5 Yukarıda adı geçen eserler.

bu okulun öğrenci ve öğretmenlerinin ürünüdür. Şamşiadad zamanında Asur ticaret merkezlerinin Anadolu'dan çekilmesiyle yazı da ortadan kalktı. Hititler kral Hattuşili I. zamanında (1700 yılları) yazı yazmaya başladıklarında Suriye üzerinden çivi yazısını almışlar ve kendi dillerine göre geliştirmişlerdi. Asurlar yalnız ticaretle uğraştıklarından Anadolu'nun kültürel gelişmesine, bu dönemde pek katkıda bulunmamışlardır.

Kaniş'teki Asur tüccarlarının çalışma ve etkinlikleri üçüncü kuşaktan sonra yavaş yavaş sona erdi. Asuristan ve Kaniş arasındaki kervan yollarının güvenliğinin ortadan kalkması veya Anadolu'daki politik karmaşa bunun nedeni olabilir.

Asurlar ve Hurri Boyunduruğu

1594'de Babil'in Hititler tarafından yıkılmasından sonra, Mezopotamya'da egemenlik ve politik etkinlik yeni halkların eline geçti. Bunlardan Kassitler önce de gördüğümüz gibi, Babil'de yeni bir düzen kurdular. Hititler Anadolu'daki bir dizi krallığı merkezi bir Hitit yönetiminde birleştiriyorlar, etkinliklerini Batı Anadolu ve Ege adalarına kadar genişletiyorlardı. Hurrilerin kurdukları Mitanni krallığı ise Zagros dağlarından Akdeniz'e doğru uzanıyordu.

Anadolu'nun, Suriye ve Lübnan'ın hammadde kaynaklarını ele geçirmek, deniz ticareti için gereken Akdeniz limanlarına inmek için yapılan boğazlaşmalar, bu çağda din adamlarının kral ailelerinin ve diğer zengin ailelerin çıkarlarına hizmet ediyordu. Öte yandan boyunduruk altına alınan halkların mücadeleleri, yoksul kitlelerin, kölelerin baskı ve sömürü yönetimlerine karşı isyanları ile birleşiyor ve politik haritanın yeni baştan çizilmesini gerektiren güç değişikliklerine yol açıyordu. Her yeni istila, boyunduruk altına alınan her yeni halk, yeni bir çelişkiyi de yedeğinde getirmekteydi. Yeni istilalar yerli halka refah getirmiyor, yalnızca yeni tapınakların yapımına ve egemen sınıfın lüksüne yapılan harcamaları çoğaltıyordu.

Şamşidad ve oğullarından sonra Asurların politik alanda etkenlikleri azaldı. Anadolu'daki Asur ticaret merkezlerinin ortadan kalkma-

sıyla da, Asuristan Mitanni krallığının etki alanı içine girdi. Bu dönemden günümüze kalan tek tük ve kısa belgelerde, Asur kralları kendilerini İşşiakum (tanrı Asur'un din görevlisi, başrahibi) olarak adlandırıyorlar. Ama bununla beraber Mitanni baskısının her dönemde aynı olduğunu da söyleyemeyiz. Ondördüncü yüzyılın başlarında Asur kralı Puzur-Aşur III. ile Kassit soyundan Babil kralı Burnaburiaş'ın her iki ülke arasındaki sınırın yeniden düzenlenmesini içeren anlaşması ve yine Kassit soyundan kral Karaindaş'ın bir anlaşma ile sınırlara saygı göstereceğine and içmesi, Mitanni egemenliğinin arada bir gevşediğini, Asurların uluslararası bir anlaşma imzalayabildiklerini göstermektedir. Ama esas olarak bölgenin en güçlü krallığı Mitanni krallığı idi ve Asur kralları birer valiydiler bu krallığın içinde.

Öte yandan Hurri egemenliğinin altında diğer bir dizi küçük krallık, merkeze bağlı Hurri vali veya beyleri tarafından yönetiliyordu. Bu beyliklerde baskı daha da ağırdı kuşkusuz. Bugünkü Kerkük'ün yerinde kurulmuş olan Arrafa; Asuristan ve Babil ülkeleri arasında ve Zap suyunun güneyinde bulunuyordu. Hurri beyleri tarafından yönetilen Arrafa'da yapılan kazılarda onbeş binin üzerinde, Akadça yazılı kil tablet çıkarıldı. Tabletler bu Mitanni krallığına bağlı beyliğin en zengin ailesinin özel arşivini oluşturuyordu. Aile bir kaç kuşaktan beri belgeleri arşivliyordu. Bu belgelerden edinilen bilgilere göre, Arrafa daha küçük beyliklerin de bağlı bulunduğu merkezi bir yönetimle yönetiliyordu. Yerel beyler veya krallar Hurri kökenliydi ve Mitanni krallığına bağlıydılar. Ayrıca soylular, zengin aileler de Hurri kökenliydi. Halk Sami olmasına rağmen yönetimde hiçbir sözü yoktu.

Bu zengin Hurri ailesinden kalan belgeler, ayrıca soyluların toprak alımına ağırlık verdiklerini, ekili topraklarını genişlettiklerini gösteriyordu. Yerli halk topraksız kalıyor, yoksullaşıyor ve Hurri beylerinin yanında ırgatlık ediyordu. Belgeler toprak alım-satımında anlaşmazlıklar olduğunu ve herzaman da Hurri zenginlerinin davaları kazandıklarını ve daha da zenginleştiklerini gösteriyordu.

Öte yandan Mitanni'ye bağlı beyliklerle Babil krallığı arasında iyi ilişkilerin sürdüğünü de görüyoruz. Hurri beyleri Babil'e armağanlar gönderiyor ve ticaret ilişkilerini sürdürüyorlardı.

Asur-Hurri İlişkilerinde Dönüşüm

Zamanla Mitanni krallığı başkaldırılarla sarsılmaya başladı, Hurri egemenliği ve Mitanni birliği zayıfladı. Asurlar da, Mitanni kralı Şuttarnas'ın ölümünden ve yerine geçen kralın da öldürülmesinden sonra, ortaya çıkan karmaşadan yararlanmak istediler. Asur kralı Aşur-nadinahhe Mısır ile diplomatik ilişkiler kurdu ve hatta Firavun tarafından Mitanni kralına gösterilen saygıyı gördü. Ama Asurların bağımsızlıklarını elde edebilmeleri için önce Hurri boyunduruğundan kurtulmaları gerekiyordu.

Asur kenti kazılarında çıkarılan belgelere göre, toplumda bir Hurrileşme başlamıştı. Toprak alım-satımında, anlaşmalardaki alıcı ve satıcıların, şahitlerin, kefillerin adlarında sık sık Hurri adları göze çarpmaktaydı. Asur kadınlarıyla evlenen Hurriler çocuklarına Hurri adları veriyorlardı; Hurri kadınlarıyla evlenen Asurların çocukları da Hurri adları taşıyordu. İnançlarda da değişme başlamıştı; yabancı tanrılar Asur inançlarında yer alıyordu. Örneğin büyük Hurri tanrısı Teşup, Adad adıyla Asur ve Akad inançlarına girmişti.

Toprak alım satımlarında toprağın değeri kalayla ölçülüp, ödeniyordu. Anadolu'daki zengin kalay ve demir ticaretini ellerinde bulunduran Hurriler, Asur topraklarını rahatça satın alıyorlardı. İnançlar, gelenekler, toplum Hurrileşiyor; özel mülkiyet ve zenginlik Hurrilerin elinde toplanıyordu.

Aşur-uballit ve Hurri Boyunduruğunun Kırılması

Yukarıda gördüğümüz gibi, Mitanni kralı Şuttarnas ölmüş ve yerine geçen yeni kral da öldürülmüştü. Tahta geçen Tuşratta (1400 başları) henüz çocuktu. Hitit kralı Şuppiluliuma bu fırsatı kaçırmayarak Hurrilere saldırdı ve yenerek Mitanni krallığını çökertti. Asurlarda Mitanni krallığının bu yenilgiden sonraki karmaşasından yararlanarak, Eriba-adad'ın oğlu Aşur-uballit'in önderliğinde ayaklandılar ve Hurri boyunduruğunu kırdılar (1350). Aşur-uballit adı daha sonraki

yüzyıllarda Asur kralları için cesaret ve bağımsızlık simgesi olacaktı. 612 yılında Asur krallığının kesin yıkılmasından sonra, son Asur kralının bu adı alması tesadüf değildir.[6]

Aşur-uballit kurtuluştan sonra uluslararası ilişkileri yeniden ele aldı. Mısır ve Babil'e yazdığı mektuplara mühürünü kral (şarru) veya büyük kral (şarru rabu) olarak vumaya başladı. Ama ülke içinde, halk ile arasındaki ilişkilerde geçmişin sürekliliğini sağlamak ve alışılmış geleneklerden yararlanmak için kendini İşşiakum (Tanrı Asur'un din görevlisi, rahibi) veya Uklum (lider) olarak adlandırıyordu.

Aşur-uballit, Mısır firavunu Amenofis IV.'e ilk yazdığı mektupta saygısını belirtmiş ve değerli armağanlar yollamıştı. İkinci mektupta ise yolladığı armağanların yanısıra altın ihtiyacını da belirtmiş ve başkent Asur'da yaptırdığı yeni sarayı için gerekli altını yollamasını rica etmişti. Bu tarihten sonra firavun ve Aşur-uballit birbirlerine eş kardeşler oldular ve kardeşler arasındaki iyi ilişkilerin sürdürülebilmesi için de, birbirlerine armağanlar gönderdiler. Bu olay diğer yandan Asurların kurtuluştan sonra başlayan etkilerini, güçlerini de göstermektedir.

Yeniden kazanılan bağımsızlık, ulusal egemenlik Aşur-uballit'e yetmiyordu; Mitanni krallığına ait olan bazı sınır beyliklerini de kendi topraklarına katmak istiyordu. Ninova'nın kuzeybatısındaki Musri(bugünkü Cebel Maklub) ve çevresi böylece Asurların eline geçti. Babil geçmişte Asur krallığını ve krallarını, Mitanni boyunduruğunda oldukları için olacak, ikinci derecede görüyordu. Aşur-uballit bu farkı ortadan kaldırmak ve diplomatik ilişkilere akrabalık ilişkilerini de ekleyerek, belki de zamanı gelince ülkede hak iddia etmek için, kızını Babil sarayına gelin gönderdi. Prenses Muballit-şerua görkemli bir düğünle Babil'de kral Burnaburiaş ile evlendi.[7]

Asurlar savaşçı ve yayılmacı bir politika izlerlerken, Babil'de güzel sanatlar gelişiyor, o dönemin bilim merkezleri olan tapınaklarda astronomi ve coğrafyanın, metafizik felsefenin temelleri atılıyordu. Babil kültürü ayrıca Asurları da etkiliyordu. Asur kralının başyazıcı-

6 Die Altorientalischen Reiche II, s.77, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1976.
7 Age. s.79

sı Babilliydi; Başkent Asur'da babil baştanrısı Marduk'a tapınılan bir Zikkurat inşa edilmişti ve Marduk adı ile birleştirilerek ad üretmek te o günlerde moda olmuştu Asurlar arasında.

Asur prensesinin oğlu Karahardaş babasının ölümünden sonra töreye uyarak törenli taç giydi. Ama bu genç kralın egemenliği uzun sürmedi ve Kassit soyluları Asur kökenli Karahardaş'ı öldürerek yerine Burnaburiaş'ın Kassit soyundan diğer bir oğlunun, Nazibugaş'ın kral olmasını sağladılar. Aşur-uballit ise bunu kabul etmeyerek, ordusuyla Babil'e saldırdı ve yeni kralı ve soyluların bir kısmını ortadan kaldırarak, kızının öteki oğlunu, Kurigalzu II.'yi tahta geçirdi.

Fakat Aşur-uballit'in ölümünden sonra Kurigalzu II., yeni Asur kralı Enlil-narari'nin (1329-1320) başında bulunduğu Asuristan'a karşı düşmanca davranarak Kassit soyunun çıkarlarının yanında yer aldı. Bunun üzerine Asurlar Babil'e karşı yeni bir sefer yaptılar, Kurigalzu'nun savaşta yenik düşmesinden sonra da, iki ülke arasındaki sınır yeniden ve Asurların yararına çizildi.

Görüldüğü gibi Aşur-uballit'in anahatlarını çizdiği yayılma politikasını kendisinden sonra gelenler de sürdürdüler. Enlil-narari'nin oğlu Arik-denilu (1319-1308) yazışmaların, anlaşmaların altına vurduğu mühüre "kral"ve "güçlü kral" payelerini oydurmuştu. Kalan belgeler bu kralın komşu bölgelere askeri harekatlar yürüttüğünü, çevreye korku saldığını belirtiyor. Asuristan'ın doğusundaki Nitgimhi yöresine yapılan baskınlarda savaş arabalarından yararlanılıyordu ve bu baskınlar yörenin tahılını, büyükbaş hayvanlarını yağmalamakla sona eriyordu. Arik-denilu'nun oğlu Adad-narari (1307-1275) babasını doğudaki dağlık bölgenin halklarına boyunduruk vuran, cesur ve kahraman bir kral olarak tanımlıyordu yazışmalarında. Anlaşıldığı gibi Asur kralları dağlık yörede yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan göçebelere baskın yapıp, mallarını yağmalıyor ve halkını da köle edip, kendi ülkelerinde çalıştırıyorlardı. Ama bu göçebeler de savaşçıydı; her baskından sonra Asur kentlerine akın edip, intikam alıyorlardı. İlk kez Adad-nirari bu göçebeleri kana ve ateşe boğarak ezmiş ve Fırat boylarına kadar sınırlarını genişletmiştir.

Babil kralı Nazimaruttaş Elam'ın kuzeyine yaptığı akınlarla ülkesini büyütmeğe başlamıştı. Asurlar komşu Babil'in bu başarılarından ürktüler. Adad-narari iki ülke arasındaki bir toprak parçasını bahane ederek, Babil üzerine yürüdü. İki ülke arasındaki ve sürekli çatışma nedeni olan bu toprakları işgal etti. İki ülke arasındaki sınır Asurlar yararına yeniden çizildi. Güneydoğu Anadolu'da bugünkü Urfa ve Mardin çevresinde kurulmuş olan Mitanni kralhğı, Hititlerin koruyuculuğu altındaydı. 1300 yıllarında Hititler ile Mısır arasında çıkan çatışma, bu ülkeyi koruyucusuz bıraktı. Adad-narari bu fırsatı kaçırmayarak ordusuyla Güneydoğu Anadolu'ya girdi ve Mitanni'nin başkenti Waşşukanni'yi işgal ederek, kral Şatturara'yı tutsak aldı. Şattuara daha sonra yüklü bir fidye karşılığında geriye gönderildi. Şattuara'nın ölümünden sonra ise, oğulları taht kavgasına düştüler. Adad-narari bu yöreye yeni bir akın düzenleyerek, bu krallığı ortadan kaldırdı ve Karkamış'tan Tur-Abdin'e (Karacadağ yöresi) doğru uzanan bölgeyi Asuristan topraklarına kattı.

Bu istilalar ve yayılmacılık politikası Asuristan'm çevresinde geniş etkinlik ve güvence kuşağı oluşturdu. Adad-narari bu istilalardan sonra kendini "heryerin" Kralı (şar kişşati) olarak adlandırmaya başladı[8] Bir savaşta Mitanni ordusunu bozguna uğratmasından sonra da, sözü geçen ülkelerin, o çağın süper devletlerinin kendini tanımasını, değerinin onlarla eş tutulmasını istedi. Büyük bir olasılıkla böyle bir isteğin açığa vurulmasını içeren bir mektubuna Hitit kralı Mutawalli şöyle yanıt veriyordu:

"Silahlı gücünle kazandın sen ve büyük bir kral oldun. Ama neden hep kardeşlikten söz ediyorsun? Biz; sen ve ben aynı anadan mı doğduk?"[9]

Adad-narari "kral", "güçlü kral", "heryerin kralı" gibi ünlerinin yanısıra "birliklerin birinci adamı", "tanrıların cesaretli temsilcisi" gibi yeni ünleri de tabletlere, sütunlara yazdırıyordu. Ayrıca da kendisinden önceki bütün Mezopotamya despotları gibi, ülkeyi ve kullarını

8 Age. s.80
9 Age. s.80

tanrılar adına yönetiyordu ve kendisi de yarı tanrıydı. Adad-narari tarihte ilk kez tanrıların isteğiyle başlatılan savaşlardan söz etmiştir. Bu kralın ve diğer soyluların çıkarlarına hizmet eden eylemin, yayılmacılığın tanrıların isteminden geldiğini öne sürme düşüncesi onunla başlar.

Adad-narari'den sonra tahta çıkan Salmanassar I. (1274-1245) bölgede güçlenmeye başlayan Urartu krallığı ile kapıştı. Bugünkü Van yöresindeki bu krallık Asurlara ancak üç gün dayanabildi. Urartu kenti Arinna yıkıldı, yağmalandı. Esir alınan Urartuların arasındaki gürbüz çocuklar saraya götürülmek üzere ayrıldı.[10] Asurların akını üç gün içinde tamamladıklarına bakılırsa, Urartuların henüz güçlerini pekiştiremedikleri bir dönemde baskına uğradıklarını anlıyoruz. İlerde iki halk arasında daha uzun süreli savaşların çıkacağını göreceğiz.

Urartu'dan sonra sıra Adad-narari'nin son zamanlarında Asur krallığından ayrılmış olan Hurrilere geldi. Mitanni kralı Şattuara II. ordusunu Hitit ve Ahlamu (Aram) birlikleriyle güçlendirmişti.

Asur kralı Salmanassar I. şöyle diyordu savaştan sonra:

"Şevkle ve üstün bir yoğunlukla, yorgun ve susuzluktan yanmış birliklerime doğru yaklaşıyorlardı. Savaşı başlatarak düşman birliklerinin sayısını azalttım ve onları kesin bir yenilgiye uğrattım. Krallarını okumun ucuyla güneşin batışına dek kovaladım."[11]

Ele geçirilen topraklar daha önceleri Adad-narari'nin istila ettiği bölge kadardı. Bugünkü Diyarbakır ile Tur-Abdin arasındaydı. Asurlar ayrıca Harran ovasını ve Karkamış çevresini de ele geçirdiler. Salmanassar II. babasının izlediği yolu genişleterek, savaşa tanrıları da soktu. Tanrı Asur ve diğer yüce tanrıların yardımıyla savaşa giriyordu ve "bütün kralları ve beyleri Asur ve diğer yüce tanrıların önünde diz çöktüren, benzeri olmayan bir kral"dı. "Büyük tanrıların buyruğuyla ve Asur'un gücünün yardımıyla" Mitanni'yi almıştı. Ayrıca savaşa başlamadan önce eski bir kahinlik geleneğine uyuluyor ve falcıların yardımıyla baştanrı Asur'a danışılıyordu.[12]

Bunlardan başka Salmanassar I.'in psikolojik savaş yöntemlerin-

10 Age. s.82
11 Age. s.81
12 Bu gelenek daha sonraları ortaçağın feodal devletlerinin yönetimlerinde de görülür.

den de yararlandığını görüyoruz. Kralın "Hitit ve Ahlamu birliklerini koyun gibi boğazladım" sözleri, şiddetin yanısıra ilerde ele geçirilecek bölge halklarındaki, krallıklardaki dağılmayı amaçlamaktadır. Ayrıca düşman saflardaki yenilginin propagandası yapılırken, bu tarihlerde açıklanmaya başlanan sayılar da abartılıdır. Hurrilerle yapılan savaşta Asur kaynaklarına göre esir alınan ondört bin askerin gözlerine mil çekilmiş, yüzseksen köy yakılmıştı. Bu tür kıyımlar ve bu kıyımlardaki sayının abartılması, açıkça bir tür psikolojik savaş yöntemidir.

Bazı tarihçiler kıyımları ve esirlere karşı uygulanan sakat bırakma yöntemlerini Asurların şiddetine yoruyorlar. Ama ilkçağlarda heryerde ve Mezopotamya'da el kesme gibi cezalar uygulanıyordu. Asuristan'a komşu Nuzi'de iki kişi arasındaki bir anlaşmayı tek yanlı bozana din adamları gözlerine mil çekme cezası veriyorlardı. Ayrıca Filistin halklarından Amoritler komşuları Yabe halkını sağ gözlerini çıkartmakla tehdit edip, korkutuyorlardı. Ama tarihte savaş esirlerinin gözlerine mil çekmeyi ilk defa Salmanassar I. başlatmıştır. Bu Asur kralının amacı bir yandan düşmanın savaş gücünü düşürmek ve öte yandan da kör askerlerin görünüşünün düşman bölgelerde yapacağı moral çöküklüğüydü.

Öte yandan bu yöntemin, şiddetin haklı gösterilmesi de gerekiyordu. Bunun için de Salmanassar I. zamanında savaşlar gitgide dinsel nitelikler almaya başladı. Tanrı Asur, Asur birliklerinin başında savaşa katılıyordu. Bu tarihlerden sonra Asur, ülkenin savaş tanrısı oldu ve büyük tanrılardan Enlil ile eş tutulmaya başlandı. Bu alanda Salmanassar I. bir adım daha attı, Enlil'in karısı yazıtlara Asur'un karısı olarak geçmeye başladı. Tanrı, kent ve ülke aynı adı taşımaya başladılar ve Asur adı bir birlik oluşturmuş oldu böylece. Buna karşın Asur halkı ve diğer halklar, çevre halkları arasındaki zıtlaşma daha da arttı, çelişkiler keskinleşti. Babil dışında bütün çevre halklar yakınlık uzaklık aranmadan barbar olarak adlandırılıyordu. Asurların Babil ile ilişkilerinde yeni bir duygu, eksiklik duygusu ortaya çıkıyor, gelişiyordu. Asurlar savaşırken Babil'de sanat ve kültür gelişiyor, savaşçı Asurları etkisi altına alıyordu. Ayrıca Nippur, Sippar ve Uruk gibi eski kutsal kentler de, Babil krallığı içindeydi. Babil'in baştanrısı

Marduk, Asur din adamlarının ve zenginlerinin coşkuyla andığı, etkilendiği bir tanrıydı.

Asur kralı Tukulti-Ninurta I. tahta geçmesinden bir kaç yıl sonra Babil'e saldırarak, kenti yıktıktan sonra, bu eksiklik duygusu, eklenen suçluluk dugusuyla daha da arttı. Ama iki ülke arasında çıkan anlaşmazlıkta suç Babil'in üzerine itildi ve savaştan Babil sorumlu tutuldu.

Tukulti-Ninurta I. (1244-1208)

Asurların Babil'i ele geçirmelerinden önce bir dizi bölgeyi kendi krallıklarına katmaları, bir dizi ufak krallığı ortadan kaldırmaları gerekiyordu. Asurlar eskiden ellerinde bulunan toprakları, yeniden ele geçirmenin yanısıra yeni halkları da boyunduruk altına aldılar. Aşuruballit'in anahatlarını çizdiği ve politik temellerini attığı yapı, Tukulti-Ninurta tarafından genişletildi, çatısı örtüldü. Bu yapının iskeletini askeri örgütlenme, ordu oluşturuyordu. Öte yandan Asurların istila ettikleri ülkelerde kültürel etkileri hemen hemen hiç yoktu. Ordu, istila edilerek, Asuristan'a katılan bölgeden çekilir çekilmez, oradaki Asur etkisi de güneş yiyen kar gibi eriyor, ortadan kalkıyordu. Birlik komutanlarının, askeri valilerin istila altındaki ülkelerde sürekli birlik bulundurma yöntemleri ise, yerli halkın tepkisiyle karşılaşıyor ve yer yer çıkan ayaklanmalar güçlükle bastırılıyordu. Asurlar bu nedenle birçok krallığı yalnızca vergiye bağladılar ve giriştikleri yeni savaşlarda bu ülkelerin birliklerinden de yararlanma yoluna gittiler.

Asur kralları yokedilen düşman sayısını abartıyor, gözlerine mil çektirip, sakat bırakıyor ve çevre halkları kırıp geçiriyorlardı; her yayılmadan, her kazanılan zaferden sonra da yazıcılarına, ozanlarına zafer destanları yazdırıp, söylettiriyorlardı. Ama gerçek bunlardan uzaktı. Asurlar en büyük güçlüklerle Anadolu'nun dağlık, kayalık bölgelerinde karşılaştılar. Asur birlikleri buralardaki yerleşme birimlerine daha yaklaşırken köy halkı ya dağlara kaçıp saklanıyor, ya da iyi bildikleri kayalıklarda direniş savaşı veriyorlardı. Asur birliklerine ise üç beş sığır ve koyundan başka birşey kalmıyordu. Bölge sakinleri, ancak Asur birlikleri çekildikten sonra dağlardan iniyor ve yaşam

yeniden başlıyordu. Ovalık bölgedeki savaşlar da, eski niteliğini kaybetmişti. Halk daha fazla direniyor, Asur birliklerinin kayıpları çoğalıyor ve savaş ülkeyi zayıflatıyordu. Zamanla Asur krallığı savaştan ve yağmayla yaşayan bir ülke konumuna geldi. Bir savaşla götürdüğünü, yeni bir savaş ve alınan yeni bölgeler getirmeye başladı. Savaşlar hammadde ihtiyacını karşılamak için başlatılırken, süreklilik kazandı. Ülkedeki yaşam koşullarını düzeltmek, yeni yeni bölgelerin istilasından geçiyordu.

Asur yayılmacılığının karşılaştığı güçlükler yalnız bunlar değildi. Yıllar boyu Fırat dışındaki ovalarda gezinen göçebelerin bir kısmı Fırat'ı aşmış ve çadırlarını Fırat ve Dicle arasındaki boş topraklara kurmaya başlamışlardı. Bu göçebe aşiretlerin kimi Asurların hasımlarının yanında yer alıyor, kimi de Asur krallarına vergi ödüyordu. Ama çoğu zaman da, zengin Asur kentlerini yağmalıyor, Asur birlikleri yaklaşırken de çekiliyorlardı. Salmanassar bu aşiretlerden Guteler için "gökteki yıldızlar kadar çokturlar" demişti. On yıl sonra Tukulti- Ninurta, göçebeleri bozguna uğratıyor ve kendi deyimiyle vadileri, Fırat ve Dicle kıyısındaki bataklıkları insan leşleriyle doldurуyordu. Göçebeler şiddetle kırılmıştı bu kral zamanında.

Tukulti-Ninurta daha tahta yeni geçtiği günlerde, Gutelerin yaşadığı Ukumeni yöresine tufan[13] getireceğini söylemişti. Tukulti-Ninurta savaşı tanrı Asur'a danışarak başlattığı için olacak, Gutelerin yaşadığı bölgenin dağlık olmasına rağmen, şaşılacak bir cesaret ve gözüpeklikle savaşan Asur birlikleri göçebeleri bozguna uğrattılar, kırdılar ve şefleri Abulli'yi Asuristan'a sürdüler. Ardından sıra Gutelerin yaşadığı Zagros dağları bölgesindeki diğer göçebe halklara geldi. Tukulti-ninurta ordusuna kattığı Gutelere, Asur kentinde kurduracağı yeni sarayı için gerekli kereste ve tahtalar için ağaç kestirtti. Burada Asurların yüksek ağaçların karşısında duydukları dini korkuyu görüyoruz. Ağacın bulunmadığı Mezopotamya'dan gelen Asurlar bu yüksek, yaprakları olan, kimisi meyva veren ağaçlardan çekiniyor, dini bir saygı gösteriyorlardı ağaca.

13 Akadça, Aramca, Asurca gibi Mezopotamya dillerinde Tufan sözcüğü yıkım anlamında kullanılmaktadır. Sümer destanlarında rastlanan, sözü geçen Tufan olayı daha sonraları Mezopotamya halklarının dillerinde yıkımla eşanlamlı olarak kullanılmıştır.

Tukulti-Ninurta yakarmak için ellerini savaş tanrısı Asur'a doğru kaldırdı ve yüzünü de Kurmuhi bölgesine çevirdi. Kudmuhi bugünkü Tur-Abdin ile Malatya arasındaki bölgeydi ve kralın birlikleriyle buradan geçişi yörede gerçek bir yer sarsıntısı meydana getirdi. Yakılıp, yıkılmayan köy, kent kalmadı. Asur askerleri köyleri yakıyor, köy sakinlerini esir alıp, Asuristan'a gönderiyorlardı. Böylece Ergani'nin zengin bakır yatakları Asurların eline geçti. Alzi(Malatya) kralı Ehli-Teşup yanındaki maiyetiyle, İç Anadolu'daki bilinmeyen bir krallığa, bir olasılıkla Hititlere sığındı. Bu tarihten sonra devletin resmi tarihçileri, kralın zaferi üzerine yazdıkları tarihlerde ve destalarda kralın "puluhtu"su deyimini kullanmaya başladılar. Bu sözcük "fışkıran ışık" anlamına gelmekteydi. Tarihçiler bununla Asur krallarından savaş sırasında bir enerji yayıldığını ve düşmanlarının bu enerjiye tutularak yenildiklerini ileri sürmekteydiler.

Asur krallığı bu dönemde Aşağı Zab kıyılarından Fırat'a kadar uzanan ve eski Mitanni krallığının kurulmuş olduğu bölgenin tamamını kendi topraklarına katmıştı. Ayrıca bu bölgenin kuzeyindeki ve doğusundaki bölgeler de Asur topraklarına katılmıştı. Birkaç yıl sonra Tukulti-Ninurta, Nairi (Van gölünün batısı) bölgesinin büyük bir bölümünü krallığına kattı. Ama yukarıda da değindiğimiz gibi, Asurlar bu toprakları sürekli ellerinde tutamıyorlardı. Askeri yeteneklerinin gelişmiş olmasına karşın, yönetemiyorlardı. Daha doğrusu kültürel yönden, ele geçirdikleri bölgelerde yaşayan halklardan daha geriydiler.

Sıra yavaş yavaş Babil'e geliyordu, Güney Mezopotamya'nın zenginliği, kentlerinin görkemi öteden beri Asur krallarının iştahını kabartmaktaydı. Tukulti-Ninurta egemenliğinin onbirinci yılında Babil'e savaş açarak, kenti ele geçirdi ve Babil kralı Kaştilias IV.'ü tutsak etti; kentin baştanrısı Marduk'un yontusunu Asur'a taşıttı.

Kazılarda bulunan bir tablette Tukulti-Ninurta bu olayı şöyle anlatıyor:

"Orduma öncülük eden yüce tanrılar ve benim efendilerim Assur, Enlil ve Şamaş'ın yardımıyla ve yerin ve göğün tanrıçası İştar'ın desteğiyle savaşı başlatmak için Karduniaş kralı Kaştiliaş ile karşılaştım. Yenilgiyi kabullenmeleri için birliklerini zorladım ve savaşçıları-

na çayır, çimen yoldurdum. Savaşın ortasında Kassitlerin kralı Kaştilias'ı kendi ellerimle yakaladım. Onun soylu kıçına, eşeğin ardına vurulduğu gibi, tekmelerimi yerleştirdim. Onu tutsak alarak zincirlere vurdurdum ve Asur'a, efendilerime götürdüm. Gücümü tüm Sümer ve Akad ülkelerinin sınırlarına, güneşin doğduğu Aşağı Deniz/Basra Körfezi'ne kadar yaydım, ülkemin sınırlarını genişlettim."[14]

Kassitler de Asuristan'daki Kalhu/Nimrud'a getirilerek, buraya yerleştirildiler. Bu yeni fethedilen bölgelerdeki yerli halkın zorla köklerinden sökülerek, yabancı bölgelere getirilmeleri ve oralara yerleştirilmeleri Salmanassar zamanında başlamıştı. Salmanassar Harran ovası halkını zorla güneye sürmüş ve Asur kentinin surlarını ördürmüştü onlara. Belgelere göre Nimrud'a yerleştirilen Kassitlerin çoğu gıda yetersizliğinden öldüler.

Babil'in düşmesiyle Tukulti-Ninurta egemenliğini, Fırat boylarına kadar genişletti. Mari, Rapiku, Hana beylikleri, Güneydoğu Anadolu'nun dağlık bölgeleri ve Asuristan'ın güneydoğusundaki, arasında Arrafa/Kerkük'ün de bulunduğu bir dizi beylik Asur egemenliğini tanıdı, bu beylikler vergiye bağlandı.

Tukulti-Ninurta'nın sürdürdüğü yayılma ve bölgesel hegemonya politikası, Asurların gereksindiği hammadde kaynaklarını kazandırmanın yanısıra, işgücü sömürülen yeni insanlar, köleler de getirdi. Ayrıca haraca bağlanan krallıkların ödemek zorunda olduğu yıllık vergiler de, Asuristan'a akan önemli gelirler arasındaydı. Anadolu'nun bakırı ve demiri, Toroslar'ın gümüşü, Amanos ve Zagros dağlarının kerestesi yeni yeni sarayların, devlet binalarının, yüksek Zikkuratların yapımını yoğunlaştırıyor, sayılarını artırıyordu. Ama ezilen, sömürülen boyunduruk altına alınmış yabancı halklarla birlikte, Asur halkı da baskı altındaydı. Ele geçen zenginliklerden halk değil, Asur kralları, devlet memurları, soylular, tapınak rahipleri, kahinler yararlanıyordu. Öte yandan Asurların bu politikası edinilen yeni topraklara komşu bölgelerde, korku ortamı yaratıyordu. Yakılan, yıkılan köyler ve kentler, asılan kesilen insanlar korku ve baskı mekanizmasını işletiyordu.

Tukulti-Ninurta iki yeni tapınak yaptırdı. Bunlardan tanrı Asur adına kurulan Zikkurat'ın doğusundakinin yapımına Salmanassar za-

14 *Die Altorientalischen Reiche* II;s.33, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1976.

manında başlanmış, ama bitirilememişti. Eski ve küçük olan İştar tapınağı genişletildi. Eski tapınağın yerinde yeni ve yüksek bir tapınak yapıldı. Asur'da yapılan kazılar ve çözülen tabletler, kentin Tukulti-Ninurta'nın zamanında önemli bir başkent olduğunu gösteriyor. Tukulti-Ninurta ayrıca adını, dinsel ve yönetimsel örgütlenmeyle birleştirerek, kendinden önce gelenlerden ileri bir adım attı bu alanda. İnşa ettirdiği yeni sarayı Asur tapınağının bir bölümünü oluşturuyordu. Savaşlar, tanrı Asur'a danışılarak ve onun öncülüğünde başlatıldığı için, diğer kent ve bölge örgütlenmeleri de bu tapınağın alt bölümleriydi. Bu örgütsel ve yapısal bütünlüğe kral, Kar-Tukulti-Ninurta adını verdi. Gerçekte bu yapı kralın ülkeyi yönettiği yeni ve geliştirilmiş bir saray kompleksinden başka birşey değildi ve kentin üç kilometre güneyinde, bugünkü Tulul Akir köyünün bulunduğu yerdeydi. Kral bu yapıya önem vererek, kent içinde bulunan sarayındaki sedir ağacından yontulmuş direkleri, sütunları söktürmüş ve yeni sarayına taşıttırmıştı. Bu sütunların eski bir geçmişi vardı; Adad-narari tarafından Harran ovasının doğusundaki Nahur kentinden, Hanigalbat krallığına karşı yürütülen bir savaştan sonra, Asuristan'a getirilmişti. Sütunlar eskiden Hanigalbat kralının sarayını ayakta tutuyordu.

Bu yeni saray böylece kralın evi ve Asur gücünün de merkezi oldu. Asurların gücü arttıkça da, saray ve tapınak genişletiliyor, zenginleşiyordu. Sarayın bir bölümündeki kült salonunda bulunan bir taht, tanrı Asur'un yılda bir gelip oturduğu tahttı. Yılda birçok kez sarayda ve sarayın da içinde bulunduğu tapınakta, tapınağın bir bölümünde tanrıların kralın konuğu olarak yer aldığı şölenler düzenleniyordu. En ünlü şölen kralın tanrılara yemeleri için bir kurban sunmasından sonra kutlanan ve "Takultu" adını taşıyan şölen veya bayramdı. Bu bayramın ilk kez kutlanması Adad-narari I. ve Salmanassar I. zamanına gitmekteydi. Ayrıca diğer Asuristan kentlerinde de bu bayram kutlanılmakta ve tanrılara kurbanlar sunulmaktaydı. "Takultu" birkaç gün sürüyordu ve kral bayramın en önde gelen kişilerinden biriydi. Sabah ve akşam kral tarafından tanrılara kurban sunuluyordu, rahipler ise yalnız töreni düzenliyorlardı. Töreni yöneten birinci din adamı veya başrahip, kurban sunulan tanrıların adlarını saydıktan sonra, bu kurbanın kent, ülke ve kral için uğurlu olmasını

dileyen bir dua okuyordu. Bu törenin ve bayramın amacı, tanrıların kralın yanında yer almasını ve ülkenin çevresinde döndüğü bir dingil olan kralın da, kendi halkını ve komşu halkları baskı altında tutarak, egemenliğini rahatça sürdürmesini sağlamaktı.

Kral bu dönemde "bütün halkların güneşi" olarak adlandırılıyordu. Asurların bu ünvanı, komşu Hititlerden aldıkları sanılıyor, ama Hammurabi de ünlü yasalarını oydurduğu sütunda kendini "Babil Güneşi" olarak tanımlamıştı. Hammurabi'nin beş yüz yıl önce öldüğünü düşünecek olursak, Asurların sıkı ilişkiler içinde oldukları komşuları Hititlerden güneşe saygı, tapınma inancını aldıklarını kabul etmemiz doğru olur. Asurlar güneş tanrısı Şamaş'a da, savaş tanrısı Asur'a gösterdikleri saygıyı gösteriyorlardı.

Babilliler güneşin insanın düşünme gücünü ve ticaret yeteneğini artırdığını, böylece yasaların ve ekonominin geliştiğine inanırken, Asurlar güneşte savaşçı yaşamlarının enerjisini, imha edici güçlerinin gelişmesini görüyorlardı. Ayrıca güneş demek, ateş demekti ve Asurlar ele geçirdikleri bölgeleri ateşe boğarak bu bölgelerde etkili olabiliyorlardı. Öte yandan Şamaş aynı zamanda Tukulti-Ninurta'nın ele geçirdiği Sippar kentinin de tanrısıydı ve kral bu kentin Asuristan'a katılmasından sonra Sippur ve Asur kralı olarak anılmaya başlamıştı. Bu olaydan sonra Şamaş'ın halk üzerindeki etkisi ve saygınlığı daha da artmıştır.

Dicle'nin taşarak kentin su altında kalması tehlikesine karşı, Tukulti-Ninurta'dan sonra tahta geçen Aşur-nadin-apli(1207-1204) ellerini kentin koruyucusu tanrısı Asur'a ve Şamaş'a kaldırıp, yakarmaktan başka çare bulamamıştı. Asurlar yaptıkları ticari anlaşmaları güneş tanrısı Şamaş'a karşı yemin içerek güvence altına alıyorlardı. Babil'in düşmesinden ve Babil kralı Kaştiliaş'ın tutsak edilmesinden sonra, Asur ozanları bu olay üzerine bir destan yazarlar. Asurların Babil'e saldırıp, ele geçirmelerini haklı göstermek için yazıldığı belli olan bu destana göre; tanrılar Babil kralı Kaştiliaş'ın bir andını bozması üzerine, Babil'i kurban etmeye karar verirler. En yüce tanrısal güç (enlillutu) yüzünü Babil kentlerinden başka yöne çevirir ve Marduk tapınağını terkeder. Bu arada Tukulti-Ninurta'nın adamları yanlarında Kaştiliaş'ın bir mektubu olan Babilli tüccarlara rastgelirler. Tu-

kulti-Ninurta eline geçen bu mektubu tanrı Şamaş'a gösterir ve Babil kralının andını yerine getirmediğinden yakınır. Destanın başından sonuna kadar, Kaştiliaş'ın namussuzluğunun böyle bir savaşa neden olduğu işlenir. Asur kralı önce Babillilere acır görünür, ama yanındaki komutanlar zorlarlar kralı. Bu hilebaz Babil kralının sonunun gelmiş olması gereklidir, derler. Savaş başladığında Asur tanrıları da ordunun başında yürürler ve bu nedenle de savaş kazanılır ve ganimet te Asur tanrıları arasında pay edilir.

Babil'in Asur egemenliğine geçmesiyle birlikte, Babil inançları ve kültürü de Asur sarayını etkilemeye başladı. Tukulti-Ninurta birbiri ardından saraylar, tapınaklar inşa ettiriyordu. Babil tanrısı Marduk'un sarayda etkisi artmıştı. Asur tanrılarına inanan ve çıkarları da o yönde olan din adamları ve kahinler krala karşı bir komplo hazırladılar ve Tukulti-Ninurta'yı ünlü sarayı Karukulti-Ninurta'da oğullarından birine öldürttüler. Bu arada Asur yönetimindeki çekişmelerden yararlanan Babilliler ise ülkelerindeki istilacı birlikleri sürüp atmış ve bağımsızlıklarını kazanmışlardı.

Asur Krallığının Zayıflaması

Tukulti-Ninurta'nın başında bulunduğu Asur krallığı yayılmış, Basra körfezinden Orta Anadolu'ya kadar uzanan bir bölgeye hakim olmuştu. Tukulti-Ninurta'nın öldürülmesinden sonraki yüzyıl ise, Asurların gerilediği bir dönemi kapsıyor. Bu yüzyıldan kalan belgeler ise dağınık ve birbirinden kopuk yazışmalardan, mektuplardan oluşuyor. Politika sahnesine ilk çıkan Babil kralı Kaştiliaş'ın oğlu Adad-şuma-usur oldu. Bu dönemde Anadolu'nun ve Güney Mezopotamya'nın Asur boyunduruğundan kurtulduğunu görüyoruz. Orta ve kuzey Mezopotamya'da sözü geçenler ise, Babil krallarıydı. Baba katili Aşur-nadin-apli'nin kısa süren yönetiminden sonra sırasıyla tahta geçen Asur kralları Aşur-narari III. ve İluhadda'ya Babil kralı Adad-şuma-usur'un yolladığı mektuplarda kullandığı ifade, Babillilerin gücünü gösteriyor. Adad-şuma-usur, Asur krallarına uyruğundakilere gösterdiği tavrı alıyor. Bu mektuplarda tarihin mücadeleler içindeki

akışı, yenen ve yenik düşenin oğulları arasındaki ilişkiyi, ters yönde değiştirmişti. Daha sonraki yıllarda Adad-şuma-usur, Asur krallığını üstüste yaptığı akınlarla sarstı ve Asur tahtına kendine yakın olan Prens Ninurta-apil-Ekur'u (1192-1180) getirdi.

Ninurta-apil-Ekur'un oğlu Aşurdan I. (1179-1134) uzun bir süre Asur krallığını yönetti. Bu kralın zamanında Asurlar Babil'in etki alanından çıktılar. Bir süre sonra Elamlarm saldırısıyla Babil yıkıldı ve ülkedeki Kassitlerin egemenliği son buldu. Daha sonraki yıllarda Babil'de Sami kökenli İkinci İsin soyunun ülkeyi ve halkı toparlamasıyla Asur ve Babil arasındaki ilişkiler de düzeldi. Aşurdan'ın oğlu Ninurta-tukulti-Aşur'un Babillilere Tukulti-Ninurta'nın yüzyıl önce yağmaladığı tanrı Marduk yontusunu geri vermesi de bu döneme rastlar.

Bu kralın yönetiminin bir yıldan fazla sürmemesine rağmen, bu dönemden kalan yüz tabletlik bir arşivin bulunmasıyla, bu kısa dönem üzerine eldeki veriler çok zenginleşmiştir.

Bu arşiv büyük bir olasılıkla Aşurdan I. zamanında yazılmış belgeleri oluşturuyor; çünkü Ninurta-tukulti-Aşur'un adının geçmesine rağmen kral (uklum) sözcüğü kullanılmıyor adın başında. Ama yukarda da değindiğimiz gibi, çok az belgenin kaldığı veya bulunduğu bu dönem üzerine, bu dönemdeki yaşam, dinsel inançlar, saray ve ülke yönetimi üzerine somut veriler kazandırıyor bu yüz tabletlik arşiv. Belgelerin büyük bir bölümünde memurlar ve soylular tarafından saraya armağan edilen koyun, keçi,sığır gibi kesim hayvanları üzerine sayılar ve değerlendirmeler yer alıyor.

Bu memurlar ve soylular arasında hayvan başyetiştiricileri (rabnikidate), bölge yönetmenleri (bel pahiti), belediye başkanları (haziannu) olduğu kadar, küçük beyliklerin beylerini, Sutu göçebelerini de görüyoruz. Armağan edilen bu hayvanların bir bölümü kral tarafından saray çevresindeki din adamlarına, yüksek memurlara devrediliyordu; ama büyük bir bölümü kesilip saray mutfağına gönderiliyordu. Ayrıca sarayın bahçelerindeki kralın arslanları da, bu kesilen hayvanlardan paylarını alıyorlardı. En alımlı, cüsseli olanları da dinsel törenlerde tanrılara kurban olarak sunuluyordu.

Bu arşivdeki tabletlerin çözülmesi sırasında ilginç bir dinsel inan-

cı da tanıma olanağı ortaya çıkmıştır. Temizleme rahibi (maşmaşu) ünvanını taşıyan bir din görevlisi, her ayın belirli günlerinde kralın kadınlarının (eşlerinin) aybaşı kanamasını, bu "günahı" temizlemekle görevliydi. Bu günlerde sarayın kadınlar bölümüne düşen "günah", koç veya boğa kurban edilerek temizleniyordu. Kuzallu'(eski Asur takviminin üçüncü ayı)nun üçüncü gününde sarayın tanrıçasına bir boğa kurban edildiğini de yine bu belgelerden öğreniyoruz.

Aşur-reş-işi'(1133-1116)nin tahta geçmesiyle Asur krallığı toparlanmaya başladı. Bu kralın bir yer sarsıntısında yıkılan İştar tapınağının yeniden yapılması için yazdırdığı bir emirde, Aşur-reş-işi'nin Ahlamu/Aramlar, Lullube ve Gutelere karşı sayısız akınlara giriştiğini öğreniyoruz. Zayıflayan Asur krallığına bu dönemde doğudan göçebe aşiretler, batıdan da Guteler ve dağlarda yaşayan diğer aşiretler saldırıyordu. Asurlar bu saldırıları püskürttüler ve sınırlarını güvence altına aldılar. Ayrıca kralın Babil'e karşı takındığı tavır ise, kendine "Asur'un intikamcısı" adını vermesinden anlaşılıyor. Asurlar bu dönemde birkaç kez Babillilere karşı savaştılar; bu savaşlar, akın eden Babil birliklerini püskürtme savaşlarıydı ve üstünlük hep Babillilerdeydi.

Tiglat-pilesar I. (1117-1077) Dönemi

Tiglat-pilesar'ın zamanında Orta ve Güneydoğu Anadolu'daki politik denge Asurların yararına dönmüştü. Hitit krallığı yıkılmış, dağılmış ve yerini Trakya üzerinden Anadolu'ya gelen Frigler almıştı. Frigler henüz devlet aşamasına geçmemişti. Akın ettikleri bölgeleri yağmalayıp, Anadolu'nun içlerine çekiliyorlardı. Tiglat-pilesar tahta geçtiğinin daha ilk yılında bu Trak kökenli halklardan Muşkiler/Frigler üzerine akın etti. Asur birlikleri Tur Abdin üzerinden Kutmuhi/Kilikya/Çukurova bölgesine geçti ve buradaki Muşkileri dağıttı. Kalan belgelere göre yirmi bin kişilik savaşçı göçebe topluluğu ezildi, "dağların zirvesinden vadilere akan kan, ırmak gibi çağlıyordu". Ayrıca Anadolu kentlerinin surları dışında Muşkilerin kesilen kellelerinden piramitler kuruluyor ve böylece yerleşik halka gözdağı veril-

mek isteniyordu. Asurlar savaştan önce teslim olan Muşki askerlerini ise kendi ordularına aldılar. Savaşlarda zayıflayan ordu, yabancı askerlerle destekleniyordu.

Tiglat-pilesar daha sonraki yıllarda savaş arabalarını eski Hitit krallığının kuzeyine ve kuzeybatısına yolladı. Arabaların giremediği dağlık bölgelere yaya birlikler gönderiliyordu. Böylece bir dizi irili ufaklı beylik yenilgiye uğratıldı, vergiye bağlandı.

Ardından sıra eski Mitanni krallığının bulunduğu Hanigalbat bölgesine geldi. Bu bölgedeki direniş güçlükle bastırıldı. Uzun savaşlardan sonra bütün bölge Asurların etki alanı içine girdi.

Tiglat-pilesar önce gereksindiği hammadde kaynaklarının bulunduğu bölgeye saldırıp, fethediyor ve ardından da bu bölgeyi güvence altına almak için, komşu bölgelere akın ediyordu. Bu yayılma stratejisi ise sürekli savaş gerektiriyor, orduyu yoruyor ve asker sayısını azaltıyordu. Daha önce hiçbir Asur kralının girmediği uzak bölgelere akın eden de Tiglat-pilesar olmuştur. Asur birlikleri böylece Yukarı Deniz veya Naire Denizi/Van Gölüne, oradan da kuzeybatıya geçmişti.

Naire beyinin, komşu beyliklerin savaş arabalarıyla da desteklenen ordusu çabuk dağıldı; dağılan birlikler Asur akıncıları tarafından Van Gölü kıyılarına kadar kovalandılar. Bu kısa süren savaş Malatya ve Ergani'nin ve buralardaki bakır ve kurşun yataklarının Asurların eline geçmesini getirdi. Sıra Lübnan'ın sedir ağaçlarına gelmişti. Sedir ağacı Mezopotamya'da kutsal sayılıyordu. Kral tanrıların "adına ve isteğine" sığınıp, ormanların hatırı sayılır bir kısmını budattı ve yeni saraylar ve tapınaklar yapımında kullanılmak üzere Asuristan'a taşıttı. Lübnan ve Suriye'nin Asurların etki alanına girmesiyle de, bu ülkelerin limanlarından yapılan deniz ticareti de ele geçmiş oldu. Fenike limanları Arwad, Biblos ve Sidon vergiye bağlandı.[15] Fenikeliler Kıbrıs'tan getirdikleri bakırın bir kısmını Asurlara verme zorunluluğunu da kabul ettiler.

Tiglat-pilesar'in babasını epeyce uğraştıran Ahlamu bölgesindeki göçebe Aramlar, Asur ticaret kervanları için tehlike oluşturmaya baş-

15 Mısır'dan gelen Papirus kağıdı Biblos limanından diğer Akdeniz limanlarına gönderiliyor ve oralarda satılıyordu. Bu kent adını Papirus'tan almış ve Bibel/İncil'e vermiştir. İncil ilk defa, Papirus'a yazılarak kitap haline getirilmişti.

lamışlardı. Kral birliklerinin başına geçerek, Aramları Orta Fırat'tan Karkamış'a kadar kovaladı. Geçtiği yerlerdeki altı kenti yaktı. Aramlar Tadmor/Palmira ve Cebel Bişri arasındaki bölgede savaşamadan dağıldılar, kırıldılar.

Sıra Babil'e, Babil'in zenginliğine ve sanat eserlerinin el değiştirmesine gelmişti. Tiglat-pilesar tahta geçmesinin otuzuncu yılında Aşağı Zab'ı geçerek, Turşa kentini aldı. Daha önce Arrafa krallığının en önemli kentlerinden olan Turşa'dan sonra sıra Arman ve Lupti'ye geldi. İki ordu bugünkü Cebel Hamrin bölgesindeki Kamulla dağının eteklerinde kapıştılar. Savaşta Babil birlikleri kesin bir yenilgiye uğratıldı. Asurlar çok sayıda esir aldılar, arabalarını zengin bir ganimetle doldurup geriye döndüler.

Ama bu savaş daha henüz Babil krallığını kesin bir sarsıntıya uğratamamıştı. İkinci bir akın Babil'in yüreğine oturan hançer oldu. Güneş tanrısı Şamaş'ın kenti Sippar, Dur-Kurigalzu ve Babil gibi kutsal kentler bu akın sırasında fethedildi. Kral Marduk-nadin-ahhe'nin Babil'deki sarayı ateşe verildi. Bütün bunlar da kesin sonuca yeterli değildi. Ancak daha iki akından sonra Babil kesin olarak çökertildi.

Tiglat-pilesar yalnız yorulmak bilmeyen bir savaşçı, bir fatih değildi. Bu dönemde bir dizi eski edebi ve yasasal belgelerin kopyaları çıkarıldı, yeni yasalar yürürlüğe girdi, destanlar ve yazınsal metinler yaratıldı. Ünlü Asur Yasaları, Tiglat-pilesar tarafından toparlandı ve yeni bir biçim kazandırıldı. Kil tabletlere oyulan bu yasalar herşeyden önce özel mülkiyetin korunmasını amaçlayan yasa metinleridir. Bu yasalar 15. ve 12. yüzyıllardaki yasaların son bir biçim almış ve zamana göre düzeltilmiş şeklidir. Yasaların bir bölümü Asur toplumundaki kadın, erkek ve aile ilişkilerini ele almaktadır.

Arkeologlar tarafından A harfiyle sınıflandırılan bir tablette, kadınların işlediği suçlar ele alınıyor. Eğer evli olmayan bir kadın bir tapınaktan herhangi bir eşya çalarsa veya tanrılara karşı saygısızlık ediyorsa veya aile içinde olmayan bir erkeği yaralar ya da döverse, sorumluluk kadının oluyor ve cezası yasalara uyularak yargıçlar tarafından veriliyor. Burada evli olmayan, bir aileyle bağı olmayan kadınların ele alındığını görüyoruz. Buna karşılık evli bir kadının yaptığı

hırsızlığın karşılığını kocasının ödemesi gerekiyor, bu ceza da para ödeme veya bir süre kölelik biçiminde uygulanıyor.

Bir dizi maddede de kadının kocasını aldatması ve zorla tecavüz ele alınmış. İftira ile ilintili suçlar da dört ayrı maddede ele alınıyor. Tabletlerin incelenmesi sırasında Asur aile yapısının ilginç bir özelliği de ortaya çıkmıştır. Bazı maddeler evli olan, ama anababasının evinde oturan kadınlara ilişkindir. Demek ki evli olmasına rağmen kimi kadın eski evinde kalabiliyordu. Birlikte yaşayan bir erkek ve kadın evlenmek istiyorlarsa, erkek komşularını ve akrabalarını çağırıyor, onların yanında kadının yüzüne bir peçe örterek, "Bu kadın artık benim eşimdir" diyordu ve böylece de evleniliyordu. Eğer bu törenden geçilmezse kadın erkeğin beraber yaşadığı kadın arkadaşı olarak kalıyordu ve bu birleşmeden doğan çocuklar ancak erkeğin evlendiği bir karısı veya o kadından doğma çocukları yoksa, babalarının mirasından hak iddia edebiliyorlardı. Erkeğin kadın arkadaşı kalabalık içinde, çarşıda pazarda, beraber yaşadığı erkeğin karısıyla karşılaşır veya birlikte gezintiye çıkarlarsa, evli olmayan kadının yüzünü örtmesi gerekiyordu. Öte yandan tapınak yosmalarının yüzlerini örtme zorunlulukları yoktu. Hatta yosmaların ve kadın kölelerin sokakta peçeyle dolaşmaları yasaktı.

Yasalar sokakta peçeyle dolaşan bir yosma veya kadın köleyle karşılaşan Asur yurttaşının yasağa uymayan bu kadınları tutuklamasını öngörüyordu. Daha sonra bu suç şahitlerle de kanıtlanırsa, elli sopa vuruluyordu suçlu kadına ve üzerindeki, eğer varsa, değerli takılara el konup, başından aşağı bir kova katran döküldükten sonra salınıyordu.[16]

16 Herodotos yazdığı ve kendi adını taşıyan tarihin birinci kitabının 199. bölümünde bir Babil geleneğinden söz ediyor.
İlginç olduğu için buraya alıyoruz: "... Her kadın ömründe bir kez, Aphrodite tapınağında oturmalı ve kendini yabancı birisine vermelidir. Parasına güvenen ve kalabalığa karışmak istemeyen kadınlar, tapınağın yanına kadar araba ile giderler ve peşlerinde bir sürü hizmetçi bulunduğu halde beklerler... Birleşmeden sonra kadın, tanrıçanın gönlünü yapmış olarak evine döner ve bundan sonra ona ne verirseniz veriniz, baştan çıkaramazsınız. Yaradılışın güzel bir yüz ve güzel bir endam vermiş olduğu kızlar çabuk dönerler evlerine, ama öyle olmayanlar yasanın gereğini yerine getiremedikleri için, tapınakta uzun bir süre beklerler, üç dört yıl bekleyenleri olur." Herodotos İ.Ö. 490 ve 425 yılları arasında yaşamış bir Anadolulu bilgindir. Halikarnassos/Bodrum'da doğmuştu.

Bu kil tabletteki diğer yasa maddelerinde evlilik ele alınıyor. Bir madde de kadının kocasının başını kremlemesine, bir diğerinde erkeğin düğün günü eşine sunacağı armağanlara değiniliyor. Bu koşulun yerine getirilmesinden sonra evlilik kesinleşiyor. Kadının kocasının ölmesi veya uzun bir süre evinden uzaklaşması -savaş veya uzun süreli ticaret yolculukları- durumunda, kayınbabası tarafından diğer çocuklarından birine verilmesi -eğer bunlar on yaşının üstündeyse- öngörülüyor. Eğer ailede, uzaklaşan erkeğin on yaşından büyük amcası veya kardeşi yoksa, kadının babası kızını kendi evine alabiliyor. Ama bu durumda kızı için aldığı armağanları -başlığı- geri vermesi gerekiyor. Bu maddeler kadının Asur toplumunda alınıp satılan bir meta olduğunu sergilemesi açısından önemli.

Ayrıca bilinçli olarak çocuk düşüren veya çocuğunu aldıran kadın, kazığa çakılıyor ve ölüsü mezarlığa gömülmüyor; kıra bırakılarak çakallara, akbabalara yem yapılıyordu.

B kodlu kil tablet, tarla ve bahçelerin, otlakların özel mülkiyetine ilişkin yasalara ayrılmış. Tarlalarda özel mülkiyeti belirleyen sınır taşlarının yerini değiştirmek ağır bir şekilde cezalandırılıyor. Suçu şahitlerle kanıtlananın bir parmağı kesiliyor, yüz kırbaç yiyor ve bir süre köle olarak çalışması öngörülüyor. Miras sorununa değinen, baba öldükten sonra tarlasını, bahçesini oğulları arasında pay eden bir yasa maddesi de var. Tefeciler ve borçluları arasındaki ilişkiler bir diğer maddede ele alınıyor. Bir tefeciye malını rehin bırakanın malını tefecinin satması ağır bir şekilde cezalandırılıyor. Ayrıca kölelerin alınıp satılması, kiralanması veya rehin bırakılması da ele alınan ve yasalara giren sorunlar arasında.

Asur krallarının sarayın özel bir bölümünde yaşayan cariyeleri, gözdeleri vardı. Bu bölüme kraldan ve harem ağalarından başka kimse giremezdi. Fethedilen topraklardan getirilen cariyelerin sayısının artmasıyla birlikte, bu haremlerdeki yaşamı da yasalarla denetimi altına alma zorunluluğu ortaya çıktı ve yeni yasalar çıkarıldı.

Harem kurallarıyla Asur kralları kendi kadınlarıyla onlara hizmet edenler arasındaki ilişkileri düzenlemek istemişler herşeyden önce. Mabeyincibaşı veya ekalli (sarayın yönetmeni) denilen memurun bu görevine 15. yüzyılda başladığını görüyoruz. Daha sonraki yüzyıllar-

da Asur krallığının genişlemesine paralel olarak saray büyüdü; kralların kadınları, cariyeleri çoğaldı ve mabeyincibaşının görev alanı da genişledi. 12. yüzyılda bu görevli rab ekalli, sarayın büyüğü ünvanını aldı. Bu kişinin görevi sarayda olanı biteni krala bildirmek, saraydaki diğer görevliler arasında iş bölümü yapmak, kısacası sarayı yönetmekti. Ayrıca kralın saray üzerine aldığı kararları da, saraydaki herkese duyuran mabeyincibaşıydı. Haremde ise hadım edilmiş erkekler, hadımağaları (şa reşi) çalışıyor, hareme girip çıkabiliyorlardı. Hadımağalarının hadımlıklarına rağmen, kralın kadınlarından birini gördüklerinde, yedi adım ötede durmaları ve önlerine bakarak kadının geçip gitmesini beklemeleri gerekiyordu. Bu kurala sarayın bahçesinde veya harem dışındaki bir bölümünde kralın kadınlarından biriyle karşılaşan ve hadım olmayan saray çalışanlarının da uymaları gerekti.

Haremde ise birinci kadın kralın anasıydı. Bu valide sultanlar ülkenin yönetiminde zaman zaman etkili olmuşlardır. Daha sonraki yüzyıllarda Sanherib'in eşi Naki'a, kocasının ölümünden sonra küçük yaşta tahta geçen oğlu Aşurdan'ın yerine ülkeyi yönetiyordu. Bu eskiçağ Ortadoğu'sunda sık rastlanan bir olguydu. Yuda kralı Süleyman'ın anası Betsaba kutsal kitaplara geçmiş ünlü bir valide sultandı.

Kralın anasından sonra birinci eşi ve diğer eşleri geliyordu. Ama saray bürokrasisindeki yerleri kralın oğlundan ve kardeşinden sonra geliyordu. Kralın birinci eşini, diğer eşleri veya kadınları izliyordu. Bu kadınlar Asur zenginlerinin kızları ve yabancı ülke krallarının kızlarıydı. Bütün bu kadınlara ise bir köle kadınlar ordusu hizmet ediyordu.

Tiglat-pilesar'dan sonra gelen krallar zamanında Asur krallığı gerilemenin izlediği bir duraklama dönemi geçirdi. Oğullarından ne Aşurbel-kal (1074-1057) ne de Şamşi-adad IV. (1054-1051) babalarının savaşçı gücüne, devlet yönetimi yeteneğine sahiplerdi. Bu dönemde Van gölü çevresindeki Urartular Asur boyunduruğundan çıktı. Güneydoğu Anadolu'daki beylikler vergi vermemeye başladılar ve bağımsızlıklarını ilan ettiler. Ayrıca Tiglat-Pilesar'ın otuz yıldan fazla bir süre Asurları savaştan savaşa sürüklemesi de, ülkeyi ve halkı yormuştu. Gerilemede bu neden de etkili olabilir. Güney Mezopotamya

ovasında ise söz ve egemenlik Aramların eline geçti. Aram beylerinden birinin Babil kralı olmasıyla politik güç Aramlardan tarafa dönmeye başladı.

Asur Krallığının Yeniden Doğuşu

Birinci bin yılı başlarının en önemli olayı, Ortadoğu'ya uzun bir süre damgasını vuracak olay, Aram göçebelerinin yerleşik düzene geçmeleridir. Aramlar Suriye'de, Fırat vadisinde, Mezopotamya'nın güneyindeki bereketli topraklarda beylikler kurmaya bu yıllarda başlamışlardı.

Onuncu yüzyıl başında Aramları Karkamış'ın güneyinde, Fırat'ın güneye akmadan önce geniş bir yay çizdiği bölgeye yerleşirlerken görüyoruz. Bir yüzyıl önce Tiglat-pilesar'ın sınır boylarına diktiği birlikler göçebeleri Fırat boyundaki otlaklara yerleşmek değil, yaklaştırmıyorlardı bile. Ama kral Aşur-rabi(1010-970) zamanında kilitlerin sonuncusu da açılmış, Aramlar yerleşmeye başlamışlardı. Suriye çöllerini ardlarında bırakarak, Tiglat-pilesar II. (966-935) zamanında doğuya, Dicle kıyılarına yerleşmeye başladılar. Buradaki kentler el değiştiriyor, yeni yeni Aram beylikleri kuruluyordu.

Bin yılından sonraki yüzyılda Asur tahtına geçen diğer üç kral Aşur-rabi II., Aşur-reş-işi II. ve Tiglat-pilesar II. Aram aşiretlerinin sızmasını, saldırılarını güç bela durdurabildiler. Ama Aşurdan II.'nin (935-912) başa geçmesiyle durum Asurların lehine gelişmeye başladı. Aşurdan II. yalnız krallığı savunmakla kalmadı, atağa da geçti. Asur sınırlarından içeri geçen, dağlı aşiretleri cezalandırdı. Nineva'nın kuzeydoğusundaki Muşri dağı/Cebel Maklup halkının ayaklanmasını bastırdı, Aramların eline geçen iki kenti geri aldı. Ama bütün bunlara rağmen Asur halkı büyük bir sefalet içindeydi, ekinin iyi olmadığı yıllar sürüyle insan açlıktan, yoksulluktan ölüyordu. Aşurdan ülkenin ekonomisine de el atarak sulama kanallarını onarttı, tarım araçlarını geliştirdi, hayvancılığı destekledi, hayvan yetiştirilmesini teşvik etti ve kamu hizmetleri için yeni binalar yaptırttı.

Aşurdan'dan sonra yerine geçen oğlu Adad-narari II. (912-891) za-

manında Asuristan'ın genişlemesi daha gözle görülür bir duruma gelmeye başladı. Adad-narari planlı, programlı bir yayılma uygulamaya girişti. Tiglat-pilesar I.'in zamanıda olduğu gibi, Akdeniz'e inmek ve Fenike limanlarını, bu limanlardan Kıbrıs ve diğer Elen kolonileriyle yapılan ticareti ele geçirmek gerekiyordu. Fakat Aramlar giriş yolunu iki yerden kapamışlardı. Nisibis/Nusaybin'in kuzeyindeki Tur Abdin dağı, bu yöredeki bir dizi Aram beyliğini koruyor, geçit vermiyordu. Fırat'ın batısındaki Suriye'ye giriş yolları ise Yeni Hitit Krallığı'nın ve Bit-Adini Aram beyliğinin elindeydi. Adad-narari önce birinci geçiti zorlayarak Van gölünün güneyine kadar ilerledi ve Urartu ülkesine üstüste dört akın yaptı, arkasından Kutmuhi/Kilikya'yı eline geçirdi. Daha sonra yönünü güneye döndü ve bir sınır anlaşmazlığında Babil kralı Şamaş-mudammik'in kendisini kışkırttığını öne sürerek, Arrafa ve Lubda kalelerini aldı, sınırlarını Babil'in zararına genişletti. Böylece Babil'e karşı bir Asur tehdidi başlamış oluyordu. Daha sonra Asur ve Babil kralları bir sınır anlaşması imzaladılar ve birbirlerine kızlarını gelin vererek bu anlaşmayı pekiştirme yoluna gittiler.

Ama Adad-narari II.'nin en kanlı ve çetin savaşı Asuristan'ın kuzeybatısındaki Mitanni krallığına karşı yürüttüğü savaşlar oldu. Kralın batıya geçebilmesi için, yolun üzerine Temanitler soyundan Aram beylerinin astığı kilidi parçalaması gerekiyordu. Bunlardan Nusaybin beyi Nur-Adad en çetiniydi. Asurların iki saldırısı da Nusaybin kapılarında geri püskürtüldü. Böylece esas hedefini bir süre askıya almaya zorlanan Adad-narari komşu Aram krallığı Huzirina'ya saldırdı, aynı adı taşıyan başkenti düşürerek kral Mamlu'yu esir aldı. Ardından sıra Gidara krallığına geldi. Bu krallığın da düşmesiyle Mitanni'nin büyük bir bölümü Asurların eline geçmişti. Bölgenin beylikleri Asuristan'a bağlanmışlardı ve vergi veriyorlardı. Adad-narari bundan sonra güçlerini toplayarak, Nusaybin'e saldırıya geçti ve altıncı seferinde kenti fethetti. Kral Nur-Adad'ı zincire vurarak, Asuristan'a getirdi. Sıra güneydeki Aram beyliklerine gelmişti. Tur-Abdin çevresinden doğarak güneyde Fırat'a karışan Habur ırmağının batısındaki Aram beyliklerini ortadan kaldırdı; Lake ve Hindanu Aram krallıklarını vergiye bağladı. Böylece bölgede başlayan Aram egemenliği bir ölçüde engellenmiş oldu.

Bu istilalardan sonra Adad-narari yüzelli yıldan bu yana unutulmuş olan şar kişşati (heryerin kralı) ve dört yönün kralı ünvanlarını adının arkasına takındı.

Oğlu Tukulti-ninurta II. (891-884), babasının izlediği yayılmayı sürdürdü. Van gölünün çevresine yaptığı bir seferden sora, Mardin ve Diyarbakır'ı Asuristan topraklarına kattı. Ama herşeyden önce babasının aldığı topraklarda Asur egemenliğini pekiştirmesi gerekiyordu. Bu nedenle güneye doğru ilerleyerek Habur vadisi üzerinden Fırat'ın ortalarına geldi, ordan da güneye doğru uzun bir yürüyüşe geçti. Güneyde Cizre dolaylarında savaşçı bir Aram aşireti olan Utuateleri ezdi, kalanları köle ve asker olarak ordusuna kattı. Bu beş günlük yürüyüş Tukulti-ninurta II. 'ye Hindanu, Lake ve Sirku beyliklerinin yıllık vergiye bağlanmasını kazandırmıştı. Ordu yeniden Habur vadisine döndü, vadinin üzerinden akına geçerek Harran'daki Aram beyliğini Asuristan'a kattı. Böylece Habur bölgesi üzerinde Asur egemenliği sağlanmış, Aramlar boyunduruk altına alınmıştı.

Asur Krallığına Komşu Bölgelerdeki Gelişmeler

Asur krallığı bu yeniden gelişme ve yayılma döneminde, batı sınırına komşu Aram beyliklerini ortadan kaldırmakla veya vergiye bağlamakla işe başlamıştı. Ardından doğuya dönerek, İran ovasına kadar dayandı. Bu bölgeler Asurlar için yalnız hammadde olanakları açısından değil, stratejik yönden de önemliydi. Nusaybin , Harran, Diyarbakır ve Mardin'in alınması, Van gölü çevresindeki Urartuların vergiye bağlanması Anadolu'nun doğal kaynaklarının kapılarını zaten çoktan açmıştı. Ama bu bölgelerin alınması, bu bölge halklarının boyunduruk altına alınması sonucu gerçekleşiyor. Bu da başkaldırmaları ve merkezi yönetimin zaman zaman sarsılmasını getiriyordu. Bu halklardan Dagara aşireti Karadağ'ın güneydoğusuna yerleşmişledi. Sığır ve at yetiştiriyorlar; altın, gümüş ve bronzdan eşyalar yapıyorlardı. Kardular, Lulubeler bugünkü Irak Kürdistan'ında yaşayan ve bronz eşya yapımı, dokumacılık, hayvancılıkla uğraşan halklardı. Urmiye gölü kıyılarında Manneler yaşıyordu ve ülkeleri Paşuas adıy-

la tanımıyordu. Bu halkı Asurlar 835 yılında yaptıkları bir seferde tanıdılar. Bu seferden sonra bu bölgenin yirmiyedi kralı veya aşiret başkanı Asurlara vergi vermeyi kabul etti. Bu, Zagros dağlarının sarp yamaçlarına dağılmış aşiretlerin büyük bir bölümü, yedinci yüzyılın başlarında ortadan kayboldu; egemenliklerini tümden kaybedip Asurların, Elamlarm, Urartuların arasında eridiler.

Daha sonraki yıllarda Zagros dağlarına Persler ve Medler de yerleşmeye başladı. Bugün Hazar denizinin güneyindeki Turang Tepe, Hisar Tepe ve Nihavend ovasındaki höyüklerde yapılan kazılarda güneydoğu Avrupa'dan koparak, Asya bozkırlarından geçip, ya Kafkaslar üzerinden ya da Hazar denizinin kuzeyinden dolanıp gelen bu atlı göçebelerin izlerine rastlanıyor. Hind-Avrupalıların doğu kolundan olan Medler ve Persler önlerine kattıkları sürüleriyle kimi bu bölgenin yerli halkının arasına dostça karışıyor, kimi de Damgan'da olduğu gibi yerli halkın malına, mülküne el koyuyordu geçip giderken. Bu halk göçü yoğun, ama yavaş bir hızla yüzyıllarca sürdü. Asurlar bu göçebelerle ilk karşılaşıp, onları dağıttıklarında arkasından neler geleceğini kuşkusuz bilmiyorlardı. Ama ilk karşılaşma Salmanassar III. 'ün birlikleri ile Med ve Pers göçebeleri arasında olacak, sonuncusu da Asur krallığını ortadan kaldıracaktı.

Farslar ve Zikirteler adı verilen başka çoban göçebeler ise, Kafkaslar üzerinden Van gölü ve Ağrı yörelerine iniyor, burada Urartularla kimi dostça, kimi düşmanca ilişkilere geçiyorlardı.

Öte yandan Urartular merkezi bir krallığın temellerini sağlamlaştırıyorlar, bir yandan küçük Urartu beyliklerini bir merkezde topluyor, bir yandan da uygarlık tarihine bronz kazanları, altın takıları, görkemli tapınakları, uzun taş köprüleri ile geçecek bir uygarlığı filizlendiriyorlardı. Denizden 1700 metre yükseklikteki Van gölü ve çevresi bir yandan Zagros ve Ağrı dağlarıyla Asurlardan ayrılıyor, diğer yandan İran yaylalarıyla, bugünkü Azerbaycan ile birleşiyordu.

İki ülkeyi birbirinden ayıran bu yalçın dağlar, Asur ve Urartu karşılıklı yayılmacılığını şüphesiz önleyemeyecekti ve bu iki krallık, Manneler ülkesi, Praşuas ve Mitini/Malatya krallıklarını aralarında paylaşabilmek için birbirleriyle kanlı ve uzun savaşlara gireceklerdi. Ama Ermenistan'ın önündeki tehlike yalnız Asurlar değildi; ülke

konum olarak Kafkaslardan inen Hint-Avrupa kökenli göçebelerin yolu üzerindeydi ve bundan sonraki yüzyıllar, yerli halk ile göçebelerin arasındaki sert savaşlara şahit olacaktı. Van ve Göktepe'de yapılan kazıların verileri, Ermeni yaylası ile Mezopotamya arasında Akadlardan bu yana ilişkilerin varolduğunu göstermektedir.

Aşur-nasirpal II. (884-858) ve Salmanassar III. (858-824)

Aşur-nasirpal, babasının ölümü üzerine 884 yılında taç giyerken, kuzeydoğudan doğru yaklaşan bu tehlikeyi henüz bilmiyordu. Aşur-nasirpal II. Asur krallığının bu yeniden yükselme döneminin ilk gerçek egemenidir. Savaşçılığı, planlı genişlemeyi, devlet adamı yetenekleriyle birleştirmişti. Krallık tahtıyla birlikte Ortadoğu'nun en nitelikli ordusunu da devralmıştı. Süvariler, savaş arabası birlikleri, mızrak birlikleri, ok yay birlikleri, koçbaşları taşıyanlar ayrı ayrı birliklerde örgütlenmiş ve eski savaşların deneyiminden geçmiş komutanların emrine verilmişlerdi. Aşur-nasirpal ayrıca zulümde de, kendisinden önceki Asur egemenlerini geçiyordu. Kazandığı savaşlardan sonra yaptığı konuşmalardan, günümüze kalan yazıtlara geçmiş olanlarının bazısı bu kral üzerine bilgi verebilir:

"Kent kapısının karşısına bir sütun yerleştirttim ve bütün elebaşıların derisini yüzdürttüm... Sütunu derileri ile kaplattım...

Kimini sütuna çaktırttım, kimini de kazığa geçirttim... Ve komutanlarının kol ve bacaklarını kestirttim. Tutsak alınanların çoğunu yaktırttım... Kiminin ellerini, parmaklarını kestirttim, kiminin gözlerini oydurdum. Genç kızları ve delikanlıları canlı canlı yaktırttım."[17]

Aramlar üzerindeki Asur egemenliği sanıldığı kadar sağlam değildi. Habur ve Fırat'ın ortalarına düşen bu bölgedeki Aram halkı, Asurlarla işbirliği yapan Aram beylerine başkaldırıyor, boyunduruğu sarsıyordu. Aşur-nasirpal'ın tahta geçtiği yıl, Suru kenti halkı artan vergilere karşı ayaklandılar ve işbirlikçi beyi öldürerek, yerine Bit-Adini beyini geçirdiler. Ama Aşur-nasirpal derhal ordusuyla Aram

17 Samuel Noah Kramer, *Mesopotamien*, s. 70, Rowohlt Verlag, Hamburg 1979.

halkının başına çökerek, kendine bağlı bir Aram soylusunu başa geçirdi. Bu fırsattan yararlanarak da, Lake ve Suhi'yi vergiye bağladı.

Ertesi yıl kuzeye yaptığı bir seferde, Diyarbakır'ın otuz kilometre güneyindeki Tuşhan kentini yerle bir ederek, kentin yanında yeni bir yerleşme merkezi kurdurdu. Üç yıl sonra Tur Abdin dağını aşarak Nairi/Urartu ülkesini kendine bağladı; Sinabu ve Tidu Aram beyliklerini ülkesine kattı. Aşur-nasirpal fethettiği yerlerde asker bırakıyor, kendisine bağlanan beyliklerde de askeri garnizonlar kuruyordu. Böylelikle Asur ordusunun ayrılmasından sonraki, halk veya beylerin ayaklanmaları olanaksızlaşıyor veya bastırılması kolaylaşıyordu.

Zagros dağlarındaki Dagara kralı, ülkesini savunabilmek için Babit boğazını taştan bir duvarla kapamıştı. Aşur-nasirpal bu davranışı bahane ederek sefere çıktı ve yolunun üzerindeki küçük beyliklerin, yerleşik aşiretlerin kimini vergiye bağlayarak, kimini ortadan kaldırarak Dagara krallığını en sona bıraktı ve vergiye bağladı. Daha sonra Arakdi kentini ordusu için garnizona çevirdi, büyük bir silah deposu yaptırarak, içini silahla doldurdu. Bu garnizon ilerde Asur yayılmacılığınında, Medlere karşı sürdürülecek savaşlarda büyük bir rol oynayacaktı.

878 yılı Habur ve Orta Fırat'ta egemenliğin pekiştirilmesi için bu bölgelere yapılan akınların yılı oldu. Suhi halkı ayaklanmıştı ve Babil kralı Nabu-apla-iddin, kardeşinin komutasında ve ayaklanan halka destek olmak için bir ordu yollamıştı. Bu ayaklanmayı Lake, Hindanu kentlerinin ayaklanması izledi. Bu ayaklanmalar Asur yönetiminin baskısına, vergilerin ağırlığına karşı halkın gösterdiği tepki, silahlı tepki idi. Ama Aram Bit-Adini krallığı bu tepkinin Aram halkının bağımsızlık isteği yönünde gelişmesi ve politik bir içerik kazanması için çalıştı ve önderlik etti.

Gerçekten de Asur egemenliği altındaki bölgelerde diğer halklara olduğu gibi, Aramlara da ağır bir baskı uygulanıyordu. Ama Aşur-nasirpal'ın komutasındaki Asur orduları bütün bu ayaklanmaları bastırdılar ve ayaklanan bölgelerden alınan vergiler ağırlaştırıldı. Aşur-nasirpal Asurlara en yakın, işbirlikçi Aram beylerini yönetime getirip, Asur komutan ve uzmanlarıyla doldurdu bu yönetimleri. Asurlar

ayaklanmaların bastırılmasından sonra, bölgenin kuzey ve güneyinde iki büyük askeri garnizon kurdular. Ordu Urhoyo /Edessa/Urfa'ya doğru yürüyüşünü sürdürdü ve kent uzun süren bir kuşatmadan sonra teslim olmaya mecbur oldu ve vergiye bağlandı.

Aram ayaklanmaları bastırılmış, Aramlar sindirilmiş ve Akdeniz limanlarına giden yol açılmıştı. Aşur-nasirpal bir sonraki yıl ordunun başına geçti, Dicle'yi aşarak Azalla, Bit-Adini ve Til-Abna beyliklerinin arasından geçerek Fırat kıyılarına geldi. Karkamış, Yeni Hitit Krallığı'nın başkentiydi; kral Sangara, Asurlara bağlılığını bildirdi ve vergi vermeye hazır olduğunu söyledi. Lübnan'a giden yol üzerindeki Hatina krallığı ve bir dizi aşiret beyliği vergiye bağlandı ve bu yol üzerinden Asur orduları Lübnan'a ve Akdeniz'e vardılar. Aşur-nasirpal eski bir geleneğe uyarak, deniz suyunda silahlarını yıkadı. Fenikelilerin liman kentleri olan Tiros, Sidon, Arwad ve Biblos kentleri ve Amurru krallığı bağlılıklarını bildirdiler; vergilerinin miktarını sordular. Asur ordusu dönüşte Amanos dağlarından geçerek, Asuristan'da kurulacak olan yeni saraylar, tapınaklar için sedir ağacı budadı. Asur ordusunun bölgede duyulan sertliği bu seferin savaşsız, ama çok kazançlı olmasını sağlamıştı.

Daha sonraki yıllarda Aşur-nasirpal Fırat'ı bir kez daha, Anadolu içlerine sefer yapmak için aştı ve büyümeye başlayan Urartu krallığı ile savaştı.

Aşur-nasirpal II. 'nin son yıllarında Asur krallığı batıda Akdeniz'e erişmiş, kuzeyde Van gölünün çevresini ele geçirememişse bile, Urartu devletinin sınırlarına dayanarak bütün güney ve güneydoğu Anadolu'yu fethetmişti. Sınırlar doğuda Urmiye gölüne kadar uzanıyor, güneyde ise Babil krallığını sürekli tehdit altında bulunduran Hirimu ve Harutu hisarları Babil-Asur sınırını çiziyordu. Kuşkusuz bu bölgenin bazı bölümleri ordunun kılıcını sallamasıyla, kurulan hisarlardaki askeri birliklerin varlığıyla tutuluyordu.

Aşur-nasirpal'ın fethettiği veya vergiye bağladığı ülkelerden altın, gümüş, bakır, kalay, demir ve ayrıca sürülerle sığır, koyun, at, çeşitli tüketim eşyaları, külçe altın ve gümüş biçiminde vergi gibi savaş ganimet ve kazançları Asuristan'a akıyordu. Savaşlarda alınan esirler

ise ülke için gerekli ucuz işgücünü oluşturuyordu. Bu köleler sarayları, tapınakları kuruyor, Asur devlet adamlarının ve zenginlerin bahçelerinde, tarlalarında çalışıyorlardı.

Aşur-nasirpal sert bir kral olduğu kadar da yeni binalar, saraylar yaptırmaya, tapınaklar diktirmeye düşkündü. Bu bir yerde savaşlarla kazanılanın, kral ve devlet ile din adamları arasında paylaşılması anlamına da geliyordu. Bugünkü Musul'un otuz kilometre güneyinde yeni ve görkemli bir başkent kurdurdu. Kalah/Nimrud adını verdiği bu yeni kentin bulunduğu yere Salmanassar I. onüçüncü yüzyılda bir kent kurdurmuş, ama bu kent bakımsızlıktan zamanla yıkılmıştı. Aşur-nasirpal onbinlerce köleye bu kentin kalıntılarını temizlettirdi; boşalan ve temizlenen arazi üzerinde bir Zikkurat, bir dizi tapınak ve kendine yeni ve özel bir saray yaptırttı. Yapım bittikten sonra kent sekiz kilometre uzunluğunda surlarla sarıldı. Ayrıca diğer Asur kentlerinde olduğu gibi sulama tesisleri ve kanalizasyon kanalları açıldı; kentin çevresi meyva bahçeleri, üzüm bağları, tarlalarla donandı.

Aşur-nasirpal'ın sarayı çok sayıda oda ve salondan oluşan üç büyük bölüme ayrılmıştı. Büyük bir salon ve bu salona bağlı odalarda devletin yönetiminde görev alan memurlar çalışıyordu. İkinci bölüm taht salonuydu; kral bu salonda kendisine başvuranları kabul ediyor, memurlarının verdiği bilgileri bu salonda değerlendiriyordu. Üçüncü bölüm kralın kadınlarına ve hazinesini muhafaza ettiği hazine dairesine ayrılmıştı. Ayrıca hizmetkarların bulunduğu bölüm, yiyecek ve içki mahzenleri bulunuyordu. Sarayın duvarları savaş ve av sahnelerini betimleyen kabartmalarla süslüydü. Kabul salonuna ve taht salonuna, insan başlı boğaların, arslan ve ejderha yontularının sıralandığı geniş bir koridordan geçilerek varılıyordu.

Kalah'ın kazılarında çıkan bir yazıt, kentin kurulması bittikten sonra, Aşur-nasirpal'ın verdiği büyük bir şöleni anlatıyor. Bu şölen çağının görkemini ve Aşur-nasirpal'in israfını da belgelemekte. Yazıta göre on gün süren şölene konuk olarak Asuristan'dan ve Asur egemenliği altındaki ülkelerden 69.574 kişi katılır. Bu şölende yenmek üzere 2200 dana ve 16.000 koyun kesilir konuklara. Ayrıca sayısı verilmeyen ceylan, gazal, turna, keklik gibi av hayvanları, balık, çeşitli

meyvalar ve sebzeler yenir ve bu kadar yemeğin ağırlaştığı mideleri hafifletmek için de onbinlerce litre şarap ve bira da içilir bu arada. [18]

858 yılında babasından daha sert ve savaşçı olan Salmanassar III. (858-824) tahta geçti. Bu kral yirmiyedi yıl Asur ordularını savaştan savaşa sürdü. Yaşlanıp ordusunun başına en güvendiği komutanı geçirdiğinde yirmi kere Fırat'ı, yedi kere Amanos dağlarını geçtiğini, dört kere Kilikya'ya akın ettiğini bir yazıta kazdırmış [19] ve öğrenmemiz için bırakmıştır. Salmanassar III'ün akmları da babasınınkiler gibi yayılma amacını güden eylemlerdi.

Salmanassar III. tahta geçmesinin ilk yılında babasının gittiği yoldan giderek Akdeniz sahillerine akın etti ve simgesel olarak tuzlu Akdeniz suyunda silahlarını yıkadı. Dönüşte Karkamış, Hattina ve Bit-Adini'ye ve çevrelerindeki daha küçük kentlere akın yaptı, buraları yeniden bağımlı duruma getirerek, vergiye bağladı. Salmanassar'ın bu gövde gösterisi Bit-Adini krallığına karşıydı. Akdeniz limanlarının denetimini sağlayabilmesi için yolun ağzındaki kilidin kırılması, Bit-Adini'nin ortadan kalkması gerekiyordu. Bu nedenle Asur ordusu ertesi yıl geri döndü, Bit-Adini krallığının başkenti Til Barsip'i kuşattı. Aram kralı Ahuni'nin başında olduğu askeri birlikler ve halk başkenti iyi savundular, kuşatma başarısız geçti. Kent ancak ertesi yıl kral Ahuni'nin Asur ordusunun önünden kaçarak, ordusunu başsız bırakması sonucunda ele geçirildi. Ardından Aramların eline geçmiş olan eski Asur hisarları Pitru ve Mutkinu alındı. Salmanassar, Aramların üzerine yaptığı son seferde kral Ahuni'yi ve ailesini esir aldı, diğer esir aldığı yirmi iki bin kişiyle birlikte Asuristan'ın içlerine sürdü. Böylece Akdeniz'e açılan yol Asurların eline geçmişti. Til Barsip kenti askeri garnizon yapıldı ve yönetimi Harran eyaletine bağlandı.

Til Barsip'in alınmasından üç yıl sonra, 856 yılında Asur ordusu Salmanassar'ın komutasında kuzeye doğru ilerliyordu. Ordu önüne gelen köyü, kenti yakıp yıkarak bugünkü Erzurum üzerinden Van gölüne doğru yöneldi. Asurlar gölün doğusunda karşılaştıkları kral Aram Arzaşkun'un komutasındaki Urartu ordusunu dağıttılar, çevre-

18 Age. s.72.
19 *Die Altorientalischen Reiche III*; s.30, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1975.

deki Urartu kentlerini yağmaladılar ve bugünkü Hakkari üzerinden geriye döndüler.

Salmanassar 854'de Tur-Abidin dağlık yöresine sefer başlattı. Ordunun harekatı bütün doğu Anadolu'yu kapsadı, Urmiye gölüne kadar uzanan bir bölge yağmalandı, çok sayıda esir alındı. Ertesi yıl Asur ordusu Fırat'ı yeniden aştı ve Halep önlerine geldi. Yeni Hitit Devleti'nin kralı Asurlara bağımlılığını bildirdi; bu krallık vergiye bağlandı.

Asuristan'ın batısı; doğu Akdeniz limanlarına giden yol açılmıştı, ama Suriye'nin tamamı henüz ele geçmemişti. Hama krallığı, Şam krallığı Aram soylularının elindeydi. Özellikle Şam krallığı o dönemin güçlü devletlerinden biriydi. Aramlar arasında bu iki krallık bağımsızlığın simgesi olmuşlardı. Salmanassar, Hama krallığını ortadan kaldırmak için sefere başladığında, karşısında oniki krallığın birleşmiş olduğunu gördü. İsrail'den Kilikya'ya kadar uzanan bölgedeki oniki krallık Şam kralı İm-İdri'nin[20] ve Hama kralı İrhuleni'nin liderliğinde birleşmişlerdi. Asur kaynaklarına göre güçleri 4000 savaş arabası, iki bin atlı süvari ve 62 000 piyade askerine ulaşıyordu. Ayrıca 1000 develi bir Arap süvari birliği de bu ordunun içinde yer alıyordu. Savaş uzun sürdü, sonunda ise her iki taraf ta ağır kayıp vermelerine rağmen savaşı kazanamadılar.

849 yılında Asur ordusu Şam krallığına yeniden saldırdı. Kral İm-İdri kendine bağlı beyliklerin yardımıyla bu Asur saldırısını geri püskürttü. Daha sonraki yıllarda Salmanassar güneye, Babil üzerine akınlar yaptı. Ancak dört yıl sonra ve 120 000 kişilik bir ordunun başında Fırat'ı aşarak Suriye'ye girdi. Ama aradaki dört yıl içinde Aramlar İbranilerle ve Klikya'daki beyliklerle anlaşarak Asur tehlikesine karşı birleşmişlerdi. Asur ordusu verdiği büyük kayıplara rağmen savaşta başarılı olamadı ve bölge Asurların eline geçmedi. Ancak 841 yılında kral İm-İdri'nin Şam'daki sarayında bir suikast sonucu ölmesinden sonra, Asurlar bu bölgeye yeni bir sefer açtılar. Öldürülen kralın yerine Haza'el kral olmuştu. Yeni kral Hermon dağına ordusunu yerleştirerek, iyi bir direniş gösterdi. Şam kenti güçlü surlarla çevrilmişti, uzun bir kuşatmaya dayandı. Asur ordusu Şam'ı ele geçiremedi, ken-

20 Age.s.33

tin kuşatması kaldırıldı ve ordu Lübnan'a doğru yürüyüşe geçti. Salmanassar Lübnan'da Karmel dağında Tiros ve Biblos beylerinin ve İsrail kralı Yehu'nun getirdiği vergi ve değerli armağanları kabul etti.[21]

Salmanassar Şam'ı alamamış, diğer Aram krallıklarını da ele geçirememişti, ama zengin Fenike limanlarına giden yol elinin altındaydı. Bu limanlardan toplanan vergi ve Amanos dağlarının kerestesi Asuristan'a akıyordu. Ayrıca Kilikya'nın kuzeyindeki geç Hitit beylikleri ve Frigler büyük ölçüde sindirilmişti. 850 ve 851 yıllarında Salmanassar yeniden güney Mezopotamya ve Babil ile ilgilenmeye başladı. Marduk-bel-usate Babil kralı olan kardeşi Marduk-zakir-şumi'ye kızmış, krallığın yarısını kendine bırakması için zorluyordu. Salmanassar aradığı fırsatın çıktığını görünce, ordusunun başına geçip sefere çıktı ve yardım etmek bahanesiyle Marduk-bel-usate'nin egemenliği altındaki iki kenti işgal etti. Ardından da Marduk-bel-usate'nin yönetim yeri olan Gananate'ye akın edip, kenti yaktı ve kralı da uyruklarıyla beraber kazığa geçirdi. Daha sonra Akad ülkesine geçen Salmanassar burada Babil tanrılarına adadığı adakları sundu, güneydeki Kalde halkına haber salarak vergisini ayağına getirmelerini buyurdu. Babil'i henüz fethetmemişti, ama bu bölge etkisi altına girmişti.

Salmanassar iyice yaşlanmıştı son yıllarında. 832 yılında, başkomutanı Dayyan-Aşşur'u ordunun başında sefere çıkmakla görevlendirdi. Bu dönemde Asur devlet yönetiminde ileri düzeyde bir bürokratlaşma görüyoruz. Ordu komutanlarının, saray ve devlet memurlarının kral yıllıklarında adlarının da belirtilmesi bu dönemde başlamıştır. Salmanassar zamanında Asur soylularının iktidarlarının artması anlamına gelen bu olgu, Asur-nasirpal ve Salmanassar'ın iktidarlarının uzun sürmesiyle açıklanabilir. Eskiden törelere göre her kral tahta geçişinde ordu ve yönetim kademelerinde yeni atamalar yapıyor, devlet memurlarını kendi seçiyordu. Bu iki kralın iktidarlarının uzun sürmesi, yönetime seçtikleri soyluların da iktidarlarının uzun süreli olmasını getirmiş ve onların güçlenmesini oluşturmuştur. Bu tarihten sonra tacın babadan oğula geçtiği gibi, ordu ve devlet yönetimindeki görevlerin de babadan oğula geçeceğini ve bu arada bitmez tükenmez saray entrikalarının, iktidar mücadelelerinin başlayacağını

21 Age.s.33

göreceğiz. Görevi elinde bulunduran, krallık içinde gittikçe artan bir yetke sahibi oluyordu.

Krallığa bağlı eyaletleri, kentleri değişik görevliler yönetiyordu. Buralardan gelen vergilerin, armağanların, dış ülkelerle yapılan ticaretin hesabının tutulması bu memurların göreviydi. Ayrıca gelen vergi ve armağanlar arttıkça, gelirler de yükseliyordu. Sürekli savaş altındaki ordunun giderlerini karşılamak için, gelir yetmeyince vergiler artırılıyor, bağımlı krallar ve eyalet valileri de, bu artan verginin yükünü emekçi halkın sırtına yüklüyorlardı. Halk ve köleler ağır bir baskı altındaydılar. Bu nedenle de krallığın birçok bölgesinde Anadolu ve Suriye'de sıkı sık halk ayaklanamaları oluyordu. Bu ayaklanmaların kimine bağımlı yerel beyler, kimine de adı bilinmez halk önderleri liderlik ediyordu. Bu başkaldırılar merkezi yönetim tarafından sert bir biçimde bastırılıyordu.

Öte yandan bu dönemde din adamlarının otoritelerinin de arttığını görüyoruz. Tapınaklar birer banka, din adamları da tanrılar ve kral adına faizle altın, gümüş veren, alımsatım anlaşmalarını onaylayan, ticareti düzenleyen birer tefeci idiler.

Salmanassar kanlı fetih savaşlarından gelen ganimetlerin ve toplanan verginin büyük bir bölümünü ülkenin kalkınması için harcadı. Asur krallığı çağın en zengin ülkesi olduğu kadar, sanat ve kültür alanlarında da çağdaşlarından bir hayli ilerdeydi. Kralın İmgur-Enlil/ bugünkü Balavat'daki sarayının bronz kapıları, bugün bile el sanatının, bronzu işlemenin ustalağını yansıtır. Eski başkent Asur'u saran surlar genişletildi, yıkılan yerleri onarıldı. Ama Salmanassar en fazla başkent Kalah'ı imar etmiş, genişletmiştir. Kentin surlarının bir köşesinde ordu karargahı bulunuyordu. "Ekal maşarti" denilen bu merkezde silah depoları, savaş ganimetine ayrılan bir depo, savaş arabalarının konulduğu bir depo, işlikler bulunuyordu. Ayrıca subayların askerleri eğittiği bir talim alanı, subay ve askerlerin koğuşları, yemekhaneleri de karargahın içindeydi. Kralın sarayı da genişletilmişti, altın ve gümüş eşyaların doldurduğu yeni yeni salonlar, taht odaları eklenmişti.

827'de Salmanassar'ın oğlu Aşur-dan-apli babasının kendisini veliahtlıktan azletmesi üzerine başkaldırdı. Bu başkaldırı bazı valiler

ve yerel beyler tarafından da desteklendi. Ninova, Asur, Arbela kentleri ve Arrafa beylikleri Aşur-dan-apli'nin yanında yer aldılar. Yalnız Kalah ve uzak eyaletler krala bağlılıklarını sürdürüyorlardı. Salmanassar yaşlanmıştı, oğluyla başedemeden 824 yılında öldü.

9. Yüzyılın Diğer Egemenleri

Salmanassar'ın yerine geçen büyük oğlu Şamşiadad V. (824-811) kardeşiyle başa çıkabilmek için iki yıl uğraştı. İki kardeşin arasına girerek, onları anlaştıran Babil kralı Marduk-zakir-şumi oldu. Ama Babil kralı ancak büyük armağanlar ve tavizlerle küçük kardeşi desteklemeyi bırakmış ve onları anlaştırmıştı.

Daha sonraki yıllarda yeni kral Şamşiadad V. yalnız bir hedef tanıyacaktı; Babil'in yıkılması ve küçük düşürülen gururunun, onurunun onarılması. Bu arada Babil kralı Marduk-zakir-şumi ölmüş ve yerine Marduk-balassu-ikbi tahta geçmişti. Yeni kral yardımına gelen Kaldeliler ve Elamlarla birlikte topraklarını savundu, ama sonunda Asur ordusuna yenik düştü. Asurlar ele geçirdikleri ganimetlerle geri döndüler. Şamşiadad V. ertesi yıl ordunun başına geçerek, yeniden güneye indi ve bir dizi Babil kentini işgal etti. Esir aldığı Babil kralını ve Babil soylularını Ninova'ya götürdü. İkinci bir seferde yeni tahta çıkan Babil kralı ve ordusu dağıtıldı; Babil, Kuta ve Bosippa gibi kutsal kentler düştü. Asurlar güneye inerek Kaldelileri haraca bağladılar.

Şamşiadad V., 811'de öldüğü zaman yerini alması gereken oğlu Adad-nirari III. henüz çocuk yaştaydı. Bu nedenle annesi, efsanesel kraliçe Sammuramat/Semiramis/Şamiram beş yıl süreyle Asur tahtına geçti.[22] Kraliçe Sammuramat'ın zamanında Asur orduları başkomutan Nergalia'nın buyruğu altında Medler ve Manneler üzerine akınlar yaptılar. Bu akınlar politik egemenlik amaçlayan akınlardı. Zagros dağlarının doğu yamaçlarına yerleşmiş olan halklara gözdağı vermek için yapılıyordu. Adad-nirari III. (805-781) tahta geçişinin ilk yılında Suriye üzerine sefer başlattı. Hama krallığının yenilgisinden sonra,

22 Age.s.40

Şam krallığı vergiye bağlandı. Ardından Mari fethedildi, bir dizi küçük beylik aman dileyip, vergi vermeyi kabul ettiler.

Adad-nirari'nin ikinci seferi Babil üzerine oldu. Babil kralı çıkan savaşta yenik düştü ve Asurların dayattığı yeni sınırları tanımak zorunda kaldı. Adad-nirari iki ülke arasında uzun süredir devam eden savaşlara son vermek istiyordu. Bu nedenle atalarının zamanında yağmalanmış olan tanrı Marduk'un ve diğer büyük Babil tanrılarının yontularını, tasvirlerini geri verdi. Anlaşmadan sonra Babil tanrılarına düzenli adaklar adadı. İki kralın da katıldığı büyük bir törende Adad-nirari Kuta, Babil, Borsippa kentlerinin tanrılarına bağlılığını vurgulayan bir konuşma yaptı. O günlerden kalan bir yazıtta bu barışmadan söz ediliyor, iki ülke arasındaki barışın yararlı olduğu anlatılıyor, ama yazıtın sonunda yediyüz yıllık düşmanlığın, savaşların tek sorumlusu da Babillilerdir, deniliyor.

İki ülke arasındaki bu barış, Asur halkının bu yöndeki isteğini de yansıtmaktadır. Asur egemenleri güneye doğru sefer yaptıklarında Babil, Borsippa gibi kutsal kentlere uğramadan, bu kentlerin büyük tanrılarına adadıkları kurbanları sunmadan dönmezlerdi. Ayrıca Asuristan'da da tanrı Marduk'a büyük saygı gösteriliyor, Marduk kültü yayılıyordu halkın arasında. Sarayın katipleri tarafından tutulan yıllıklardan birinde o yılın en önemli olayı olarak, Adad-nirari'nin Ninova'daki Nabu tapınağı için temel atması kaydedilmiştir. Daha sonraki bir yıllıkta da tapınağın bittiği ve tanrı Nabu'nun yeni tapınağına geçtiği bildirilir. Babil'in kutsal kentleri Müslümanların Mekke'si gibiydi Asurlar için. Hacca gider gibi, her yıl güneye iner, adadıkları adakları tanrılara sunarlardı. Kim bilir, belki de Mekke'ye gidip hacı olmak, Efes'teki Meryem ana evini ziyaret etmek gibi İslam ve Hıristiyan gelenekleri, bu çağlardan kalmadır. Zaten özellikle İslam birçok Mezopotamya geleneğini içinde barındırmaktadır.

Bu barışmadan sonra Adad-nirari'yi Babillileri korurken görüyoruz. Kral, Babil'e güneyden saldıran Kaldelilerin üzerine üç kez akın yaparak, onları sindirdi. Babil'e güneyden gelecek saldırıların önünü kesti, engelledi.

Adad-nirari III.'ün döneminde Asur eyaletlerinin yönetimsel yapı-

ları ve eyaletlerdeki yaşam üzerine bilgilerimizi, Habur eyaletinin merkezi olan Guzana'da bulunan belgelere borçluyuz.[23] Bu belgeler aynı zamanda Asur egemenliği altmdaki bütün bölgelerdeki yönetim yapısını da yansıttığı için, geniş bir şekilde incelemeye çalışacağız. Belgelerin kaleme alındığı günlerde, o dönemde Guzana daha tam anlamıyla Asurlaştırılamamıştı, halkın çoğunluğunu Aramlar oluşturuyordu. Asur baskı ve sömürüsü altında bulunan bu halk sık sık başkaldırmaktaydı. Aramlar köylerde tarım ve küçükbaş hayvancılıkla uğraşan köylü bir halktı. Köyler, Asur komutanlarının ve vergi memurlarının (nagiru) denetimi altındaydı. Asur krallığı bölgeden tahıl, altın ve koşu atı alıyordu. Guzana'nın işbirlikçi valisi bir kral kadar yetkiye sahipti. Yalnız Asur kralından veya kralın bölgedeki temsilcisi olan başkomutan emir alıyordu. Bölgesel, eyaletler arası hiyerarşide yeri komşu Nusaybin valisinden daha üstündü; işi düştüğünde Nusaybin valisini kendi katına çağırıyordu. Yanında geniş bir asker ve sivil kadro vardı. Herhalde yerli halktan korkularından olacak, bu asker ve sivil memurların eşleri ve kadınları toplu bir haremde yaşıyorlardı. Vali küçük kentleri "kepu" denilen memurlarla, daha küçük yerleşme merkezlerini ve köyleri ise "abarakku" adı verilen yönetmenlerle yönetiyordu.

Ayrıca büyük sürülere bakan başçobanlar vardı. Büyük bir çoğunluğunu Aramların oluşturduğu yerli halk ise çobanlık, tarım işçiliği, uşaklık yapıyordu. İçlerinden bir azınlık valiye gümüş ödeyerek, istediğini yapabilme özgürlüğünü satın almıştı. Asurca "zaku" adı verilen bu azınlığın bu imtiyazlıların ufak çapta ticaret yapmaya hakları vardı, vergi de ödemiyorlardı. Bütün yetkilere sahip olan valinin, bölgesini istediği gibi sömürebilme yetkisi de vardı. askerlerin ve subayların, memurların maaşlarını ödedikten, Asur ordusu için yiyecek depoladıktan sonra, halktan aldıkları kendine kalıyordu. Böylece vali kendi kazancı düşer gibi oldu mu, basıyordu vergiyi, kırbacı halkın sırtına.

Vali aynı zamanda yerel Asur birliklerinin de komutanıydı. Ayaklanmaları komutanlığını yaptığı Asur birlikleriyle bastırıyordu. Bu birliklerin bir bölümü ise, emir geldiği zaman harekete geçip, akına

23 Age. s.42

çıkan Asur ordusuyla birleşiyordu. Ayrıca düzeni korumak için onar kişilik jandarma takımları kurulmuştu; bu takımlara bir onbaşı (rab eşerte) komuta ediyordu. Bu takımlar aynı zamanda ordunun temel birimlerini oluşturuyordu. Bu birimler savaşta bir savaş arabası, dört at, on yaya, on hançer, on zırhlı yelek, on kalkan, on kılıçla donanıyor ve her birime, takıma bir sığır veya on koyun veriliyordu, kumanya olarak.

Diğer bütün Asur egemenliği altındaki eyaletler aynı yönetim biçimleriyle yönetiliyordu. Bu eyaletlerin arasındaki farklar, boyunduruk altına alınan yerli halkların az veya çok Asurlaştırılmalarına göre değişmekteydi. Bazı eyaletlerin halkları göçebeydi ve Asurlaşmamakta direniyorlardı; yerleşik düzene geçmiş olan halklar ise, daha çabuk eriyordu.

Adad-ninari III.'ün ölümünden sonra bütün ülke halk ayaklanmalarına sahne oldu. Babalarının ölümünden sonra sırasıyla tahta çıkan, Adad-nirari'nin üç oğlu da bu ayaklanmaları bastırmakla uğraştılar; pek dış savaşlara girmediler. Ayrıca bu dönem Urartu krallığının güçlendiği ve Anadolu'nun bir dizi krallığını bir merkeze bağladığı bir dönemdir de.

Adad-nirari III'ün üç oğlundan Salmanassar IV. (781-771) tahta ilk geçen kraldı. On yıllık egemenliği sırasında bir kere Lübnan ormanlarını, bir kere de batıdaki Aram beyliklerini yağma eden Salmanassar altı sefer Urartu krallığı ile savaşmış, ama Urartuların yayılmasını durduramamıştır. Bu dönemin sözü geçen, güçlü adamı, hem Salmanassar'ın hem de diğer iki kardeşinin zamanında başkomutan olan Şamşi-ili'dir. Urartulara karşı savaşan orduların başında olan bu askeri lider, Til-Barsip'teki sarayının girişine diktirdiği bir yazıtta Urartulara karşı kazandığı başarıları yazdırmıştı. Yazıtta tek bir sözcükle bile kraldan söz edilmemesi, kralın otoritesinin yerine Şamşi-ili'nin otoritesinin öne geçtiğini göstermektedir.

Kardeşinin ardından tahta geçen Aşurdan III. (772-754) zamanında Asur krallığında bir gelişme olmadı, tersine başaşağı gidiş sürdü. Med aşiretleri üzerine yapılan birkaç akın, Suriye beylikleriyle bir savaş, iç politika ve karmaşanın önüne geçmekten uzaktı. 764'de çıkan veba salgını halkı kırdı geçirdi. Salgının ardından Asuristan

altı yıl süreyle halk ayaklanmalarına sahne oldu. Bu ayaklanmalar sırasında ordu akına çıkmıyor, ayaklanan halkı ezmek için ülkede kalıyordu. Urartular ve Karkamış'ı başkent yapan Yeni Hitit krallığının güçlenmesinin yanısıra, kuzey Suriye'deki Bit-Agusi beyliği çevre beylikleri bir merkez etrafında toparlayarak, güçleniyor ve Asurlar için tehlike oluşturmaya başlıyordu.

Adad-nirari'nin üçüncü oğlu Aşur-nirari V.(754-746) başkomutan Şamşi-ili'nin gölgesinde tahta çıktığı zaman ülke karmaşa içindeydi. Aşur-nirari ordunun başına geçip Bit-Agusi beyliğinin üzerine yürüyerek Aram kökenli kral Mati-ilu'yu bir anlaşmaya zorladı. Anlaşmaya göre kral Mati-ilu Asur düşmanı propagandaya son vermeyi ve Asur düşmanlığı yapan isyancı beyleri ezmeyi kabul ediyordu. Ayrıca Asur ordusu savaşa çıktığı zaman, askeri birliklerle destekleyecekti.

Bu anlaşmayla bölgedeki Urartu tehlikesine karşı koyma düşünülmüştü. Ama Asur ordusunun ülkesinden ayrılmasından sonra kral Mati-ilu bu anlaşmaya uymayacağını ilan etti. Bu anlaşma veya anlaşamama olayı Aşur-nirari'nin yönetimi altındaki en büyük olay olarak kaldı. Krallığın zayıflaması soyluların ve din adamlarının işlerini de bozmuştu. 746 yılında saray içinde çıkan bir çatışmada Aşur-nirari V. öldürüldü. Bu saray darbesinden sonra Adad-nirari III'ün dördüncü oğlu tahta çıktı. Tiglat-pilesar III. (746-727) bir olasılıkla ağabeyinin öldürüldüğü saray komplosunu hazırlamıştı. Bu kralla[24] Asur tahtı, eski güçlü krallar türünden ve krallığı bir imparatorluk konumuna yükseltecek bir egemen buldu.

24 Asur Kralı Tiglat-pilesar III.'ün adı *Tevrat*'ın Tarihler bölümünde Phul olarak geçer.

KRALLIKTAN İMPARATORLUĞA

Merkezi güç ve otoritenin zayıflaması, Asur halkının ve diğer ezilen halkların başkaldırıları; merkeze bağlı krallıkların, beyliklerin bağımsızlık mücadeleleri, Urartu-Aram-Yeni Hitit gibi komşu krallıkların ülke bütünlüğünü bozmaya yönelik tehditleri; bütün bunlar yeni Asur egemeni Tiglat-pilesar III.'e (746-722) kardeşlerinden kalan mirasın bir parçasıydı. Ama yeni kral kılıcını bileyleyerek ülke içindeki ayaklanmaların kimini şiddete dayanarak, kimini reformlarla bastırdı ve dışarıya yönelerek giriştiği fetih seferleriyle Asur krallığını gerçek bir eskiçağ imparatorluğuna yükseltti. Tiglat-pilesar ve hemen hemen ondan sonraki bütün Asur egemenleri kendilerini "dört yönün kralı" olarak adlandırdılar.

Kral Tiglat-pilesar III.'ün kurduğu yönetim yapısı, pek az bir değişiklikle Asur krallığının yıkılıp, ortadan kalktığı günlere kadar geçerliliğini korudu Tiglat-pilesar zamanında savaşlar yağma niteliğini kaybederek, sürekli işgal altında tutulan, halkı asimile edilerek Asurlaştırılan fetihlere dönüştü. Eskiden egemenlik altında tutulan bölgeler geri alınıp, buralardaki toplumsal ve yönetimsel yapılar değiştirildi ve eyalet yönetimleri yenilendi. Halk ayaklanmaları şiddetle bastırılıyor, gerekirse isyan eden halk ülkenin çeşitli yerlerine sürülüyor, boşalan yerlere başka etnik guruplar getirilip, yerleştiriliyordu.

Yine Tiglat-pilesar zamanıda Asur ordusunun yapısı düzeltilerek, bu ordu çağın en güçlü savaş makinesi haline getirildi. Ordunun çekirdeğini oluşturan Asur köylülerinin yanısıra, fethedilen bölgelerden devşirilen askerler, bağımlı krallıkların yardımcı askeri birlikleriyle ordu sayıca genişletildi.

Üç atın çektiği savaş arabasına atlayarak başına geçtiği bu orduyla, Tiglat-pilesar III. İran içlerinden, Anadolu'nun en iç bölgelerine kadar,

Mısır sınırından İran körfezine kadar büyük bir bölgeyi boyunduruk altına alacaktı.

Kurulan posta istasyonlarının yardımıyla gerçekleştirilen bir haberleşme sistemiyle bütün bu bölgeler; yabancı halkların hareketleri, alınan vergiler, yeni kurulan yapılar, tapınaklar üzerine toplanan bilgiler Asuristan'ın merkezinde; Tiglat-pilesar'ın sarayında toplanıyor, değerlendiriliyordu.

Bir İmparatorluğun Doğuşu

Yerel valilerin yardımıyla iç ayaklanmalar hızla bastırılmıştı. Tiglat-pilesar III., Ayyar'ın (Nisan/Mayıs) onüçüncü günü yönetimin başına geçmişti; Teşrin (Eylül/Ekim) ayında ise ordunun başında güney Mezopotamya'daki Kalde beylikleri üzerine yürüyordu. Ordu çevredeki göçebe aşiretleri ezerek ilerledi, Babil kentlerine dokunmadan güneye, İran körfezine indi. Buradaki Kaldeliler kısa süreli savaşlarla bastırıldı. Tiglat-pilesar bu seferinde Sippar'dan Uruk'a kadar, özellikle Babil, Borsippa ve Kutha'daki kutsal tapınaklara uğrayarak, bu kutsal yerlerin doğal koruyucusu olduğunu gösterdi. Bu kentlerdeki din adamlarının büyük törenlerle karşıladıkları kral, ayrıca üç yıldan beri Nabunaşir'in egemenliğinde bulunan Babil'in, Babil tahtının da koruyucusu olduğunu göstermek istiyordu böylece.

İkinci egemenlik yılı Zagros dağlarına akılan yıl oldu. Bu sıra dağların değişik bölgeleri işgal edildi, diğer bölgelere korku salındı ve ordu bol ganimetle döndü geriye. Üçüncü sefer, Suriye sorununu çözmek için başlatılan seferdi. Daha önce de gördüğümüz gibi, Bit-Agusi kralı Mati-uli, Aşur-nirari ile yaptığı anlaşmayı bozmuştu. Daha sonra da Suriye'deki diğer krallıklarla Asurlara karşı birleşmişti. Bu ittifak ayrıca Urartu Kralı Sardur III. tarafından da destekleniyordu. Urartu krallığına bağlı Meliddu/Malatya, Gurgum, Kummuhu/Kilikya/Çukurova Krallıkları da bu bölgesel İttifak içinde yer alıyorlardı. Halep çevresinde yapılan kazılarda parçaları bulunan bir yazıtta, aşağı ve Yukarı Aram'ın birleştiği, böylece bütün Aram'ın biraraya geldiğinden söz edilmektedir.

Tiglat-pilesar 743 yılında güçlü bir ordunun başında İttifak'ın merkezi olan Bit-Agusi'nin başkenti Arpad'a doğru yola çıktı. Ama Asur ordusu daha Fırat'a varmadan Urartu ordusuyla karşılaştı. Urartu kralı Sardur III. Asurları Suriye'nin kuzeyine yaklaştırmamak ve bu bölgede kendi hegemonyasını kurmak istiyordu. İki ordu bugünkü Birecik dolaylarında savaşa başladı. Urartular Asur ordusunun sayıca da üstün olan teknik gücüne dayanamadılar; Sardur, ordusundan geriye kalan birlikleri toparlayarak Anadolu içine çekildi. Tiglat-pilesar çekilen Urartu ordusunu kovalamayarak, esas hedefine, Arpad üzerine yürümeyi sürdürdü. Asurların Arpad kuşatması 742'den 740'a kadar, iki yıl sürdü. Bu iki yıl içersinde Asur birlikleri Hama ile Amanos dağları arasındaki bölgeyi fethetmişlerdi, yalnız kuşatma altındaki Arpad halkı dayanıyordu. Arpad'ın iki yıl sonra düşmesi bütün Suriye'de yankı yaptı. Karkamış, Şam, Tiros, Gurgum kralları Arpad'a gelerek Tiglat-pilesar'a bağlılıklarını bildirdiler, vergilerini sundular.

Ama Asurların bu zaferi kesin üstünlüklerini getirmemişti henüz. Ertesi yıl Asur ordusu Toroslar'a sefer yaparken, Suriye'de Asur hegemonyacılığına karşı yeni bir İttifak kuruldu. Bu kez İssos körfezindeki Şam'al kralı öncülük ediyordu. Tiglat-pilesar 738 yılında birleşik krallıklara karşı bir yıldırım harekatı başlattı ve Hama ve Şam'al krallıklarını ortadan kaldırarak, yeniden düzenlenen Asur krallığına bağlı eyaletlerin içine kattı. Böylece Şam, Samarya, Tiros, Biblos, Karkamış, Hama, Şam'al, Gurgum, Kaşka krallıkları fethedilmişlerdi. Ayrıca daha uzak bölgelerdeki Tabal beyleri ve Arap kraliçesi Zabiba da vergi verenler arasındaydı.

Tiglat-pilesar Suriye'nin politik haritasını kendi yararına yeniden çizmişti. Zagros dağlarına ve Doğu Anadolu'ya döndürdü yönünü. Gerçekten de 737 ile 735 yılları arası, Asurların Urartulara ve Medlere akın yaptıkları yıllar oldu. İlk sefer Mazamua valisinin kendi eyalet ordusuyla yaptığı bir akındı. Med aşiretleri üzerine yapılan bu seferden sonra, bir dizi Med aşireti vergiye bağlandı. Bu seferden sonra Asurlar, Medlerin çokluğunu ve yaşadıkları bölgenin genişliğini tam olarak anladılar. Yine bu seferden sonra Asur yazıtlarında Med boylarının yaşadığı bölgeye Medler Ülkesi/Medya denmeye başlandı. Bu seferde Asur birlikleri yamaçları dibinde bugünkü Tahran'ın ku-

rulduğu Demavend dağına kadar ilerlediler. Medlerin vergiye bağlanmasının yanısıra beşbin at ve altmışbeş bin Med göçeri esir alınmıştı. Bu Medler daha sora Dijala bölgesine getirilerek, oraya yerleştirildiler.

Asur ordusu ertesi yıl Tiglat-pilesar'm komutasında kuzeye, Van gölü ile yukarı Fırat arasındaki bölgeye bir sefer yaptı. Bu seferin amacı Urartulara ağır bir darbe vurarak, çöküşlerini sağlamaktı. Altıyüz kilometrelik bir yolu aşan ordu, önüne gelen köyü, kenti yakarak Urartu krallığının güneyindeki hisarları ele geçirdi. Bu hisarlara Şam'al'dan getirilen Aram aileleri yerleştirildi. Hisarlara atanan Asur komutanlarının emrine de fethedilen bölgeleri elde tutmak için güçlü Asur birlikleri verildi. Böylece Tiglat-pilesar bu hisarlarla kuzeyi güvence altına almış oluyordu; ayrıca bu bölgeden gelecek verginin denetlenmesi de bu hisarlardaki vergi tahsildarlarının görevine giriyordu. 735 yılında Urartu başkenti Turuşpa kuşatıldı, ama Urartuların direnişiyle karşılaşılıp, bir süre sonra kuşatmaya son verildi. Bu seferler sonunda Urartularm güneyi Asurların eline geçmiş ve Suriye ve Asuristan'a yapılacak bir Urartu saldırısının karşısında bir güvenlik koridoru oluşturulmuştu.

Daha sonraki yıllar, Tiglat-pilesar'ın yüzünü Suriye'ye çevirdiği yıllar oldu. Suriye'de Asuristan'a bağımlılığı kabul etmiş olan Şam'al/ Zincirli kralı Panammuya ve İsrail kralı Menahem'in yanısıra Şam, Samarya, Aşkalon ve Gaza vergilerini ödemiyorlardı. Tiros ve Sidon Fenike beylikleri ise, Asurların onların Mısır ile ticaretlerini kısıtlamalarından sonra vergi vermeyi kaldırmışlardı. Tiglat-pilesar Asur hegemonyacılığına gölge düşüren bu olguları ortadan kaldırmak için 734'de Filistin üzerine sefere çıktı. Bu seferde isyancı Fenike kentlerini, bu arada Biblos'u aldı ve bölgeyi altı askeri komutanlığa ayırdı. Daha sonra Şam krallığının bir bölümünü Asuristan'a kattı ve sonunda Gaza'yı alarak kenti yağmaladı; kral Hanno Mısır'a kaçtı.

Tiglat-pilesar Gaza'dayken Yuda kralı Ahas elçi göndererek yardımını istedi. İsrail ve Şam askerleri topraklarına giriyor, köylülerin malını mülkünü talan ediyorlardı. Tiglat-pilesar halkını başka bölgelere sürerek İsrail'i cezalandırdı; kendine yakın olan Hosea'yı oturttu İsrail tahtına. Anadolulu Luvilerin kurduğu Tabal'ın kralı isyan

etmiş ve üzerine gönderilen Asur birlikleri dağılmıştı. Tiglat-pilesar da bu kralı ortadan kaldırdı ve yerine kendine bağlı bir soyluyu geçirdi. Arap kraliçesi Samsi'nin sarayına bir Asur komutanı askeri uzman olarak gönderildi. Kraliçe vergiden başka, savaşlarda onbin Arap savaşçısı gönderme yükümlülüğünü de kabul etti. 732 yılı böylece bağımlı krallık sayısının arttığı bir yıl oldu.

Suriye ve Filistin üzerine yapılan seferlerle buralardaki krallıklar ve halk sindirilmişti. Tiglat-pilesar'ın daha sonraki yıllarında bu bölgede bir değişiklik olmadı. Sıra Mezopotamya'nın güneyine gelmişti. Babil kralı Nabonassar 734'de ölmüş, yerini oğlu Nadinu almıştı. Nadinu tahta geçtiğinin ikinci yılında Nabu-şum-ukun adındaki bir birlik komutanı tarafından öldürüldü. Bu komutanı iki ay sonra Bit-Amukkani aşiretinden Kaldeli bir soylu olan Ukin-zer tasfiye ederek tahta çıktı. Tiglat-pilesar da diğer Asur kralları gibi Aram kökenli Kaldelilere karşıydı. Ayrıca cezalandırılması gereken yalnız Ukin-zer değildi; güneydeki Aram aşiretleri, küçük beylikler de vergiye bağlanacak ve bölgede Asur egemenliği yararına denge sağlanacaktı.

Babil'deki bu karmaşa bu ülkenin koruyuculuğunu sürdürmek isteyen Tiglat-pilesar III.'te endişe yarattı ve kral ordunun başına geçip Babil'e yürüdü. Asur kralı yalnız Bit-Amukkani aşiretine değil, burada karışıklık yaratan veya yaratacak olan bütün Aram aşiretlerine bir ders vermek ve bölgesel dengeyi kendi yararına ve yeniden kurmak istiyordu. Asur ordusu önce Pukudu aşiretiyle savaşa tutuşarak, bu aşireti yendi ve aşiretin yerleştiği bölge Arrafa eyaletine bağlandı. Ardından sırasıyla Bit-Silani ve Bit-Sa'alli aşiretleriyle hesaplaşıldı. Aşiret beyleri, soylular öldürüldü ya da tutsak edildi; ekili alanlar yakıldı, yerleşme yerleri ordadan kaldırıldı. Bu bölgede yaşayan 120 000 köylü zorla iç bölgelere sürüldü. Babil tahtına yeni geçen Ukin-zer, Şapia kentinde mevzilenerek uzun bir direniş verdi. Sonunda kent düştü, Ukin-zer esir alındı. Bit-Amukkani aşiretinin de yenilgisenden sonra diğer Aram aşiretleri aman dilediler. Bit-Yakkin aşiretinin başkanı ve Basra körfezi bölgesinin beyi Marduk-apla-iddin[1] Şapia'ya değerli armağanlar getirerek vergisini ödedi, Tiglat-pilesar'a bağlılığını sundu.

1 Die altorientalischen Reiche III; s.55, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1975.

Böylece Mezopotamya'nın güneyine Asur Barışı gelmiş, bu bölge Asur hegemonyasını kabul etmişti. Ortaya Babil'in gelecekte ne olması gerektiği sorunu çıkmıştı şimdi. Tiglat-pilesar Babil'i elinden kaçırmak istemediği gibi, bu Mezopotamya kültürünün kaynağının aktığı bir dizi kutsal kentle dolu bölgeyi bir Asur eyaletine dönüştürmek de istemiyordu. Babil'i Asur hegemonyası altında tutacak ve bu hegemonyayı yasallaştıracak bir yol bulmak gerekiyordu. Bunu da buldu Tiglat-pilesar. Asur kralı olarak Babil kentinin ve Babil krallığının kendi içinde bağımsız, ama dışarıya karşı kendine bağlı olmasını sağlayan bir yoldu bu ve kral kendi kişiliğinde Babil Kralı ve Sümer ve Akad kralı ünvanlarını da toplayarak bu bağımlılığı vurguluyordu. Bu bağımlılığı daha da vurgulamak için kendi adına Babil kralı olarak Pulu adını da ekledi. Yerel Babil geleneklerinin başına geçerek 729 ve 728 yıllarında Marduk ayinini kendi yürüttü ve Yeni Yıl bayramını başlattı. Böylece bütün Mezopotamya Asur egemenliğinin altına girmiş oldu. Tiglat-pilesar 727'de öldüğü zaman, kendisinden sonra gelecek Asur krallarına temellerini attığı bir imparatorluk bırakıyordu.

Tiglat-pilesar III. 'ün Hegemonyacılığı

Tiglat-pilesar tahta geçtiğinde ülke ne durumdaydı ve onyedi yıllık egemenlikten sonra geriye neler kaldı? Şimdi bu soruları yanıtlamaya çalışalım. Tiglat-pilesar tahta geçip, taç giydiği zaman kardeşlerinden merkezi idarenin zayıfladığı; Aramların, Urartuların ve Yeni Hitit krallığının dışardan, Asur halkının ve diğer halkların içerden ülkeyi sarstığı bir yönetim devralmıştı. Ülke içindeki başkaldırıları ezmek ve dışardan gelen tehdide yönelmek gerekiyordu. Halkın, soyluların ve rahiplerin hoşnutsuzluğunu gidermek için de, komşu ülkelerin hammadde kaynaklarının yağmalanması, bu kaynakların Asuristan'a akmasının sağlanması gündemin üçüncü maddesiydi. Tiglat-pilesar önce yayılmayı ve gerek ülke içinde, gerek ülke dışında baskıyı sağlayacak olan orduyu düzeltmekle işe başladı.

Ordu bu kralın zamanında yeni bir biçim almış ve yağma akınlarından düzenli savaşlara geçebilmiştir. Düzenli ve sürekli silah al-

tında olan bu ordunun çekirdeğini muhafız birlikleri oluşturuyordu. Vurucu gücün içinde ise çok sayıda yabancı birlikler bulunuyordu. Ayrıca ordunun silah gücünün artırılması, yenilikler getirilmesi de Tiglat-pilesar'ın zamanında başlamıştır. Savaş arabaları herbirinin içine dört asker girebilecek bir şekilde büyütüldü. Savaş sonlarında ise yağmalanan eşyalar bu arabalarla taşınıyordu. Ayrıca arabaların tekerlekleri ikiden dörde çıkarılarak, daha fazla yük taşımaları sağlandı. Süvari birlikleri çoğaltıldı. Piyadeler ise geliştirilen ok, yay ve sapan birlikleri tarafından korunuyordu.

Ordunun yalnız akın yapma ve gözüne kestirdiği bölgeyi yağmalayıp, geri dönme niteliğinin yerini fethetme niteliği aldı. Tiglat-pilesar'ın zamanında ordu, bir kenti veya kaleyi uzun bir süre kuşatabiliyordu, böyle bir kuşatmayı sürdürebilmek için gerekli teknik gücü vardı. Kent alındıktan sonra fethi kolaylaştıracak önlemler alınıyordu. Sivil ve askeri uzmanlar için evler inşa ediliyor, askeri birlikler için kışlalar, depolar yapılıyordu. Ordunun kendisi için özel bir haberleşme sistemi vardı. Kral ise yalnız savaşan bir başkomutan değildi, aynı zamanda ordunun kurmay başkanıydı. Bütün cephelerdeki birliklerin harekatını yönlendiren, cephe gerisinden destek sağlayan kraldı.

Tiglat-pilesar zamanında yalnız orduda değil, devlet ve ülke yönetiminde de reformlar yapıldı. Özellikle yeni alınan bölgelerin yönetimine yeni bir biçim verildi. Yeni bölgeler eyaletlerin içine katılıyor ve bu eyaletler de merkeze bağlanıyordu. İstila edilen bölgelere yeni valiler, vergi memurları atanıyor ve sürekli askeri birlikler bulunuyordu buralarda.

Tiglat-pilesar'ın yayılma ve hegemonya politikası, tehdit ederek komşu bir ülkeyi sindirmek ve sonradan da etki alanı içine geren bu ülkeyi ve bölgeyi imparatorluğa katmak şeklinde özetlenebilir. Çoğu zaman da etki alanı içindeki bölgeler Dış Bölgeler Yönetimi adı verilen bir daireye bağlanıyordu. Böylece bu bölge istila edilmemiş sayılıyor ve bölge halkının yabancı egemenliğine ve baskısına karşı isyan etmesinin önüne geçiliyordu.

Ayrıca sürekli vergi veren bağımlı ülke ve krallıklar da vardı. Tiglat-pilesar istila ettiği krallığın tahtına kendine bağlı bir soyluyu otur-

tuyordu. Bu bağımlı krallıklar verginin yanında, savaş zamanı Asur ordusuna askeri birlikleriyle de katılıyorlardı. Bu bağımlı krallıklarda ve Dış Bölgeler Yönetimi içindeki bölgelerde, Asur askeri ve sivil uzmanları yerel beylere yardım ediyorlardı.

Asur egemenlerinin geleneksel halk sürgünleri, bu dönemde alınan bu bölgelerin artmasına paralel olarak yoğunlaştı. İşgal edilen bölgedeki halk yabancı bir bölgeye sürülüyor ve böylece köklerinden sökülen halkların bağımsızlık mücadelelerinin önüne geçilip eritilitiyordu. Hama bölgesinden 30 000 Aram'ın Zagros dağlarına, 150 000 Kaldelinin Güney Mezopotamya'dan kuzey ve kuzeydoğuya sürülmeleri, İran'dan getirilen 50 000 savaş esirinin Güney Mezopotamya'ya sürülmeleri bu politikanın sonucuydu.

Fethedilen bölgelerde hisarlar ve askeri garnizonlar kuruluyordu. Bu garnizonların çevresine kurulan mahallerde Asurlar oturuyor, Asurların ve Asur egemenliğinin böylece kök salmasına çalışılıyordu. Asurlar yerli halkın inançlarına ve geleneklerine saygı gösteriyorlar, baskı ve zorla yerleşmeyi değil, tatlılıkla yerleşmeyi tercih ediyorlardı. Bütün bunlara karşın fethedilen bölgelerdeki halk sık sık başkaldırıyor, boyunduruğu sarsıyordu.

Sargon II. (722-705)

Tiglat-pilesar III. 'ün ölümünden sonra tahta geçen oğlu Salmanassar V. 'in (726-722) hükümdarlığı kısa sürdü. Salmanassar V. başkaldıran İsrail kralı Hosea'nın üzerine yürüdü ve uzun süren bir kuşatmadan sonra başkent Samarya'yı aldı. Kendisinden sonra yazılan belgelere göre, Kilikya bölgesi de bu kral zamanında Asuristan'a katılmıştır. Ayrıca Asur ve Harran halkının vergi ödeme dokunulmazlıklarını kaldırarak, kendi halkının da düşmanlığını kazandı. Asurlar ve Aramlar eskiden beri vergi ödemiyorlardı.

Sargon II. 722 yılının 12 Tebet'inde (Aralık/Ocak) tahta çıktığında iç ve dış karmaşayla dolu bir mirasla uğraşması gerekiyordu. Elamlar, Mısır ve Urartu krallığı saldırıya hazırlanıyorlardı. Suriye'deki beylikler Asur egemenliğine karşı birleşiyorlardı; Babil ise karışıktı.

Babil tacının elden çıkmasını önlemek için, Sargon önce Kaldeli kral Marduk-apla-iddin ile bir anlaşma imzaladı. Daha sonra da Asur ve Aram halklarına yüklenen vergiyi kaldırdı, onlara eski vergi dokunulmazlıklarını geri verdi ve ayrıca bu iki halka gümrük ve liman vergilerinede de ayrıcalık tanındı.

Ama Marduk-apla-iddin, Sargon ile imzaladığı anlaşmayı kendi yararına kullanarak, 721 yılında Babil kentini aldı ve törenle taç giyerek Babil tahtına oturdu. Marduk-apla-iddin yeniden güçlenen ve bu güçlerini göstermek isteyen Elamlar tarafından destekleniyordu. Suriye'de ise Hama kralı İlu-bidi,Gaza kralı Hanuna ile birlikte Asur hegemonyasına karşı bir cephe kuruyordu ve bu cephe Mısırlılar tarafından desteklenmekteydi.

Sargon II. 720'de iki cepheden savaş açtı hasımlarına. Bir Asur ordusu Babil'e gelen yardımı önlemek için Elamların üzerine yürüdü.

Ama kral Ummanigaş'ın başında olduğu Elam ordusu, Asurları Der yakınlarında püskürttü. Böylece Marduk-apla-iddin Babil tahtına yerleşmiş oldu. Aynı yılın ilkyaz sonlarına doğru Sargon'un başına geçtiği Asur ordusu Karkar yakınlarında Suriye Cephesi'nin ordusunu dağıttı. Bu savaştan sonra Arpad, Simirra ve Şam krallıkları yeniden Asur egemenliği altına girdi. Arkasından Gaza'ya yürüyen Sargon, bu kenti alarak, yardıma gelen Mısır birliklerini dağıttı ve Mısır sınırındaki Rafia'yı da alarak burada askeri bir garnizon kurdu. Dönüşte Samarya'ya uğradı ve kent yönetiminde değişiklik yaparak, bu kenti yeni kurulan Samarina eyaletinin başkenti yaptı.

Böylece Asuristan içinde gerekli reformlar yapılmış, Suriye ve Babil sorunları da, biri yarara diğeri zarara, çözülmüştü. Sargon böylece dışarıya, özellikle tehdit oluşturan Urartu krallığının üzerine yürümeye karar verdi.

Urartu krallığı Tiglat-pilesar III. 'den ağır darbeler yemişti, ama Urartular yaralarını sarmışlar, güçlenmişlerdi. 730'da tahta çıkan kral Rusa, Kafkasya üzerine akın yaparak, Medlerle savaşıp onları sindirerek çevre beylerini ve aşiretleri vergiye bağlamış, ülkesini güçlendirmişti. Rusa aynı zamanda ülke içinde bir dizi yol, köprü, han yaptırmış, barajlar kurdurmuştu. Bugün Keşiş gölü adıyla bilinen göl, bu kral zamanında inşa edilmiş olan bir barajın sularının toplandığı

göldür. Ayrıca başkent te Van'dan Toprakkale'ye taşınmıştı bu kral zamanında. Rusa Urartuların doğu komşusu Manneler üzerine yürüyor ve bölgeyi eline geçirmek istiyordu. Manneler de Asurların koruyuculuğu altındaydılar.

Urartular ve Urartu krallığına bağlı Zikkitu kralı Mittati, Manne beyliğinde bir ayaklanma oluşturmak istediler. Manne beyi İranzu bu ayaklanmayı bastırabilmek için Asurlardan yardım isteyince, Sargon 719'da koruyuculuğunu yaptığı bu beyliğe yardıma koştu. Ayaklanma bastırıldıktan sonra, ordu batı Anadolu'daki Tabal krallığının üzerine yürüdü. Sargon bu krallığın kendisine karşı gelen kralını değiştirdi. Yeni kralın kızlarından birini Sargon'a vermesiyle aradaki ilişkiler pekiştirildi. Fırat kıyısından Anadolu'ya giden stratejik yol üzerindeki Karkamış beyliği el altından Frigya kralı Midas ile ilişkiye geçmişti. Asur ordusu Karkamış üzerine yürüyerek bu bölgeyi ele geçirdi. Krallık ortadan kaldırılarak, yönetime bir Asur valisi getirildi ve kentte askeri bir garnizon kuruldu.

718 ve 717 yılları Sargon'un doğu Anadolu ve Zagros dağlarına yaptığı seferlerin yılları oldu. Bu seferlerin sonunda bu bölgelerdeki yerleşim merkezleri yıkılarak, yerine yenileri kuruldu. Asurların yerleştiği bu yeni kentlere Asurca adlar verildi. Kar-Nabu, Kar-Sin, Kar-Adad ve Kar-iştar adlarını taşıyan bu yeni Asur kentleri, ayrıca askeri garnizonlarla destekleniyordu.

Bu yıllarda Asuristan'ın doğusu Med aşiretlerinin egemenliği altına girmişti. Medler Zagros dağlarının büyük bir kısmına ve İran ovasına yerleşmişlerdi. Kuşkusuz, Sargon Medlerin tehdidini henüz görmüyordu. Birçok yerde yerleşik düzene geçen Medler Harhar, Kindau, Kişesim gibi kentler kurmaya başlamışlardı. Öte yandan Asuristan'ın kuzey sınırından, Kafkasları aşarak gelen Kimmerlerin gürültüsü duyuluyordu. Bu savaşçı göçebeler Aral gölü çevresini, Urartu eyaletlerini yağma ederek Anadolu'ya dalıyordu. Sargon imparatorluğun sınırlarını tehdit edebilecek olan bu göçebe hareketine önem vererek, ordu haberleşme örgütünün başına oğlu Sanherib'i getirdi. Sınır hisarlarından gelen raporlar, Sanherib'de toplanıyor ve değerlendiriliyordu.

Kimmerler saldırılarıyla Urartu birliklerini zayıflatmaya başlamışlardı. Bunu fırsat bilen Sargon 714 yılında Urartular üzerine yü-

rüyüşe geçti. İki ordu Aral gölü çevresinde karşılaştılar. Kanlı ve uzun süren bir savaştan sonra Urartu ordusu dağıldı. Asur ordusu savaştan sonra göl boyunca kuzeye doğru ilerledi ve bugünkü Tebriz kentinin bulunduğu yerden Urartu topraklarına girdi. Urartu toprakları boşalmış, halk korkusundan dağlara, çevredeki hisarlara kaçışmıştı. Asur ordusu önüne gelen köyü, kenti yakıp yıkarak, yağmalayarak Tebriz'den Van'a uzanan kervan yolu üzerinden Van'a geldi. Van gölünün çevresi yağmalandı. Asur ordusu bir sınır kenti olan Uaiaiş/Bitlis'ten yola çıkarak Urartu topraklarından ayrıldı. Hubuşkia/Siirt'de bölge kralının verdiği haracı kabul etti, ordunun büyük bir bölümünü geri yollayarak 1000 atlı ve piyadeyle Muşaşir'i aldı. Bu kentin yağmalanmasından sonra da, arabalara doldurulan zengin bir ganimetle geriye döndü. Bu yenilgiden bir süre sonra Urartu kralı Rusa kederinden öldü. Urartu toprakları Kimmerlerin saldırısına uğrayarak, Urartu krallığı önemli ölçüde zayıfladı.

Sargon 713 yılını sarayında geçirdi. Asur ordusu başkomutanın başkanlığında orta Anadolu'daki Tabal krallığına saldırarak, bu krallığı ve Kilikya'yı Asur eyaletine dönüştürdü. Daha sonra Anadolu'daki Asur sınır boyları bir dizi hisarla desteklenerek, Urartu ve Frigya akınlarına karşı savunma gücü artırıldı.

Urartu ve Frigyalılara komşu sınır boyları destek altına alınmıştı. Sıra Babil kralı Marduk-apla-iddin ile hesaplaşmaya ve Elamlardan son yenilginin acısını çıkarmaya gelmişti. Sargon 710 yılında iki ordu ile güneye indi. Ordunun biri Elamların gelebileceği bölgeyi kuşatırken, ikinci ordu Sargon'un komutasında Babil'i kuşattı. Marduk-apla-iddin bir yandan yardıma gelecek olan Elam birliklerini bekliyor, bir yandan da adım adım geri çekiliyordu. Beklenen yardım gelmeyince de kaçmak zorunda kaldı. Asur ordusu bir yandan da güney Mezopotamya'ya inmiş, buradaki Aram aşiretleriyle çarpışıyordu. Bu aşiretler direndilerse de, yenilerek bölgeyi Asurlara bırakmak zorunda kaldılar. Gambalu, Hindanu ve Raşu aşiretlerinin yerleştiği bölgenin tümü Asurlara geçti ve Gambalu adı altında yeni bir Asur eyaleti kuruldu burada.

Sargon, ordunun yanında kalan bölümüyle Kiş'i alarak, Babil'in sa-

vaşsız düşmesini bekledi. Bir süre sonra Babil düştü ve halk kendisine Babil tacını sundu. Sargon böylece çift taç giyme ve her iki ülkenin de kralı olma geleneğini yeniden başlatmıştı. Yasal Babil kralı olarak 709'da Marduk ayinini yönetti ve daha bir süre Babil'de kalarak Dicle ve Fırat kıyılarını yağmalayan göçebe Aram ve Kalde aşiretlerini ezdi, dağıttı. Sargon'un oğlu Sanherib'in bu yıllarda Babilli Aram soylularından birinin kızı olan genç prenses Naki'a ile evlenmesi iki ülke arasındaki barışı, daha doğrusu Babil'in Asur egemenliği altına girmesini perçinledi.

708 yılında Sargon hala Babil'deydi. Sınırlardaki birlikler ülkeyi koruyordu. Elamlar sindirilmiş, Anadolu'daki Asurlara bağlı Kommogene krallığı yutulmuş, başkent Malatya'dan idare edilen bir Asur eyaletine dönüştürülmüştü. Urartu krallığı zayıflatılmıştı; Urartular ülkelerine saldıran Kimmerlerle uğraşıyorlardı. Kimmerlerin bir kısmı Zagros yamaçlarına saldırıyor, buralardaki Med yerleşme birimlerini de yağmalıyorladı. Frigya kralı Midas, Kimmer saldırısına karşı Asurlarla dostça ilişkiler kurmak ve yardım sağlamak için bu yıllarda elçi yollamıştı. 709'da Midas'ın çok değerli armağanlarla Sargon'a yolladığı elçiler, krallarının Sargon'un üstünlüğünü tanıdığını bildirmişlerdi. Ayrıca Dilmun/Telmun /Bahreyn kralı, Kıbrıs prensleri de Asurları tanıyor, Asur gücü karşısında eğiliyorlardı. Asur imparatorluğu geçmiş tarihinin hiçbir döneminde Sargon zamanında olduğu kadar güçlü olmamıştı.

707 yılında Sargon Babil hazinelerinin bir kesimiyle geriye döndü ve yeni başkent Dur-Şarrukin/Kurşabad'a taşındı. Başkentin Kalah'tan taşınmasına ve yeni bir başkent kurulmasına on yıl önce karar verilmişti. Saray, Ninova'nın onaltı kilometre güneyinde kurulmuştu. Sarayın ikibuçuk kilometre uzunluğundaki duvarları av ve savaş sahnelerini canlandıran kabartmalarla süslenmişti. Giriş kapısında insan başlı boğalar nöbet tutuyordu. Sarayın salonları ise Sargon'u düşman kentlerde, ülkelerde savaşırken gösteren kabartmalarla kaplıydı. Tavanlardaki hatıllardan, sedir ve gül ağacından yapılmış kapılardan yayılan kokular ziyaretçilerin başını döndürüyordu. Kentin saraya komşu bir köşesinde yeni bir Zikkurat inşa edilmişti ve altı büyük tan-

rıya tapınılıyordu bu tapınakta. Ea, Şamaş, Nabu, Adad ve Ninurta tanrıları eşleriyle birlikte bu görkemli tapınağa yerleşmişlerdi. Çok sayıda din adamı duvarları rengarenk tuğlalardan örülmüş bu tapınakta, bu altı tanrıyı temsil eden görkemli yontulara sürekli kurban ve adak sunmakla görevliydiler.

Dur- Şarukin sekiz kilometre uzunluğundaki surlarla sarılmıştı ve sekiz büyük kapıdan giriliyordu kente. Bu sekiz kilometre uzunluk, Asur ölçüsü olan 16 280 ellen ile özdeştir ve bu sayı da kralın adının simgesel karşılığıdır. Savaş esirleri ve işgal altındaki ülkelerden sürgün gelmiş olan çeşitli etnik gruplardan halk, kentin çalışan nüfusunu oluşturuyordu. Sargon böylece değişik diller konuşan, çeşitli etnik grupları biraraya getirerek, eritmek ve politika ile uğraşmamalarını sağlamak istemişti. Ayrıca kolluk güçleri ve din adamları bu zorunlu göçmenlere Asur gelenek ve inançlarını öğretmekle görevliydiler.

Sargon Sülalesi Yönetiminde Asur İmparatorluğu

Sargon II.[2] 705 yılında öldüğü zaman oğlu Sanherib'e, gelen vergiler, savaş ganimetleri ve çalışan halkın alınteriyle altın ve değerli taşlara boğulmuş zengin bir imparatorluk bırakmıştı. Sanherib (705-681) de devlet yönetiminden ve dış politikadan anlayan bir kral oğluydu. Ama tahta geçer geçmez ayaklanmalar başladı. Sanherib baskı ve sömürüye karşı ve kendi benliklerini kaybetmemek için ayaklanan halk yığınlarını şiddetle ezdi. Halk önderlerini öldürttü. Bundan sonra da Asur kökenli olmayan etnik gruplara karşı ağır bir baskı uygulanmaya başladı.

Sargon'un dört bir yöndeki istilaları, Asur yayılmacılığının artması Asuristan'ı bir halklar hapishanesi konumuna sokmuştu. Ayrıca bu yayılmanın sonunda Asuristan'a yakın komşu olan ve tehdidi daha yakından duyan Mısır, Urartu ve Elamlar bağımsızlıklarını elde tutmanın güçleştiğini görüyorlar ve el altından Asuristan'daki halk

2 Hatırlarda olacağı gibi, Sargon adını ilk olarak bir Akad kralı İ.Ö.1600 yıl önce kullanmıştı. Akadlar, kralları Sargon zamanında büyük bir Sami imparatorluğu kurmuşlardı.

ayaklanmalarını destekliyorlardı. Öte yandan işgal altındaki ülkelerdeki halkın Asuristan'ın iç bölgelerine sürülmesi, sınır boylarındaki kentlere, hisarlara Asurların yerleştirilmeleri politikası, Asur benliğini zayıflatmıştı. Asur halkı diğer etnik gruplarla kaynaşmış, ezilen geniş kitlenin bir parçası olmuştu. Asurlar için Asur olmak veya olmamak arasında çok büyük bir fark yoktu. Mutlakçı yönetimin baskısı tüm halklar üzerinde aynıydı. Bize göre Sanherib zamanında Asur dışındaki etnik gruplara uygulanan aşırı milliyetçi baskılar, bilinçli bir Asur milliyetçiliği yaratma amacını taşımaktadır. Kuşkusuz burada kullandığımız milliyetçilik kavramı, çağdaş anlamda bir milliyetçilik değildir; yalnızca Asur ile Asur olmayan arasındaki farkı daha iyi belirtebilmek için kullanılan bir kavramdır. Kral, saray çevresindeki zenginler, bürokratlar ve din adamları tabakalarından oluşan ezenler ile çeşitli etnik gruplardan Asuristan halkı arasındaki çelişkinin keskinliği, Asurların öteki etnik gruplardan bir üste çıkarılmasıyla hafifletilmek isteniyordu. Sanherib böylece egemen bir etnik grup veya etnik halk oluşturarak, olası bir parçalanmayı önlemek ve halk mücadelesinin hedefini şaşırtmak istiyordu.

Sargon'un ölümünden kısa bir süre sonra Babil tahtına Marduk-zakir-şumi adında bir Kalde soylusu geçti. Ama bu bey çok geçmeden eski Babil kralı Marduk-apla-iddin tarafından alaşağı edildi ve Marduk-apla-iddin ikinci defa Babil tahtına oturdu. Güney Mezopotamya'daki tüm halk ve göçebeler arkasındaydı. Ayrıca Elamlar da eskisi gibi Marduk apla-iddin'i desteklemeyi sürdürüyorlardı.

Sanherib bu olaya karşı tepki göstererek, birliklerinin başına geçti ve Babil'e inen yol üzerindeki Kutah'ı kuşattı; ordunun geri kalanını da Kiş önlerindeki Babil-Elam birlikleriyle çarpışmaya yolladı. Kutah kalesi kısa bir sürede düştü ve kral hızla Kiş'te savaşa tutuşmuş askerlerine yardıma koştu. Asur birlikleri Babil-Elam birleşik ordusunu yenilgiye uğrattılar ve Marduk-apla-iddin ikinci defa tahtını bırakarak kaçmak zorunda kaldı. Sanherib zaferden sonra Asur sarayında yetişmiş olan Babil beylerinden Bel-ibni'yi tahta geçirdi. Daha sonra Asur birlikleri, başkaldıran göçebe aşiretleri ezdiler. Ordu Babil sarayından kaldırılan zengin ganimetlerle geriye döndü.

Elamların desteklediği bu ayaklanma Zagros dağlarında da yan-

kılanmış ve bölgedeki Med aşiretleri Asur yönetimine karşı ayaklanmıştı. Sanherib, 702 yılında bu bölgeye yaptığı bir akınla ayaklanmayı şiddetle bastırdı. İran ovasına kadar uzanan Asur birliklerinin bu harekatı sonunda, o zamana kadar yarı bağımsız yaşayan Med aşiretleri boyunduruk altına alındı ve Medlerin yaşadığı bölge Kar-Şarrukin/Harhar askeri garnizonuna bağlı bir eyalet haline getirildi.

Sargon'un ölümü Asuristan'ın batısında da ayaklanmalara yol açmıştı. Suriye ve Filistin'deki Aşkalon, Biblos, Sidon gibi kent devletler Asur hegemonyasına karşı Mısır'ın desteğinde mücadele başlatmışlardı. 701'de Sanherib ordunun başında batıya yürüdü. Sidon kralı Kıbrıs'a kaçarak canını kurtardı. Aşkalon beyi kazığa çakıldı. Sanherib bu iki devletin başına kendine bağlı iki yerel soyluyu getirdi, verilecek vergiyi ağırlaştırdı. Bu seferin sonunda bu iki beylikten başka Samsi-muruna, Arvad, Biblos, Asdod, Bet-Ammon, Moab, Edom ve daha bir dizi beylik dize getirildi. Ayrıca 200 000 kişi esir alınarak, köle olarak çalıştırılmak üzere Asuristan'a gönderildi.[3] Yuda krallığının başkenti Yeruşelayim/Kudüs kuşatıldı ve kral Hiskia teslim oldu. Hiskia daha sonra çok yüksek bir haraç vermek suretiyle kendini kurtarabildi.

Bu arada eski Babil kralı Marduk-apla-iddin kendine bağlı aşiretlerden bir ordu kurmuş, Babil'in güneyindeki halkı ayaklandırmıştı. Sanherib, 700 yılında birliklerini Babil'e yolladı. Marduk-apla-iddin Asur ordusunun üzerine geldiğini haber alınca Elamların yanına kaçtı. Kendisi ele geçiremeyen Asur birlikleri Elam sınırına kadar tüm bölgeyi yağmaladılar ve kralın kardeşlerini tutsak ederek Asuristan'a döndüler. Sanherib sürekli bir sorun olan Babil tahtına büyük oğlu Aşur-nadin-şumi'yi atadı. Böylece Babil tahtına bir Asur kral soyunun gelmesini başlatmış oluyordu.

Sanherib ertesi yıl ordusunu Kilikya ve Toroslara yollayarak kendisi Asuristan'da kaldı. Kendini bayındırlık işlerine vermek, babası gibi kendi adına bir başkent kurmak istiyordu. Dur-Şarrukin'i gözden çıkararak, bir başkomutanına armağan etmişti bu kenti. Ninova kendinde Sanherib'den önceki kralların yaptırdığı görkemli bir saray vardı yalnız, ama Sanherib, Ninova'yı ülkenin en güzel kenti ve en görkemli

3 Samuel Noah Kramer, *Mesopotamien*, s. 77, Rowohlt Verlag, Hamburg 1979.

bir başkenti yapmak istiyordu. Bu kentin genişletilmesi ve güzelleştirilmesi için en uzak yerlerden taşlar, mermerler taşındı; ormanlar budandı. Urartu'nun en usta metal ustaları gelerek yeni bronz dökme, demiri işleme teknikleri geliştirdiler. Taş üstüne taş konularak kent genişletildi, çevresi üzerine nöbetçi kuleleri dizilmiş çok geniş surlarla çevrildi. Kente tuğla ve alçıtaşından örülmüş bir köprüden giriliyordu. Ayrıca onbeş tane ayrı kapısı vardı. Kentin çevresi park, bahçe ve bağlarla doluydu. Bu bahçelerin, bağların sulanması için yeni su kanalları açıldı; Dicle'nin suyu bu bahçelere taşındı. Çevreye yeni bahçeler yapıldı, tarlalar açıldı. Dicle'nin suyu yetmeyince, Sanherib Büyük Zab ırmağının bir kolunu kapatarak suyunu bir kanala akıttırdı. Bu kanalın üzerine ünlü Cervan su kemerlerini kurdurdu.

Sanherib bütün bu çalışmalar sırasında Babil'in eski kralı Marduk-apla-iddin'i unutmamıştı. Marduk-apla-iddin'i üs kurduğu Basra körfezinde ele geçirmek için, Ninova'da bir tersane inşa ettirerek Suriyeli gemi ustalarına gemiler yaptırttı. Tiros, Sidon ve Kıbrıslı savaş esirlerinin forsalık yaptığı bu gemiler Dicle üzerinden açılarak Opis'e geldi; Opis'ten de kereste kızakların üzerinden kaydırılarak Fırat'a geçirildi. Kalde'de gemilere askerler bindirildi ve atlar, savaş arabaları, savaş malzemeleri yüklendi. Deltada karaya yanaşan gemilerden çıkan birlikler Hilmu, Pillatu, Hupapanu gibi liman kentlerini yağmaladılar, yakıp yıktılar, çok sayıda esir topladılar. Ordu, alınan esirler ve yağmalanan ganimetlerle Sanherib'in beklediği Kalde'ye döndü.

Babil ve Sippar'a Elamların saldırdığı haberi yolda erişti Sanherib'e. Elam, kralı Sippar'ı ve Babil'i yağmalamış, Sanherib'in oğlunu öldürerek, yerine kendi adamlarından Nergal-uşezib'i geçirmişti. Sanherib bir yıl boyunca savaş hazırlığı yaptı ve 693 yılı sonbaharında Asur ordusu ile Elam-Babil ordusu Nippur yakınlarında kapıştılar. Savaş Asurların zaferiyle sonuçlandı; Babil kralı Nergal-uşezib esir düştü. Asur ordusu kaçan Elam birliklerini Hidalu'ya kadar kovaladı. Ama hava soğumaya başlamıştı, sıcağa alışık Asurlar geriye döndüler.

Babilliler Asur hegemonyasına karşı direnmeyi sürdürüyorlardı. Babil halkı bu arada Asur ordusuna karşı direnen Kaldeli Muşezib-Marduk'u Babil tahtına geçirmişti. Muşezib-Marduk çeşitli armağanlar ve diplomasi ile Zagros halklarından bazı aşiretleri ve Aram

ve Kalde aşiretlerini biraraya getirerek, Asur tehdidine karşı bir birleşik cephe kurdu. Bu cephenin esas vurucu gücünü Elam ordusu oluşturuyordu. Dicle kıyısında, bugünkü Samarra yakınlarında iki ordu karşılaştılar. Savaş arabalarının, atlı savaşçıların, ok yay birliklerinin birbirine girdiği bu kanlı savaşta Asur ordusu yenik düştü. Ama birleşik cephenin kayıpları da ağırdı. Binlerce asker ve göçebe savaşçının yanısıra Elamlı başkomutan da öldürülmüştü.

Sanherib'in savaş yaralarını sağaltması için aradan iki yıl geçti. 689 yılının ilkyazında Elam kralına felç inmişti. Sanherib kralın hastalığından yararlanarak Babil üzerine yürüdü. Kentin kapılarını döğen koçbaşların, surların üzerine atılan merdivenlerin yardımıyla Babil ele geçirildi. Babil'in nasıl yerle bir edildiğini, halkın nasıl katledildiğini Sanherib'in yıkımdan sonra yazdırdığı bir yazıttan aldığımızı şu sözlerle anlatacağız:

"Kentin alanlarını boğazladığım insanların cesetleriyle doldurdum. Kenti ve evleri yaktım, yıktım; temelinden çatısına kadar parçaladım. Tuğla ve kerpiçten tapınak kulelerini, tapınakları ve tanrıları yerle bir ettim. Fırat'tan kentin ortasına kanallar kazdırıp, kente sular akıttım. Gelecekte kentin, tapınakların, tanrıların yerlerini hiçbir kimsenin bulamaması için suda boğdum Babil'i. Herşeyi imha ettim, yerle bir ettim."[4]

Sanherib Elam kralı tarafından öldürülen oğlunun intikamını almıştı. Bundan önce en sert Asur kralları bile Babil'e ve halkına dokunmamışlardı. Babil, Borsippa, Kiş Mezopotamya'nın kutsal kentleriydi. Bu kentlerin koruyucu tanrıları olan Marduk ve Nabu'ya Asuristan'da da tapınılıyordu. Peki, nasıl oldu da Sanherib bu kutsal kenti, halkı, rahipleri, tapınaklarıyla ortadan kaldırdı, tanrıların tasvirlerini askerlerine kırdırdı? Sanherib'in bu yıkımı gerçekleştirmesi için kendince bir çok neden; vardı. Bir kere Babil, Asur hegemonyacılığına karşı Güney Mezopotamaya'daki halkların özgürlük simgesiydi, özgürlük merkeziydi. Bölgedeki bütün isyanlara Babil liderlik yapıyordu. Ayrıca Asur egemenliği altında işleri bozulan, kazançları düşen Babilli din adamları, kahinler çoğu kez bu ayaklanmaları örgütlüyor, isyancılara yardım ediyorlardı. Son birleşik cephenin ku-

4 Age.s.77.

rulmasına liderlik eden Kaldeli Muşezib-Marduk'un dağıttığı altınlar, Marduk tapımına bağlı rahiplerin kasalarından çıkmıştı. Sanherib'in bu büyük öfkesinin altında yatan nedenler, oğlunun intikamını almaktan da önde gelen nedenler bunlardır. Babil ile birlikte bir bölge halkının özgürlük tutkusuydu yok edilmek istenen.

Sanherib döneminde Asurlar arasında bir etnik ayrıcalık ve üstünlük akımı başlamıştı. Sanherib'in Asur halkına ayrıcalıklar tanıyan politikası, Asurlarda Asur benliğinin ön plana çıkmasını sağlamış ve dışardan gelen, diğer etnik halklardan alınan değerlere horgörüyle yaklaşım doğurmuştu. Böylece diğer halklardan gelen dini inançlara ve kültüre tepki, tanrı yontularını kırdırmıştır Asur askerlerine. Asur askerlerinin kendilerininkinden daha üstün bir kültürün verilerini yıkmaları, bu kültürü yaratan insanları boğazlamaları, Sanherib'in izlediği politikayı da göstermektedir.

Öte yandan veliahtın öldürülmesiyle Asur sarayında da bir karmaşa başladı. Asur töresine göre, kralın en büyük oğlu babası öldükten sonra tahta geçiyordu. Eğer büyük oğlu ölürse kralın diğer çocuklarından birini veliaht seçmesi gerekiyordu. Sanherib'in beş oğlu vardı ve en küçükleri de Asarhaddon'du. Daha önce de gördüğümüz gibi, Sanherib'in son eşi Babil kökenli bir soylunun kızı olan prenses Na'kia idi ve Asarhaddon, kralın Na'kia'dan doğma oğluydu. Asuristan'da Zakatu adı verilen bu kraliçe oğlunu tahta geçirerek, iktidarı eline almak istiyordu. Öte yandan Sanherib'in diğer oğulları da Asur zenginleri ve rahipler tarafından destekleniyordu. Bunlar kendi çıkarları doğrultusunda, tahta annesi Asur kökenli olmayan bir kralın geçmesini istemiyorlardı.

Sarayda entrikaların alıp yürüdüğü, taht kavgasının hızlandığı bu dönem savaşsız geçti, pek dış seferlere çıkılmadı. Orta Anadolu'da Tabal krallığı bağımsızlığını ilan etti. Urartu kaybettiği sınır hisarlarını yeniden ele geçirdi. Mısır firavunu Taharka, İbranileri karıştırdı ve Yuda kralı Hiskia, Asur egemenliğine başkaldırdı. Kudüs'ü kuşatan bir Asur ordusu kentin önlerinde koleradan kırıldı. Marduk-apla-iddin'in oğlu ise, güneyde Babillilerin başına geçmiş, ordu kurmaya çalışıyordu.

Sanherib babasının mirasını savunabilmek, imparatorluğu güçten

düşürmemek sorunuyla karşılaşmıştı. Saray içindeki mücadeleler dış politikaya eğilinmesini önlüyordu. Kraliçe Zakatu'nun etkisiyle küçük oğlu Asarhaddon'u veliaht seçti. Bu seçimden sonra saray entrikaları daha da arttı. Kardeşleri ve taraftarları Asarhaddon'un veliaht seçilmesine karşı çıktılar. Bir dizi komplo ve entrika saray yaşamına hakim oldu. Babil'in ve kutsal tapınakların yıkımını, Asur din adamları haklı göstermeye çalışırken, halkın çoğunluğu ve az sayıda birkaç din adamı bu olaya karşı çıkıyordu. Karşı çıkanlar bir kurtarıcının geleceğine ve Babil'in yeniden kurulup, tapınakların yeniden inşa edileceğine inanıyorlardı. Kraliçe Zakatu bu ortamdan yararlanarak, taraftarlarının yardımıyla oğlunun kurtarıcı olduğunu yaymaya başladı. Kardeşleri de vatan haini olduğunu iddia ederek, Asarhaddon'a saldırdılar. Bu çekişmenin yüksek boyutlara erişmesi üzerine, kral olaya el attı ve oğlunu sürgüne yoladı. Urfa yöresinde bilinmeyen bir yere giden Asarhaddon eskisi gibi veliahttı.

681'de babasının öldürülmesi haberi sürgünde erişti Asarhaddon'a. Bir olasılıkla Asarhaddon'un annesi kraliçe Zakatu'nun adamları öldürmüştü Sanherib'i. Asarhaddon kendine bağlı birliklerle Ninova'ya geldi. Altı hafta süren bir iç savaştan sonra kardeşlerini tasfiye ederek, büyük bir törenle Asur tahtına oturdu.

Kardeşlerinin ikisi Adramelek ve Sarasar, Doğu Anadolu'ya kaçarak, Van gölünün güneyinde Vaspurakan beyliğini kurdular.

Asarhaddon (681-669) ve Mısır'ın İstilası

Asarhaddon ilk olarak kendine isyan edenleri cezalandırdı. Birçok soylu, ülkenin uzak, kıyı yerlerine sürgün edildiler aileleriyle. Asur zenginlerinin mallarına, kazançlarına el kondu, verdikleri vergi artırıldı. Babil kentinin kalıntıları temizlenmeye ve kentin yeniden kurulması için hazırlıklara başlandı. Asarhaddon ayrıca kentin yıkılmasını Asur soylularının üzerine yıkarak, babasını akladı. Babil kentinin en kutsal tapınağı Esengila kurulurken, bir yandan da Asur'daki Eşarra tapınağı onarıldı. Böylece iki halkın inançlarına saygı gösterilerek, halklar arasında denge kurulmasına çalışılıyordu.

Ayrıca Asur halkından olmayanların Asur tapınaklarına girme yasağı da kaldırıldı. Asuristan'da yaşayan çeşitli etnik kökenli halklar arasındaki eski denge yeniden kurularak, Asur halkına tanınan ayrıcalıklara son verildi. Bir yandan Babil'deki Esengila tapınağındaki tanrı tasvirleri onarılırken, bir yandan da Asur tanrı yontuları temizleniyor, onarılıyordu. Kimi yontular da geriye Babil'e gönderildiler. Ama Marduk daha uzun yıllar Asuristan'da kalacaktı. Asarhaddan ayrıca Babil, Borsippa, Nippur ve Sippar'da oturanların eskisi gibi ticaretle uğraşabileceklerini, bu yasağın kalktığını ilan etti. Babil eskisi gibi çeşitli etnik halkların birarada yaşadığı bir kent olma yoluna giriyordu.

Güneyde bazı bölgelerde göçebeler boş gördükleri tarlalara girmişler, vergi vermeden bu toprakları işliyorlardı. Asarhaddon bu bölgelere sefer yaparak sorunu çözdü. Elam kralının ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Urtaki zamanında Asur ve Elam ilişkileri de düzeldi.

Ülkenin güneyindeki karmaşa yerini politik dengeye ve barışa bırakmıştı. Basra körfezine kadar uzanan bölgede karışıklık yoktu; Asur Barışı kabul ettirilmişti. Ama imparatorluğun diğer bölgeleri karışıyordu. Kimmerler uzun bir süre Asuristan sınırlarından uzaklaşarak Karadeniz kıyılarını yağmalayıp, Frigya krallığını ortadan kaldırdıktan sonra, yeniden Asuristan sınırlarında görünmeye başlamışlardı. Kilikya'ya kadar inen Kimmerleri Asur ordusu Hubuşna/Konya Ereğlisi yakınlarında dağıttı. Bu arada Toroslar üzerine bir sefer yapıldı ve dönüşte Malatya beyliğinin başkenti kuşatıldı, kral kaçarak canını kurtardı.

Aynı yıl Asarhaddon, ordusunun başında kuzeydoğu Arabistan'a yönelerek, bölgedeki Arap aşiretlerini dize getirdi ve Tilmun/Bahreyn'e komşu olan Bazu ülkesini Asuristan'a bağladı. Aynı yıl Suriye üzerine yapılan seferde birçok beyliğin başına Aram kökenli soylular getirildi. Bu seferin sonunda Kıbrıs beylikleri, Fenike prenslikleri yeniden imparatorluğa bağlandılar. Bu bölgeyi kendi etki alanı içine çekmek isteyen Mısır üzerine gönderilen birlikler 674'de yenilgiye uğradılar.

Doğu Anadolu üzerine yapılan bir seferde Manneler ve müt-

tefikleri İskitler bozguna uğratıldılar. Asurların doğu komşusu Guteler, Aral gölü kıyılarındaki İskitlerle anlaşmışlardı ve Asuristan sınırlarına yakın bölgelere akınlar düzenliyorlardı. Bu göçebe aşiretlerin amacı Urartu ve Asuristan arasındaki büyükbaş hayvan ve at ticaretini ele geçirmekti. Bunların yanısıra İran ovasında yerleşik düzene geçmiş olan Medler de, Asur sınırları için tehlike oluşturuyorlardı. Asur ordusu 676'da İran içlerine bir sefer yapmıştı. Bu seferde Med beylerinin bir kısmı Asurlara yardım etmiş ve Guteler, İskitler, Manneler bu işbirliği sayesinde bastırılmıştı. Bu olaydan sonra Medler zaman zaman gelen Asur vergi tahsildarlarına at sürüleri verdiler ve göreli bir barış sağlandı bölgede.

Urartular ise bir yandan Asur yayılmacılığına karşı Kimmerler ve İskitlerle işbirliği yapıyor, bir yandan da sınırlarını sağlam hisarlarla donatıyorlardı.

672 yılında Asarhaddon'un büyük oğlu öldü ve kral yeni bir veliaht seçme zorunluluğu karşısında kaldı. Asarhaddon üç oğlundan Şamaş-şum-ukki'yi Babil tahtına geçirmek, diğer ikisinden birini de Asur tahtına veliaht yapmak istiyordu. Ama ortanca oğlunumu, yoksa daha küçüğünümü veliaht olması gerektiğine karar veremiyordu.

Asarhaddon boş inançlara inanan, tanrıların öfkesinden pek korkan, kararsız bir kraldı. Devleti değilse bile, sarayı yöneten kraliçe Zakatu idi, kral birçok önemli sorunun çözülebilmesi için annesine danışıyordu. Valide Sultanın 672'de hastalanması ile, veliaht seçimi de güncelleşti ve Asarhaddon büyük oğlu Şamaş-şum-ukin'i Babil tahtına, küçük oğlu Asurbanipal'i de Asur tahtına veliaht olarak seçti. Ama bu seçim genç veliahtın devlet işlerinden anlamadığını öne süren din adamlarının ve bazı soyluların tepkisiyle karşılandı. Asurbanipal de bu tepkiye karşı kral ailesinin, soyluların ve din adamlarının toplanmasını ve yapılacak bir törenle veliahtlığının sağlama bağlanmasını istedi. Asarhaddon'un ağırlığını koymasıyla tören yapıldı ve ayrıca imparatorluğun ilişki içinde bulunduğu bütün krallıklara, beyliklere, taşranın en ücra köşelerine yazılar gönderilerek, Asurbanipal'in veliahtlığı bildirildi.

Kralın kardeşleri, amcaları, yeğenleri, sırasıyla bütün akrabaları Asur sarayının üst tabakasını oluşturuyordu. Daha sonra saray ve dev-

let yönetiminde görevli olan soylular, din adamları ve ordu komutanları geliyordu. Ülke içindeki zengin ailelerin her birinin sarayda görevli bir akrabaları, başka bir deyimle çıkarlarının temsilcileri vardı. Taşrada ise bu sistemi valilerin ve eyalet işlerinde görevli taşra soylularının çevresi sürdürüyordu. Oralarda da taşra zenginleri akrabalarını, oğullarını valinin yanına gönderiyorlardı. Ayrıca bağımlı krallıklar da buna benzer bir şekilde yönetiliyordu. Arkasını zenginlere, toprak ağalarına ve din adamlarına dayamış güçlü bir soy, Asur imparatorluğunu yönetiyor, halkı baskı altında tutuyordu. Yönetimin güçlüğü, Asur imparatorluğunun yayılması ve egemenliği altındaki bölgelerde yaşayan halkların çeşitli inançlara bağlı, çeşitli diller konuşan etnik halklardan oluşmasındaydı. Ayrıca bağımlı krallıklar da zaman zaman boyunduruğu koparmak istiyorlardı.

Asarhaddon, imparatorluğu, Sargon II. 'nin zamanındaki gibi birleştirmişti. Ama bu birlik, bütünlük yalnız görünüşteydi. Örneğin dil birliğinden söz edilecekse, bu birlik Aramca ile sağlanıyordu. Aramca Asuristan'ın kültür diliydi. İnançlarda birlik de, yerel Asur tanrılarına tapmada değil, Babil tanrılarına, özellikle Marduk'a tapımda görülmekteydi. Ülkeye ve ülkenin insanlarına hakim olan boş inançlardan biri de astrolojiydi. Astroloji ise Babil'den yayılıyordu. Yıldızların hareketlerinin insan ve doğa üzerinde etkili olduğunu öne sürmekle birlikte, ilerde temeli atılacak astronominin hazırlanmasına yardımcı olmuştur bu inanç. Babil kültürü ve inançları Asur imparatorluğunun kültürel gelişmesini olumlu etkiliyordu.

Yönetilen ve ezilen sınıf olan halk, özgürlerden, mar banu ve kölelerden oluşuyordu önceleri; daha sonra özgürlüğünü satın almış sürgünlerden oluşan ve muşkenu denilen bir tabaka girdi ikisinin arasına. Asur krallarının izlediği sürgün ve halklara yer değiştirtme politikası ülkenin her bir yanında o bölgenin yabancısı olan etnik guruplar yaratmıştı. Hatta Asur ordusunun büyük bir kısmı yabancı askerlerden oluşuyordu. Ordu yönetimi içinde bile Asurlu olmayan subaylar bulunuyordu. Gerçekte Asuristan'ın birliği tek yönetmen ve egemen olan kralın kişiliğindeydi. Her kral değişiminde ülkede çıkan kaynaşmalar da bunu kanıtlamaktadır. Başka bir deyimle birlik sopa ile, kaba kuvvetle sağlanıyordu.

Asarhaddon oğlunun veliahtlığını kabul ettirdikten sonra, Asurbanipal'e devlet yönetimini ve izlenen dış politikayı öğretti bir süre. Ancak oğlunu devlet ve ülke yönetiminin altından kalkabileceğini anladıktan sonra, Mısır'ın istilasına hazırlanmaya başladı. O çağın en zengin ülkelerinden biriydi Mısır. Ayrıca Mısır'ın ele geçirilmesiyle Suriye ve Filistin'in de güvencesi ortadan kalkacak ve bu bölgelerdeki kaynaşma ve isyanlar son bulacaktı.

Firavun Taharka, Asur saldırısını görüyordu. Filistin'e adamlarını yollayarak Tiros ve Aşkalon krallıklarının Asur hakimiyetine karşı isyan etmelerini sağladı. Böylece kendi üzerine gelen Asur ordusunun gücünü bölmeyi amaçlıyordu. Asarhaddon 671'de yürüyüşe başladı, birliklerinden birini Tiros'un cezalandırılması için Filistin'e yollayarak, Sina çölü üzerinden Mısır'a geçti. Mısır direnecek güçte değildi.

Asur ordusu bir ay içinde Memfis'i, Tebe'yi, güneye kadar bütün Mısır topraklarını istila etti. Firavun Taharka, adamlarıyla güneyde bilinmeyen bir yere kaçmıştı. Mısır Asur eyaletlerine bölündü, her eyalete bir Asur valisi ve askeri komutan atandı. Asarhaddon Mısır'ın fethinden sonra Muşur/Mısır,Patros/Yukarı Mısır ve Kuş/Aşağı Mısır'ın krallarının kralı ünvanını aldı. Savaştan sonra kervanlarla Mısır'ın bitmek bilmeyen hazineleri Ninova'ya taşındı. Yunanistan, Ege ve Batı Anadolu limanlarıyla yapılan ticaret de, Mısır'ın fethiyle Asur imparatorluğunun eline geçti.

Asarhaddon Ninova'ya döndükten sonra, Mısır'da kaynaşmalar, işgal kuvvetlerine karşı ayaklanmalar başladı. Asarhaddon iki yıl sonra Mısır'a bir sefer daha yaparak ayaklanmaları bizzat ezmek istedi. Ama 669 yılında yolda öldü.

Asurbanipal'e babasından, Mısır'dan Van gölüne, Orta Anadolu'dan Basra körfezine kadar uzanan bir imparatorluk miras kalmıştı. Akdeniz'de Kıbrıs bu imparatorluğun içindeydi. Asur ticaret gemileri Ege ve Batı Anadolu ile Suriye'deki eski Fenike limanları arasında gidip geliyordu. Ülke içindeki saraylar ve tapınaklar uzak eyaletlerden ve bağımlı krallıklardan gelen değerli eşyalarla dolup taşıyordu. Demir, kalay ve gümüş Anadolu'dan, altın ve fildişi

Mısır'dan, değerli taşlar İran ve Bahreyn'den, sedir ve mersin ağaçları Lübnan ormanlarından geliyordu. Kralın, soyluların ve zenginlerin bahçeleri çeşitli ülkelerden getirilen hayvanlar ve bitkilerle dolmuştu. Havuzlarda rengarenk balıklar yüzüyordu.

Son Güçlü Asur İmparatoru: Asurbanipal (669-627)

Asarhaddon'un beklenmeyen ölümünden sonra saray yeniden karıştı. Valide sultan Naki'a Zakutu'nun küçük torununun yanında yer almasıyla diğer kardeşleri ve saraydaki soylular, Asurbanipal'in taç giymesini kabul ettiler. Valide sultan yaşlanmasına rağmen sarayda çok etkiliydi. Onun etkisiyle iç savaşa dönüşübilecek, olası bir kardeş kavgasının önüne geçildi. Asurbanipal taç giydikten sonra da, babasının zamanında belirlenmiş olduğu gibi kardeşi Şamaş-şum-ukin'i Babil tahtına oturttu.

Asurbanipal beş yıl Mısır'daki ayaklanmaları bastırmak için uğraştı. Firavun Taharka, Nil deltasını ve Menfis'i Asur birliklerinin elinden geri almıştı. Asurbanipal sınır bölgeleri komutanını bir ordunun başında Memfis'e gönderdi. Taharka'nın başında bulunduğu Mısır askerleri Asurlara karşı direnemediler. Firavun Taharka yenilgiden sonra bir gemiyle Tebe'ye kaçtı. Nil deltası yeniden Asur egemenliği altına girmiş oldu böylece. Yerel beylerden ayaklanmaya katılanlar Ninova'ya getirilerek kafaları uçuruldu. Mısır'ın Asurlar tarafından işgali arada ufak tefek ayaklanmalarla 655 yılına kadar, yaklaşık onaltı yıl sürdü.

Asurbanipal Mısır'daki ayaklanmalarla, Suriye ve Filistin'deki krallıklarla uğraşırken, Anadolu karışmaya başlamıştı. Kimmerler Frigya krallığını yıktıktan sonra Batı Anadolu'ya doğru ilerlemeye başladılar. Bugünkü İzmir ve çevresinde kurulmuş olan Lidya krallığı Kimmerlerin tehdidi altındaydı. 687'de Lidya tahtına geçen Gyges, Kimmer saldırılarını püskürtemiyordu. Gyges 660'da Asurlara elçi yollayarak yardım istedi. Ayrıca Tabal krallığı ve Kilikya'daki Asur imparatorluğuna bağlı beylikler de Kimmer tehdidi altındaydılar.

Lidya Asur etki alanı içinde sayılmıyordu, bu nedenle istenen yardım yapılmadı.[5]

Asurbanipal, daha çok doğudaki sınırlara önem veriyordu. Manne kralı Ahşeri Asur garnizonlarının bulunduğu bir dizi hisarı ele geçirmişti. Asurbanipal güvendiği bir komutanı Mannelerle hesaplaşmaya yolladı. Başkent İzirtu kuşatıldı, Asur birlikleri çevredeki Manne kentlerini birer birer işgal ettiler. Manne kralı savaşta düşünce, oğlu aman diledi ve Asurlara bağlanmayı kabul etti. Kaynaşan Medlerin üzerine gidilerek, ayaklanmaların liderleri Ninova'ya getirildi, cezalandırıldı.

Bu dönemde Asur-Elam ilişkileri dostça sürdürüldü. Hatta Asurbanipal kuraklıktan ekinleri yanan Elamlara buğday gönderdi, yıkıma uğrayan Elam köylülerinin Asur topraklarına yerleşmesine izin verdi. Ama Susa kent devleti hala Asurlara karşı düşmanlık güdüyordu. Asur ordusu Mısır seferindeyken, güneyde başkaldıran aşiretler bu krallıktan yardım görmüştü. Asur ordusunun bu bölgeye yaptığı bir seferde ayaklanan aşiretler ezildi; Asur ordusu Susa'ya kadar ilerleyerek Susalıları izliyor, ordu bu ayaklanmaları güçlükle bastırabiliyordu.

655 yılına doğru imparatorlukta çatlamalar başladı. Yeni Mısır Firavunu Psammetik I. bütün gücünü toplayarak Asur boyunduruğunu kırdı. Lidya kralı Gyges de bir deniz filosu ve asker göndererek yardım etmişti. Asurbanipal Mısır'ın, elden çıkışını kabullenmek zorundaydı. Elamların tutumu onu daha fazla endişelendiriyordu. Elam kralı Te-Umman 653 yılında saldırıya geçti ve Güney Mezopotamya'nın bir kısmını işgal etti. Asurbanipal ordunun başına geçerek Elamların üzerine yürüdü. İki ordu Tel Tuba yakınlarındaki ovada karşılaştılar. Savaş sonunda Elamlar yenildiler; Elam kralı ve oğlu savaş alanında düştü. Elam ülkesi ölen kralın üç oğlu arasında paylaştırıldı. Savaşa Elamların yanında katılan Gambula aşireti ağır bir şekilde cezalandırıldı. Asurbanipal ,güneydeki ayaklanmaların bastırılmasından, Elamların yenilgiye uğratılmasından pek memnundu. Güney Mezopotamya valiliğine Marduk-apla-iddin'in torunlarından

5 Bu tarihlerde Asurlar Lidya'nın konumunu gerektiği bir biçimde değerlendiremediler. Lidya Ege üzerinden yapılan deniz ticaretini elinde tutuyordu. Asurbanipal'in Lidyalılara yardım etmemesi, bu halkın Kimmer akınlarını yalnız başına göğüslemesini getirdi. Ama bunu Lidyalılar unutmayacak ve ilerde Mısır ve Fenikelilere yardım edeceklerdi Asur saldırısına karşı.

biri olan Nabu-belşu-mata'yı atadı; yeni valinin emrine bir Asur muhafız kıtası ve Asur uzmanları verdi.

Ama bu görünüşte başarılı geçen güney seferi, aslında Asur devletinin girdiği çıkmazı, zayıflığını gösteriyordu. İmparatorluk genişlemişti, çeşitli etnik halkları sopa ile hizaya getirmek zorlaşıyordu. Ordu Güney Mezopotamya'daki ayaklanmaları bastırırken, Anadolu'da ayaklanmalar başlıyordu. Ur, Uruk, Nippur gibi kentlerde Asur egemenliğine, baskı ve sömürüye karşı tepki Asur düşmanlığına dönüşmüştü. Bu eski kültür kentleri çevrelerindeki Asur garnizonlarıyla, birer hapishane gibiydi. Başını kaldıranın tepesine eli sopalı Asur askerleri biniyordu.

Babil ise Asur egemenliğine karşı halkın tepkisinin yayıldığı bir merkez olmuştu. Ayrıca Asurbanipal'in Babil tahtına oturttuğu kardeşi Şamaş-şum-ukin de, egemeni olduğu bölgenin küçüklüğünden yakınıyordu. Babil, Borsippa, Kutha, Sippar ve çevreleri yetmiyordu ona. Öte yandan bu kentler Asurbanipal'in de gözetimindeydi.

652 ilkyazında Şamaş-şum-ukin kardeşine açıkça karşı gelerek Mısır, Suriye beyleri, Arap şeyhleri ve Güney Mezopotamya ile birleşme yollarını aramaya başladı. Bolca dağıtılan altın, gümüş ve çeşitli armağanlarla kendine taraftar aradı. Güney Mezopotamya valisi Nabu-belşumata ve taçlarını Asurbanipal'e borçlu olan Elam kralları Şamaş-şum-ukin'in yanında yer aldılar. Asurbanipal artık araya girme zamanının geldiğini düşünerek, Babil'in çevresine birliklerini yığarken, bir komutanını da ordunun başında güneye yolladı. Bölgenin valisi Nabu-bel-şumata, soluğu Elamların yanında aldı. Babil üzerine gelen zayıf bir Elam ordusu dağıtıldı. Ardından Asurbanipal el altından yürüttüğü entrikalarla Elam'da ayaklanma çıkartarak kralın tahtını kaybetmesini sağladı. Elam'da bir süre Asurbanipal'e dost krallar hüküm sürdüler.

Öte yandan Babil'in ve diğer kentlerin kuşatılması sürüyordu. Babil üç yıllık bir kuşatmadan sonra, 648'de düştü. Kenti savunanlar son anda Babil'i ateşe verdiler ve Şamaş-şum-ukin, kardeşinin eline geçmektense kendini alevlere atarak can verdi.

Geriye kalan Babil kentleri kısa bir sürede ele geçti. Kalde ve Basra körfezi çevresindeki kentlerdeki ayaklanmalar bastırıldı. Babil

yeniden onarıldı ve kral denilen, ama gerçekte vali olan bir Asur soylusunun yönetimine verildi.

647'de Asurbanipal'i ordusunun başında Elam üzerine yürürken görüyoruz. Asurlar bu harekatta biri güneyden, biri Babil yönünden ilerleyen iki ordu ile Elam ülkesini kıskaca aldılar. Harekat sona erdiği zaman başta Susa olmak üzere Elam kentleri yerle bir edilmiş, halk köle edilerek Asuristan içlerine sürülmüştü. Elam'ın yenilgisi komşu ülkelerin de dize getirilmesini getirdi. Parşumaş/Pers kralı Kiros I. Ninova'ya vergisini yollayarak bağlılığını sundu.

Mezopotamya'da ceza yememiş bir tek Araplar kalıyordu geriye. Babil-Asur çatışmasında Araplar Şamaş-şum-ikun'un yanında yer almışlardı. Ayrıca Suriye çölündeki bazı Arap aşiretleri ayaklanarak, Suriye ve Filistin'deki Asur yerleşme merkezlerini yağmalamış, Asur garnizonlarını basmışlardı. Cezalandırma görevi Şam valisine verildi. Asur birlikleri çölü tarayarak Bedevilerin çadırlarını yaktılar, halkı kazığa çaktılar .Ayrıca Yuda kralı tahtından indirildi ve Samarya'ya Elam ve Susa'dan sürülen halk yerleştirildi.

Elam ülkesi yeni sürülmüş tarlaya dönmüş, Araplar cezalandırılmış, Güney Mezopotamya'daki direniş yuvaları ortadan kaldırılmıştı. Anadolu'da Kimmerler Sardes'i yakıp, yağmalamışlardı. Lidya kralı Gyges'in ölümünden sonra tahta geçen oğlu Ardys, Asurlara bağlılığını bildirdi. Efes'deki Toprak Ana/Kybele tapınağını yağmaladıktan sonra Kilikya'ya inmek isteyen Kimmerler, bölgedeki güçlü bir Asur ordusu tarafından dağıtıldı. Bölgede karışıklık çıkaran, bir türlü yerleşik düzene geçmeyen Kimmerlere karşı, Urartu kralı Rusa II., Asurbanipal'in dostluğunu kazanmak istiyor ve Asurlarla iyi geçiniyordu.

Asur ordusu Asurbanipal döneminde, otuz yıldan fazla bir süre,savaştan savaşa koştu. Bu savaşların çoğu Asur komutanları tarafından yönetiliyor ve kral sarayında dış politikayı, savaş stratejisini saptıyordu. Asurbanipal gelen geçen Asur kralları arasında spora ve ava en düşkün olan kraldı. Sarayının duvarları avlanma sahneleri, arslan, karaca kabartmalarıyla süslüydü. Bu kabartmalarda kralın kendisi de çizilmişti. Ayrıca aydın ve kültürlü bir devlet adamıydı. Bir yazıtta kendisinden şöyle söz eder:

"Bilge Adapa'nın bana getirdiklerini, tablet yazma sanatının tümünü öğrendim. Gök işaretlerini ve yeryüzünü inceledim. Toplantılarda bilginlerle tartışıyorum ve en deneyimli karaciğer bilicileri ile birlikte ciğerdeki çizgilerin önemini gösteriyorum. En karışık, görülmeyen bölme ve toplama işlemlerini çözebilirim; güç anlaşılır Sümerce ve Akadça tabletleri okudum; anlaşılması olası olmayan Tufan'dan önce yazılmış sütunlara baktım, inceledim."[6]

Görüldüğü gibi Asurbanipal'in bu sözleri, ondaki öğrenme isteğini ve bilgisinden duyduğu gururu ortaya koymaktadır. Besbelli Asurbanipal çağının en aydın hükümdarlarından biriydi. Kralın Ninova'daki sarayının kalıntılarından çıkarılan 30000 kil tabletlik kitaplığı da onun bu yönünü kanıtlamaktadır. Devlet arşivine ait siyasi anlaşmalar, ticaret belgeleri, yazışmalar, mektuplar gibi belgelerin yanısıra, ülkenin dört bir yanından toplatılarak biraraya getirilmiş, kimi yeniden kopya edilmiş ve çağın edebiyat ve düşünce dünyasını yansıtan tabletlerden oluşuyordu bu kitaplık. Binlerce destan, şiir, masal, öykü tabletleri; tıp, astronomi, matematik ve geometri tabletleri; dualar, ilahiler, kasideler, halk türküleri, türkü notaları Asurbanipal'in günümüze bıraktığı zengin bir kültür mirasıdır.

Asurbanipal plastik sanatlara da düşkündü. Sarayındaki kabartmalar o çağın sanatında konunun en ince ayrıntılara inilerek işlenmeye başlandığını gösteriyor. Yaralı bir arslanı veya koşan bir atı, ok atan bir savaşçıyı işleyen sanatçı aynı zamanda soyuttan somuta geçişin de örneklerini veriyor. Asur kabartma ve yontu sanatı Asurbanipal zamanında gerçekçiliğe yönelmeye başlamıştır.

Asur İmparatorluğunun Yıkılışı

Asurbanipal 627 yılında öldüğü zaman, arkasında kırkiki yıl süren bir egemenliğin biraraya getirdiği büyük bir imparatorluk bırakıyordu. Orta Anadolu'dan Basra körfezine, Doğu Akdeniz'den İran ovasına kadar uzanan bir imparatorluktu bu.

6 *Die Altorientalischen Reiche III*;s.92, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1975.

Asurbanipal'in iki oğlu vardı. Bunlardan Aşur-etel-ilani, öğretmeni olan başkomutan Sin-şum-lişir'in yardımıyla tahta geçti. Tahta geçtiği sırada zaten ağır hasta olan bu kralın hükümdarlığı ancak birkaç ay sürdü. Ölümünden sonra devlet yönetimi bir süre başkomutan Sinşum-lişir'in üzerinde kaldı. Daha sonra da Asurbanipal'in ikinci oğlu Sin-şar-işkun törenle taç giyerek tahta geçti.

Aynı yıl Babil'deki Asur valisi Kandalanu öldü. Asur askeri garnizonlarının bulunduğu Babil kentleri önce Aşur-etel-ilani'nin, sonra da Sin-şar-işkun'un krallığını tanıdıkları halde, Babil kenti, Kandalanu'nun ölümünden sonra kral seçmedi. Bir yıl kralsız kalan Babil ve ayrıca Asur'daki devlet yönetiminin yerine geç oturması krallık otoritesini önemli ölçüde sarstı her iki ülkede de. Ayrıca Anadolu yeniden karışmış ve 630 ile 620 yılları arasında Kimmerleri dağıtan İskitler Suriye'ye inmişler, ülkeyi yağmalayıp Kudüs önlerinden Mısır'a geçmişlerdi. Firavun Psammetik'in torbalar dolusu altın vererek önleyebildiği İskit akıncıları daha sonra tekrar Anadolu'ya döndüler. İskit akını Asur egemenliğinin prestijini önemli ölçüde sarsmıştı.

Güney Mezopotamya'daki Aramlar ve Kaldeliler Basra körfezi yöresinde ayaklanmaya başlamışlardı. Mezopotamya'nın güneyindeki Aramlar yüzyıllardan beri Marduk ve Nadu'ya tapıyorlardı. Babil ve Borsippa da bu tanrılara tapımın merkezleriydi. Bu nedenle Aramlar, bu iki kenti elde etmek için kan döküyorlardı. Daha sonra Asur boyunduruğu sıktıkça, bu iki halk Asur baskı ve sömürüsünün olmadığı politik bir birlik içinde yaşama yollarını aradılar. Aynı dili konuşan, aynı tanrılara tapan bu insanların özlemine toprak da karıştı. Ekili toprakların çoğu Asur toprak ağalarının elindeydi ve Aramlar bu ağaların yanında çalışıyorlardı. Böylece ilkel de olsa bir Aram benliği akımı başladı.

Asurbanipal'in ölümünden sonra Nabopolassar adında bir Kalde beyi körfez bölgesinde hakim olmuştu. Sin-şar-işkun ,bu beyin egemenliğini ve bağımsızlığını tanıdı. Fakat bu tanıma, bu hırslı Kalde soylusunun umurunda değildi. Nabopolassar Asur sarayının içinde bulunduğu karmaşadan yararlanmak istiyordu. Ordusunu toplayarak Elamların yardımıyla Uruk'u yağmaladı; arkasından da Nippur üzerine yürüdü. Sin-şar-işkun ise ordunun bir bölümüne Babil'i kuşatma emri

erirken, diğer birlikleri de Nabopolassar üzerine gönderdi. Nabopolassar, üzerine gelen Asur kuvvetlerinin önünden yavaş yavaş çeildi ve böylece Asur ordusunu Uruk önüne çekerek, orada yenilgiye ğrattı. Bu arada Babil halkı kuşatma çemberini yararak, surlardan dıarı çıkmış ve Asur ordusunu dağıtmıştı. Babil halkı bir zamanlar Marduk-apla-iddin'e taç giydirdiği gibi, Kaldeli Nabopolassar'ı ülkeye ağırdı ve yeni kral 626 yılında Babil'de yapılan bir törenle taç gierek tahta çıktı.

Asuristan'da devlet yönetiminin zayıflamasına karşın, ordu kralın rkasındaydı. Bundan sonraki yıllarda ordunun zaman zaman güneye ıdiğini ve Babil üzerine, çevresine akınlar yaptığını görüyoruz. Bu ıllarda Medler iyice güçlenmişler ve merkezi bir yönetim kurnuşlardı. Herodotos yazdığı Tarih'te; Medlerin, kralları Phraortes'in derliğinde Ninova üzerine yürüyüp, kenti kuşattıklarını belirtir.[7]

Böylece güç dengesi yavaş yavaş Babillilerin tarafına dönmeye aşladı. Kralın gücünün zayıflaması, yönetim yeteneksizliği Asur rallığını da zayıflattı ve inisiyatif Babil'in eline geçti.

Bu yıllarda saldıran, meydan okuyan Babillilerdi ve Asurlar karşı aldırı örgütleyemiyorlar, savunmada kalıyorlardı. 616 yılında Babil irlikleri Dicle'yi aşarak yukarıya doğru ilerlediler ve üzerlerine gönerilen bir Asur birliğini dağıtarak, eski başkent Assur'u kuşattılar. üçlü bir Asur ordusu kuşatılan kentin yardımına koşarak, Babillileri ağıttı. Geri çekilen Babil ordusunu kovalayan Asurlar, Medlerin Arıfa üzerine yürüdüğü haberl gelince geriye dönmek zorunda kaldılar.

Med kralı Phraortes'in ölümünden sonra ülkenin başına oğlu Kyakares geçmişti. Kyaksares ülkeyi tehdit eden Kimmerleri Hazar Denizi ıyılarından bugünkü Rusya içlerine kadar püskürttü ve ordusunun doatımını yeniledi. 614 yılında da Asuristan üzerine saldırıya geçti. Medler ilk önce Ninova'nın yakınlarından geçerek Dicle kıyısından şağıya indiler ve Assur'u kuşattılar. Kent güçlü Med saldırısına karşı ayanamayarak teslim oldu. Medler kenti yağmalayarak yakıp, yıklar ve kent halkının çoğunu öldürdüler. Babil kralı Nabopolassar ola çıktıysa da yağmaya yetişemedi. Babil ordusu dumanları tüten bir kıntıdan başka birşey bulamadı geldiğinde. İki kral aralarında bir

Herodotos; *Herodot Tarihi,* bölüm 103, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

dostluk anlaşması imzaladılar. Bu anlaşma Nabopolassar'ın oğlunun, Med kralının kızıyla evlenmesiyle pekiştirildi.

Eski başkentin yıkılması Asur devletinin temellerini sarsmış, ama çökertememişti. Medler Assur'u yıktıktan sonra yağmaladıkları ganimetlerle geri çekilmişlerdi. Bundan sonra birkaç defa daha Asuristan'a aktılar. Ama bunlar yağma akınlarıydı ve her akından sonra yağmaladıkları mallarla geriye dönüyorlardı. Med akınları sürekli işgal veya fetih amacını gütmüyordu. Bu olgu da Asurlara güçlerini toparlamak ve yeni bir akına karşı hazırlanma fırsatını veriyordu. 613 yılında Asur ordusu, kral Sin-şar-işkun'un liderliğinde Fırat üzerinden güneye inerek Babillilerle çarpıştı. Babil ordusu yenik düşerek geri çekildi. Çöken bir imparatorluğun zayıflamış ordusunun son zaferlerinden biriydi bu. Çözülme kapı ardında bekliyordu.

612 yılında Medler ve Babilliler güçlerini birleştirme yoluna gittiler. İki ordu birden Ninova'yı kuşatmaya aldı. Kent üç ay dayandı saldırıya karşı. Aynı yılın ağustos ayında Ninova düştü ve kenti savunan birliklerin başında bulunan kral Sin-şar-işkun çarpışmada öldürüldü. Asur ordusundan geriye kalanlar, kralın başdanışmanı Aşur-uballit'in liderliğinde kuzeye Harran ovasına çekildiler. Medler Ninova saraylarının görkemini yağmalarken, Babilliler bozguna uğrayan Asur ordusunu Nusaybin'e kadar izlediler. Aynı yılın sonbaharında Aşur-uballit Harran'da kendini Asur kralı ilan ederek taç giydi. Harran binlerce yıllık Asur imparatorluğunun Asur elindeki son parçasıydı.

Ertesi yıl Babil ordusu bu son Asur direniş yuvasını ortadan kaldırmak gereğini duydu ve Nusaybin üzerine kadar yürüyerek hem ganimet topladı, hem de rastgeldiği Asur askerini esir aldı. 610 yılına doğru Aşur-uballit çevresinde güçlü bir ordu toplamayı başarmıştı. Aynı yıl Med ve Babil orduları birleşerek Harran üzerine yürüme kararı aldılar. Aşur-uballit'in, Mısır Firavunundan istediği yardımcı birlikler de yetişmişti bu arada. Asur ve Mısır birlikleri Harran'ı boşaltarak Fırat'ın batı yakasına geçtiler. Boşalan Harran, Medler ve Babilliler tarafından yağmalandı ve bir Babil birliği kenti işgal etti.

Birkaç ay sonra yeni Firavun Neko, Med ve Babil tehlikesine karşı Aşur-uballit'e gönderdiği birlik sayısını artırdı. Aşur-uballit bu yeni destekle birlikte Fırat'ın öte yakasına geçerek yeniden Harran'ı

kuşattı. Kuşatma iki ay sürdü, kent düşmedi. Nabopolassar ordusunun başında yardıma gelirken, kentteki Babil birlikleri Asur ordusunu kent önlerinden püskürterek, dağıttılar. Bu tarihten sonra Aşur-uballit'in adı hiçbir belgede geçmemektedir. Büyük bir olasılıkla Aşur-uballit Mısır'a sığınmış ve orada ölmüştür veya politik bir yük olduğu için Firavun tarafından öldürülmüştür. Ama açık bir gerçek varsa, bu tarihten sonra Asur devletinin ortadan kalkması ve politik haritada yerini başka devletlere, imparatorluklara bırakarak, tarihin yapraklarından çekilmesidir. Yine de Asur halkı Mezopotamya, Anadolu, Suriye, Filistin, Lübnan ve İran'da kurulan, yıkılan, yeniden kurulup yeniden yıkılan çeşitli devlet yönetimleri altmda ve diğer halklarla kimi dostça kimi düşmanca ilişkiler kurarak bugüne kadar gelmiştir.

Savaşçı Asur kralları girdikleri yerleri yakıp yıkarak durmadan ülkeyi genişletmişler ve çok sayıda halkı ağır bir boyunduruk altına almışlardı. Asur imparatorluğu yağmaya ve köle emeğine dayanan köleci bir devletti. Baskı altına alınan halklar daha Asurbanipal'in zamanında güçlü ayaklanmalar başlatıyorlardı. Sınırları durmadan genişleyen bir devletin hem sınırlarını koruması, hem de içte birbirini izleyen ayaklanmaları bastırması kolay değildi. Asur imparatorluğu tarih içindeki işlevini bitirmişti; ortadan kalkması için Kyaksares'in kılıcını sallaması yetti.

ARAMLAR

İnsanoğlu, İsa'nın doğumundan onbin yıl kadar önce Anadolu ve Ortadoğu'nun değişik yerlerinde yerleşik düzene geçmeye başladı. Bu insanların kimi yaşam koşullarının çetinliğinden ya da üretim fazlasının ve işbölümünün oluşturduğu sınıflar arası farklılığın ve çelişkinin ortaya çıkardığı sömürüden kurtulabilmek amacıyla güneye, Mezopotamya deltasına indiler.

Beşinci bin yılın sonlarına doğru Suriye çöllerinden ve Filistin'den güneye ikinci bir göç dalgası başladı. Bu güneye inen Amorit ve Kenan göçebelerin arasında Aramlar da bulunuyordu. Bu Sami kökenli göçebeler daha önce yerleşmiş halkla birlikte Sümerlerin ilerde kuracakları kültürün temel taşlarını oluşturdular. Elamların 1960 yılında Sümerlere saldırarak Ur kentini ve Sümer egemenliğini yıkmalarından sonra, bu halkın bir kesimi dağıldı. Bazı aşiretler Mezopotamya'nın başka bölgelerine göç ettiler. Peygamber İbrahim'in ailesi de Ur'dan kuzeye göç eden bir soydur. İlk defa Harran'a yerleşen ailenin başı baba Abram öldükten sonra, büyük oğlu İbrahim/Abraham ailenin başına geçerek Filistin'e yerleşmişti.[1]

Güneye göçeden Sami aşiretlerin arasında Amoritler ve Kenanlar çoğunluktaydı. Aramlar esas olarak Suriye ve Filistin'de kaldılar, daha sonraki yüzyıllarda, ikinci bin yılının ortalarına doğru yeni bir göç başlattılar. Bu göçler bereketli hilal dediğimiz, Fırat'ın güneye akmadan önce geniş bir yay çizdiği bölge üzerinde yoğunlaşmıştı.

Asur ve Hitit kaynaklarında ilk defa Ahlamu adıyla adlandırılan bu göçebeler, bin yıllarına kadar Suriye çölünde ve Filistin'de yaşıyorlar, hayvancılıkla geçiniyorlardı. İklim ve otlak koşullarına göre bölgede dolaşıyorlar, iyi bir otlak bulduklarında yük hayvanlarını çözüyor ka-

1 İsidora Epstein, *Judaism,* ss.11-12,Pelican Books, London 1977.

rakeçi kılından dokunmuş çadırlarını kuruyor ve geçici olarak yerleşiyorlardı. Bu göçebe aşiretlerden olan Aramular çoğaldı, zamanla insan ve hayvan sayısını artırdı ve diğer aşiretler arasında söz sahibi oldu. Aram adı bu aşiretin adından gelmektedir. 1200 yıllarının ortalarında ilk kez Aramların adı Babil kralı Kadaşman Enlil II. 'nin bir mektubunda geçer. Babil kralı, Hitit kralı Hattuşili'ye yazdığı bu mektupta kervan yolları Ahlamu eşkiyaları tarafından tutulduğu için elçi yollayamadığından söz eder. Hitit kralı da cevabında "kardeşimin ülkesinde samandan fazla at bulunuyor. Elçilerin Hattusaş'a gelebilmesi için bin savaş arabası mı yollamalıyım?" diye sorar. [2]

Aram-Asur İlişkilerinin Başlaması

İlerde Aram adıyla tanınacak olan göçebe Ahlamu aşiretlerinin adı böyece tarihte ilk kez duyulmaktadır. Hattuşili mektubunda şakacı bir uslub kullanmasına rağmen, bu göçebeler gerçekten de kervan yolları için tehlikeliydi. Babil'den başlayan ve Fırat kıyısından Anadolu içlerine giden yol sık sık göçebeler tarafından kesiliyor, kervanlar soyuluyordu. Aramlar ayrıca Hitit ordusunda paralı askerlik yapıyorlardı. Kuşkusuz bütün göçebelerin soygun ve askerlik yaparak yaşadıkları anlamına gelmemelidir bu. Filistin'de, Suriye'de bağlarda, bahçelerde çalışan, ekip biçen aileler çoğunluktaydı. Aramlar ayrıca bölgeyi karış karış bildikleri için yolu çölden geçene rehberlik yapıyorlardı.

Bu yıllarda Suriye limanlarının Fenikelilerin eline geçmesiyle Aramlar kıyıdan içe doğru itildiler. Fenikeliler kurdukları Tiros, Arvad, Biblos gibi liman kentlerine hakimdiler. Aramlar dışardan gelen bu boyunduruktan doğuya göç ederek kurtulmayı denediler. Fenike baskısı Aramlarda bir birlik yarattı, tehlikeye karşı, Aram aşiretleri aralarında birleşmeye başladılar. Böylece ilk Aram beyliklerinin, kent devletlerinin temelleri atılmaya başladı. Bu yıllarda

2 *Die Altorientalischen Reiche II*;s.30, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1976. Hitit kralı Hattuşili burada Babil kralının Aram yol kesenleriyle başedememesini ele alarak alay etmektedir. Yoksa Babillilerde yeteri kadar savaş arabası vardı.

Aramları bir yandan Hurrilerin kurduğu Mitanni krallığının ordusunda paralı asker olarak Asurlara karşı savaşırken, bir yandan da Fırat'ı aşıp Fırat ile Dicle arasındaki topraklara yerleşirken görüyoruz. Aramlar, belirli bir yerleşme yerleri, kentleri olmadığı için rahatça Asur kentlerine, yerleşme bölgelerine baskın düzenleyip, kaçabiliyorlardı. Asur kralı Tukulti-Ninurta I. ilk defa Aramlara karşı bir yıldırma harekatı başlattı. Bu harekatta iki nehir arasındaki bölgeye yerleşmeye başlayan Aram aşiretleri ortadan kaldırıldı, kaçanlar kurtuldu. Amonos dağları ile Fırat arasındaki bölge Asurların eline geçti.

Aramlar Asur boyunduruğuna karşı aşiret başkanlarının liderliğinde örgütlenmeye başladılar. Kimi aşiretler yerleşerek ilk kent devletler kurulmaya başladı. Ama çöl yaşam hakkı tanımıyordu; Aramların yaşamak için sulak, otu bol bölgelere gitmeleri gerekiyordu. Bu bölgeler de Asurların elindeydi. Böylece otlak yüzünden ve Asur kentlerinin çekiciliği nedeniyle iki komşu halk arasında sürekli çatışmalar çıktı. Asur kralı Tiglat-pilesar I. zamanında bir Asur ordusu Fırat'ı batı yönünde geçerek Aramların yaşadığı bölgeyi taradı. Altı Aram kenti Asurların eline geçti. Tadmor/Palmira ve Cebel Beşri arasındaki bölgedeki Aram aşiretleri dağıtıldı. Asur kaynaklarına göre Tiglat-pilesar I. ondört defa Fırat'ı aşarak, aşiretler üzerine yürüdü. Teknik yönden güçlü Asur ordusuna karşı Aramlar açık savaş veremeden dağılıyor, gece baskınlarıyla Asurları yenmeye çalışıyorlardı. Sonunda bu bölge yeniden Asur egemenliğine geçti. Onbinlerce Aram göçeri ve köylüsü esir alınarak Asuristan içlerine sürüldü.

Babil Tahtında Bir Aram Soyu

Baş taraflarda gördüğümüz gibi, Hitit kralı Murşili I. 'in Babil krallığına son vermesiyle, eski Babil Çağı son bulmuş ve egemenlik Kassitlerin eline geçmişti. Kassitlerin dörtyüz yıl süren yönetimleri de Elamlar tarafından sona erdirilmişti.

Babil'deki Elam valisi, Sami kökenli bir soylunun mücadelesi so-

nunda öldürülerek Babil'deki Elam egemenliğine son verildi. Babil'de egemen olan bu İsin soyundan kral Nebukadnezar I. Elam üzerine bir sefer yaparak, yağmada kaçırılan Marduk yontusunu geri getirdi.

Bundan sonraki yıllar Babil ile Asurlar arasındaki savaşlarla, Aramların Asur saldırılarına karşı direnmeleri ve politik bir birlik oluşturmalarıyla geçti. Babil kralı Marduk-nadin-ahhe zamanında Asur ordusu kral Tiglat-pilesar'ın komutanlığında Aramları dağıtmakla yetinmemiş, Babil topraklarını da taramıştı. Asurlar ilk akında Zap suyunun güneyine kadar inmişlerdi. Babil üzerine ikinci Asur akınında ise, Dur-Kurigalzu, Sippar ve Babil kentleri Asurlar tarafından yağmalandı. Babil'de karalın sarayı ateşe verildi.

Aramlar bu fırsattan yararlanarak asker bulunmayan Asur kentlerini yağmalamaya başladılar. Babil kralı bu yenilgiden sonra tahttan çekilerek, yerini oğlu Marduk-şapik-zerimati'ye (1080-1068) bıraktı. Bu kralın yönetiminde Babil ve Asur arasındaki ilişkiler düzeldi, iki devlet ve ülke arasında dostluk başladı. Ama Babil'in ağır bir savaşta yenik düşmesi, ülkeyi ve krallık yönetimini zayıflatmıştı. Babil'in zayıflığı Aramların işine yaradı ve üst üste yaptıkları saldırılarla krallık yönetimini çökerttiler. Babil adı taşıyan bir Aram beyi, Adad-apla-iddin (1067-1046) Babil tahtına geçti. Böylece İsin soyunun yerine bir Aram soyu başlamış oldu Babil tahtında.

Öte yandan son yıllarda bulunan ve Kalde krallığının tarihine ilişkin tabletlerin çözülmesiyle yeni bilgiler ortaya çıktı. Bu tabletlerin verilerine göre Aramlar Babil kralı Marduk-şapik-zerimati'nin ölümünden sonra, Asur kralı Aşur-bel-kalas ile anlaşarak ülkenin yönetimini ellerine geçirdiler. Aram soylusu Adad-apla-iddin tahta geçtikten sonra, Asurlarla bir dostluk anlaşması imzaladı ve Asur kralının kızı ile evlendi.

Bununla Asurlar Babil tahtına bir Aram soylusunun gelmesiyle Aram baskınlarını önlemek istiyorlardı.

Ama o yıllarda göçebeler yalnız Aram aşiretlerinden oluşmuyordu. Sutelerin Babil'e akınıyla Aramlar da göçebe baskınından nasiplerini aldılar. Bu Sute akınında Sippar'daki ünlü Şamaş tapınağı yıkıldı; tapınağın yıkılmasından sonra güneş tanrısı Şamaş'a tapınma bir süre

zayıfladı. Marduk-apla-iddin'den sonra gelen üç Aram beyi de bu inancı güçlendiremediler.

Yirmi yıl sonra Babil tahtı Aram soyundan, İkinci Deniz ülkesi (bugünkü Basra körfezi çevresi) soyuna geçti.

Aram Göçleri ve İlk Aram Beylikleri

İsa'nın doğumundan önceki birinci bin yılının başlarında, Ortadoğu eski tarihine damgasını vuran en önemli olay göçebe Aramların yerleşik düzene geçmeleri ve yayılmalarıdır, diyor tarihçiler. Aramlar bu yıllarda Suriye'nin kuzeyinde, Fırat vadisinde ve güney Mezopotamya'da göçebeliği bırakarak, yerleşik düzene geçmeye başladılar. Aramlar ilk defa Karkamış'ın güneyinde, Fırat'ın güneye akmadan önce geniş bir yay çizdiği bölgede yerleşmişlerdi. Kentler, köyler kurmuşlardı; hayvancılık ve meyve, sebze üretimiyle geçiniyorlardı. Az önce de gördüğümüz gibi, Asur kralı Tiglat-pilesar I. bu bölgedeki Aramları dağıtmış, Fırat'ın doğu yakasına geçmemeleri için karakollar, hisarlar kurdurmuştu. Bu savaşçı Asur kralının ölümünden sonra bu karakollar basılmaya, vurulan kilitler sökülmeye başladı.

Fırat'ın doğu yakasındaki Mutkinu ve Pitru hisarları Aram saldırılarına dayanamadı, düştü. Böylece başkenti Karkamış'ın güneyindeki Til Barsip/Tel Ahmar kenti olan Aram Bit-Adini krallığı Fırat'ın karşı yakasına geçmiş oldu.

Hitit krallığının 1200'lü yılların başlarında yıkılmasından sonra Suriye'nin kuzeyindeki bir dizi Hitit kenti Aramların eline geçti. Bu kentler yeni kurulan Aram beyliklerinin merkezleri oldu. Yalnız Karkamış, Luvilerin kurduğu Yeni Hitit krallığının elinde kaldı. Bu krallık da 717'de Sargon tarafından Asur imparatorluğuna katıldı.

Amanos dağlarının eteklerindeki Şamal/Zincirli öreni, aynı adı taşıyan bir Aram kent devletinin merkeziydi ve 900 yıllarının başlarında kurulmuştu. Kent, üzerinde yüzün üzerinde nöbetçi kulesi bulunan taşlardan örülmüş bir surla sarılmıştı ve üç büyük kapıdan içeri giriliyordu.

Aramların eline geçen bu Hitit kentlerinde eski kültürlerle yeni Aram kültürü bir süre sonra yavaş yavaş kaynaşmağa başladı. Aram beyleri hem Aramca, hem Hititçe adlar almaya başladılar. Şamal beyi Barrakib'in bir adı da Panamuva idi. Hamat beyi Thou, Hititçe Hadoram adını da kullanıyordu. Bu krallık bugünkü Hatay dolaylarında, Amik ovasında kurulmuştu.

Habur ırmağı yönündeki Aram yayılmalarından sonra, Balih vadisinde iki Aram beyliği ve Habur kıyısında başkenti Guzana/Tel Halaf olan Bit-Bahiani beyliği kuruldu. Başkent Guzana Asur krallığını Fırat'a bağlayan yolu denetim altında bulunduruyordu. Nusaybin ve çevresinde yeni beylikler kuruldu. Bunlardan Gidara bir Asur kentiydi. Aramlar kentin adını Radammate'ye çevirmişlerdi.

Aramlar Fırat kıyısından güneye inerek, Fırat'ın çizdiği yayın güneyinde bir dizi bağımsız beylikler kurdular. Bunların en önemlileri Habur suyunun Fırat'a karıştığı bölgedeki Lake, Hindanu ve daha güneyde kurulan ve geniş bir bölgeyi elinde tutan Suhi beyliğidir. Fırat bu bölgede dar bir yöreyi yeşerterek, güneye iner. Ekili topraklar, bahçeler azdır. Nehrin iki yanı çöldür. Buralardaki yerleşme merkezlerinin çoğu Fırat üzerindeki küçük adalara kurulmuştu ve dışardan ele geçirilmeleri çok güçtü. Bu nedenle Sippar ve Babil arasındaki bölgeye -bugünkü Bağdat'ın yakmları-Aramlar yerleşemediler, yalnız yıllarca yağmaladılar, korku saldılar buralarda.

Eski Sümer ülkesinin bulunduğu Basra körfezine kadar uzanan bölgeye, Aram kökenli Kaldu aşireti göç etmişti. Kaldeliler 1000 yıllarında bu bölgede altı beylik kurdular. Birer aşiret beyliği olan bu beyliklerin belirli bir sınırları yoktu. Larak, Bit-Dakkuri, Bit-Amukkani, Bit-Silanni, Bit-Sa'alli ve Bit Yaki halkının kimi kentlerde yaşıyordu, kimi de göçebeydi. Mevsim değişmelerine göre otlaklardan otlaklara göçüyorlardı. Ama bu beylikler, özellikle Bit-Yakin beyliği ilerde Babil kültürünün ve inançlarının gelişiminde, önemi rol oynayacaklardı.

Dicle'nin güneyindeki Dijala bölgesinde de kalabalık Aram aşiretleri yerleşmeye başlamıştı. Bunların en önemlileri Lita'u, Pukudu, Gambulu ve Hindaru olan bu aşiretler sürekli Asurlarla çatışıyorlar ve savaşlarda Babil'in yanında yer alıyorlardı.

Suriye'nin güneyi ise aşağı yukarı savaş çıkmadan Aramların eline geçti. İbrani devletlerine komşu olan bu bölgede Aram-Zoba, Aram-Bet-Rehob, Aram-Ma'ka, Geşur beyliklerini ve güçlü bir krallık olan Şam-Aram krallığını görüyoruz. Şam krallığı bölgenin politikasını belirleyen ve diğer Aram beyliklerine sözünü geçiren bir krallıktı.

Hitit Krallığının Dağılmasından Sonra Suriye ve Filistin

1200 yıllarında Hitit krallığının Kafkasların üzerinden Anadolu'ya giren Hint-Avrupalı göçebe savaşçıların saldırılarıyla yıkılmasından sonra, Anadolu'nun güneydoğusunda Luviler -Yeni Hititler-Suriye'ye komşu Kilikya ve Karkamış'ta krallıklar kurdular. Bu yıllarda Mısır egemenliği altında bulunan Suriye 1000 yıllarının başında Mısır hakimiyetinden kendini kurtardı. Yine aynı yıllarda batıda İbraniler ve Filistleri, kuzeydoğuda Aramları ve kuzeybatıda Fenikelileri en güçlü beylikler olarak görüyoruz.

Hititlerden sonra güneydoğu Anadolu'da ve kuzey Suriye'de ilk kurulan beylikler dil, yazı ve kültür alanlarında Hitit geleneklerini iki yüzyıl kadar sürdürdüler. Daha sonraki yıllarda bu bölgede Aram dil ve kültürü hakim oldu. Günümüze kadar kalan yazıtlarda Hitit resim yazısının ve Sami oyma yazısının, kimi yerlerde Fenike alfabesinin yanyana kullanıldığını görüyoruz. Sanat alanında ise Fenike-Aram motifleri, oymaları, yontuları yine yanyanadır. Zamanla Hitit ve Anadolu etkisi azalarak, yerini bu yeni Aram-Hitit karma kültürüne bıraktı.

Tevrat'ın ikinci krallar bölümünde Yuda kralının Lakist'i kuşatan Asur ordusu komutanına elçi olarak gönderdiği oğlu Elyakim, komutana Aramca konuşmasını, kendinin bu dili anladığını söyler[3] Aramca zamanla Hititçenin yerini aldı Asurlar arasında ve daha sonra Persler ve Babilliler arasında da Aramca konuşuldu.

Suriye'deki Aram beylikleri İbranilerle zaman zaman düşmanca ilişkilere geçtiler. Aram akınları İbrani krallıklarını zayıflatma ve çökertme amacı güdüyordu. Aram beylikleri İbranilere karşı sürdürdükleri savaşlarda aralarında birleşiyorlar, daha sonra yeniden da-

3 *Tevrat*; İkinci Krallar Bölümü, ss.389-390, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul.

ğılıyorlardı. Bu savaşlarda ayrıca bölge halklarından Amoritler de bu birlik içinde çoğu zaman yer aldılar. Tevrat'ın ikinci Samuel bölümünde bu savaşlar geniş bir şekilde anlatılmaktadır. Bet Rehob, Zoba ve Maaka beyliklerinin İbranilere karşı yürüttükleri bir savaşta, başında İsrail kralı Davut'un bulunduğu İbraniler Aram ordusunu dağıtarak, çok sayıda ganimet ele geçirdiler.[4]

Bu bölümde adı geçen Rehob kralının oğlu Hadadaser, Aram ordusunun komutanıydı ve ordusunda Amorit askerler bulunuyordu. Yine Tevrat sayfalarından Aram ordusunun teknik yönden güçlü olduğunu, atlı süvarilerin, savaş arabalarının olduğunu öğreniyoruz. Kral Davut Aram ordusunu Fırat nehrini geçerken bastırmış ve savaştan galip çıkmıştı. Samuel'in ikinci kitabının sekizinci bölümünün dördüncü maddesinde kral Davut'un yirmibin yaya, binyediyüz atlı askeri esir aldığı söyleniyor. Davut ayrıca savaş arabaları da alıyor ganimet olarak ve yüz arabayı kendine ayırıp, araba atlarını topal ettiriyor. Bu anlatıdan İbranilerin savaşta arabalardan yararlanmadığını, bu savaş tekniğini bilmediklerini öğreniyoruz. Aramlar, Asur ve Hititlerden öğrendikleri savaş tekniğinde üstündüler.

Daha sonraki yüzyıllarda Asur orduları akınlarla Suriye ve Filistin beyliklerini yaratmaya ve zaman zaman hakimiyetleri altına almaya başladılar. Aram krallıkları iki yüzyıl kadar bir süre Asurlara karşı direndi.

Asur Akmları ve Aramlar

800'lü yılların başlarında Aramların kurdukları krallıklardan Hamat, Şam, Arpad ve Şamal/Zincirli'nin diğerlerine göre daha güçlendiğini görüyoruz. Hamat ve Şam; İbrani krallığı Ahab ve diğer Suriye ve Filistin beylikleriyle birlikte Asur tehlikesine karşı birleşmişlerdi. Salmanassar III. 'ün başında bulunduğu Asur ordusu ile bu Suriye-Filistin birleşik cephesinin ordusu 853'de Hamat krallığının Karkar hisarı yakınlarında savaşa tutuştu. Asur kaynaklarına göre savaşı Asurlar kazandı. Ama bilinen birşey varsa, bu savaş Suriye ve Fi-

4 Age. İkinci Samuel Bölümü, ss. 307-314.

listinlilerin direnişini kıramadı. Bu savaşın arkasından Salmanassar, Hamat ve Şam'ı dize getirmek için bir dizi sefer yaptı. Ama Asurlara karşı birleşen bu iki krallık kendi aralarında anlaşamıyorlardı. Şam krallığı etki alanını genişletmek istiyor ve bu da Hamat'ın çıkarlarına ters düşüyordu. Halep'in yedi kilometre güneyindeki Bireş'te bulunan ve Aramca yazılı, 800'lü yılların başlarında dikilmiş bir sütunda, Hamat kralı Zakir'in Şam kralı Hasael'in oğlu Bar Hadad'ın komutasındaki ve kuzey Suriye'deki beyliklerin de katıldığı bir ordu tarafından Hazrak hisarında sarıldığı, ancak kral Zakir'in yardımını istediği tanrı Be'elşamen'in yetişmesiyle kuşatmayı yardığı anlatılıyor.

Halep'in otuz kilometre kuzeyindeki Arpad 805 yılında Adadnirari III.'ün saldırısına uğradı ve bu tarihten sonra bağımsız kaldığı kısa aralar dışında Asur egemenliği altına girdi. Arpad tahtına 760 yılında kral Mati-ilu/Mati'el geçti. Bu kral zamanında Asur kralı Aşurnirari V. ile bir anlaşma imzalandı. Ama Urartu kralı Sardur II.'nin Arpad krallığını Asurlara karşı mücadelede yanına çekme politikası etkisini gösterdi ve Mati-ilu bu anlaşmaya uymayarak, Urartuların yanında yer aldı. Yirmi yıl sonra ise, kent Tiglat, pilesar III. tarafından kuşatıldı; üç yıl süren bu kuşatmada Aramlar iyi bir direniş gösterdiler. Ama üçüncü yılın sonunda, 740 yılında Asur birlikleri surlarda açtıkları gediklerden içeriye girdiler ve kenti taş üstüne taş kalmamacasına yıktılar.

İslahiye yakınlarındaki Şamal krallığına daha önce de değinmiştik. Bu krallığın aynı adı taşıyan başkentinde yapılan kazılarda çıkan ve Fenike alfabesiyle yazılmış bir tablette kral Panammuva I.'den ve aynı adı taşıyan oğlundan söz ediliyor. Aramca yazılı tabletlerde ise, kral Kilamuva kendinden önce gelen kralları tanıtıyor. Bu Aram kralları sırasıyla Gabbar, Bamah ve Kayan adını taşıyor. Kilamuva ayrıca komşu Danuna kralı tarafından tehdit edilerek, Asur kralından yardım istediğini ve bu yardım sayesinde ülkesini koruduğunu anlatıyor. Bu kent civarında ayrıca kral Panammuva II. tarafından tanrı Hadad'a adanan dört metre yüksekliğindeki bir yazıtta, kralın tanrı Hadad ve diğer tanrılara evini ve ülkesini korudukları için oydurduğu şükran yazıları bulunmaktadır.

Aram Krallıklarının Asur Egemenliği Altına Geçmeleri

Asur kralı Tiglat-pilesar III. 'ün seferleri sonunda Arpad krallığı ortadan kaldırılmış, Şamal krallığı Asurlara bağımlılığı kabul etmişti. Aramların İbranilerle birleşerek kurdukları güçlü bir ordu da Tiglat-pilesar tarafından dağıtılmıştı. Aram beylikleri bu yenilgiden sonra ağır haraçlar vererek, daha beterinden kurtulmak zorunda kaldılar. Aram halkının büyük bir kısmı esir alındı, Asuristan'ın içlerine sürüldü. Asurlara vergi veren krallar arasında Şam kralı Rezin, Karkamış kralı Pisiris ve Şamal kralı Panammuva II. de vardı. Ama bu bağımlılık kısa sürecek ve kesin olarak politik haritadan silinecekti bu krallıklar.

Şam krallığı Tiglat-pilesar zamanında fethedildi. Bu seferde İsrail krallığı da topraklarının yarısını kaptırmıştı. Karkamış kralı Pisiris'in ölümünden sonra bu krallık, Asurların eline geçti. Şamal ise, son kralları Panammuva II. ve Barrakib'in Asurlar ile dostça geçinmesine rağmen 720 yılında bir Asur eyaletine dönüştürüldü.

Daha önce de gördüğümüz gibi, Arpad çoktan Asurların eline geçmişti. Hamat ise Mısır'dan yardım dilemiş, yardımın gelmesine rağmen güçlü Asur ordusu tarafından yenilgiye uğratılmıştı. Asur kralı Sargon'un zamanında ve 720 yıllarında Suriye ve Filistin tam olarak Asur imparatorluğunun bir parçası oldu. Aram krallıkları ortadan kaldırıldı, Aramlar bağımsızlıklarını kaybettiler; halkm büyük bir çoğunluğu Asuristan'ın iç bölgelerine sürgün edildi.[5]

Bundan sonraki bölümde Kaldelilerin yönettiği Babil krallığını inceleyeceğiz. Daha evvelden de gördüğümüz gibi, Kaldeli bir soylu olan Nabopolassar'a Babil halkı tarafından taç giydirilmiş ve Babil tahtına getirilmişti. Med-Babil birleşik kuvvetlerinin Asur imparatorluğunu yıkmalarından sonra; Babilliler son Asur toprağı olan Harran kentini yine Medlerle birleşerek yıktılar ve, Asur politik varlığına kesin olarak son verdiler. 614 yılında Asur kentinin Medler tarafından yıkılması ve 610'da Harran'daki son Asur direnişinin yok edilmesinden sonra, bölgede egemenlik 75 yıllık bir süre Kalde soyundan kralların yönettiği Kalde krallığına geçti.

5 Aramlar üzerine bu kitabın Aramlar bölümünde geniş bilgi verilmiştir. Ayrıca Asur-Aram ilişkileri için, Asurlar II, III bölümlerinde bilgi verilmiştir.

YENİ BABİL ÇAĞI VEYA KALDE KRALLIĞI [1]

Asur imparatorluğu çöktükten sonra Medler, Asur ve Harran kentlerini almakla yetindiler. Mısırlılar ise eskiden ellerinde bulunan Suriye ve Filistin üzerinde hak iddia etmeye başladılar. Mezopotamya'nın tümü ise Babillilerin eline geçti.

Nabopolassar bu kadar toprakla doyacak bir kral değildi. Harran'daki Asur direnişine son verilmesinden sonra, Urartuların güneyindeki bölgeye yerleşmeye çalışan Asur ordusundan geriye kalanları aramak ve ortadan kaldırmak için bu bölgeye sefer yaptı. Yaşlanmaya başlayan Nabopolassar 607 yılından sonra bir kenara çekilerek, veliaht Nebukadnezar'ı devlet yönetimine soktu. Bu tarihten sonra baba sefere çıkarken, oğlu Babil'de kalarak devleti yönetiyordu. Nebukadnezar da sefere çıkarken, babası Babil'de kalıyordu. Nabopolassar 607'de ordunun başına geçerek Suriye üzerine yürüdü. Bir Asur komutanı Karkamış'ı ele geçirmiş, komutasındaki Asur ve Elen askerleriyle Suriye içlerine akınlar yapıyordu. Nabopolassar Karkamış'ın güneyinde ve Fırat'ın batı yakasında, gelen saldırıları önlemek için bir hisar kurdurdu ve buraya bir birlik bırakarak geriye döndü. Ama bu birlik birkaç ay sonra Mısır birlikleri tarafından imha edilecekti. Babil ordusunun karşı saldırıları ise, Mısırlılar tarafından püskürtüldü ve Babilliler Fırat'ın batı yakasına ayak basamadılar.

Nabopolassar 605 ilkyazında oğluna ordunun komutasını ve Fırat'ı aşarak Karkamış'ı ele geçirme emrini verdi. Nebukadnezar Fırat'ı geçerek Karkamış'ı güneyden ve batıdan kuşattı. Kısa bir süre sonra kent

1 Bu krallığın doğru adı Kalde krallığıdır. Krallık, Kaldeli bir soy tarafından kurulmuştu. Ama yeri ve geçmişi nedeniyle çoğu tarihçiler Yeni Babil Krallığı olarak da adlandırmaktadırlar.

ele geçirildi ve taş ve toprak yığını haline döndürüldü. Yardıma gelen Mısır birlikleri ise, kılıçtan geçirildi. Kaçanların peşine düşüldü ve Hama yakınlarında yetişilerek, Karkamış'tan kalan son askerler de ortadan kaldırıldı. Karkamış'ın alınması ve kenti savunan Asur, Elen ve Mısır askerlerinin acımasızca ortadan kaldırılmasıyla, Fırat'tan Mısır sınırına kadar uzanan bölge Babillilerin eline geçti.

Nebukadnezar (605-562) ve Babil'in Yükselişi

Nebukadnezar'a babasının ölüm haberi Suriye'deyken ulaştı. Veliaht hızla Babil'e döndü ve 605 yılının eylül ayında törenle taç giydi. Ülke içinde hiçbir karışıklık, ayaklanma yoktu. Yeni kral yeniden Suriye üzerine yürüyüşe geçerek 604 yılının şubatına kadar Suriye'de kaldı ve fazla bir direnişle karşılaşmadan arabalar dolusu ganimetle geriye döndü. Aynı yıl içinde Mısır'a giden yol üzerindeki Aşkalon kentini de kuşatarak ele geçirdi ve kent yağmalandı.

Aşkalon'un alınmasından üç yıl sonra, Babilliler Mısır'ı fethetmeye karar verdiler. Firavun, Nebukadnezar'ın bu kararını önceden öğrenmiş ve Mısır birlikleri saldırıya karşı gereken hazırlığı yapmıştı. Sina çölünde karşılaşan iki ordu da, ağır kayıplar vererek ve her iki tarafta zafer elde edemeden ayrıldı savaş meydanından. Babillilerin bu savaştaki kayıpları o kadar ağırdı ki, Nebukadnezar orduyu yeniden kurabilmek için iki yıl uğraştı.

599 yılının sonlarına doğru ordu toparlanmış, yeni savaş arabalarıyla donanmıştı. Nebukadnezar Suriye çölüne, Mısır ile savaşta, Mısır birliklerinin yanında yer almış olan Arap bedevilerini cezalandırmak için birlikler yolladı. Kendisi de ertesi yıl İbranilerin üzerine sefere çıktı. Yuda kralı Yoakim emrindeki askerler ve halkının da yardımıyla Kudüs'ü ancak birkaç ay savunabildi. 16 mart 597'de Kudüs düştü. onbinlerce Yahudi esir alınarak Babil'e sürgün edildi. Yetmiş yıl sürecek olan Yahudilerin ünlü Babil tutsaklığı böylece başlamış oldu. Nebukadnezar Yuda tahtına kendine en yakın gördüğü Zedekia'yı oturttu.

596 yılında bir Elam ordusu Dicle'yi geçerek Babil topraklarına

girmek istedi ve geri püskürtüldü. Ertesi yıl halkın yönetimden hoşnut olmayan bir kesiminin ayaklanmasına bazı askeri birlikler de katıldı. Nebukadnezar bu ayaklanmayı kendine sadık birliklerin yardımıyla kanlı bir şekilde bastırdı. 595 yılının sonuna doğru ise, yeniden Suriye üzerine yürüdü. Fazla bir direnişle karşılaşmadan bağlı beyliklerin vergisini topladı.

594 yılında Mısır Firavunu Apries Gaza'yı alarak, Tiros ve Sidon'u kuşattı ve ayrıca adamlarının yardımıyla Yuda halkını ayaklandırttı. Nebukadnezar'ın başında bulunduğu Babil ordusu Mısırlıları Filistin'den püskürterek, Yuda krallığının başkenti Kudüs'ü yeniden kuşatma altına aldı. Kudüs on ay direndikten sonra, düştü ve Yuda krallığı kesin olarak Babil'e katıldı. Kalan Yahudiler de, çoluk çocuk, yaşlı genç, kadın erkek Babil'e sürgüne gönderildi. Kudüs yakıldı, Peygamber Süleyman'ın ünlü tapmağı ateşe verilerek kül edildi. Daha sonra Tiros kuşatıldı. Deniz üzerinden Güney Anadolu'daki Elen limanlarından ve Mısır'dan yardım alan kent onüç yıl dayandı bu kuşatmaya.

Nebukadnezar'ı 568 yılında Mısır seferinin başında görüyoruz. Mısır'da yönetim değişmiş, Amasis tahta geçmişti. Amasis'in zamanında başlayan halk ayaklanmalarının getirdiği karmaşadan yararlanmak isteyen Nebukadnezar, Nil deltasındaki kentleri yağmaladı ve geriye döndü. Daha sonraki yıllarda Suriye ve Filistin'deki ayaklanmalar da sona erdirilmişti.

Nebukadnezar'ın zamanında ülkenin dört bir yanından gelen mallarla Babil durmadan zenginleşti. Asur egemenliğinde geçen yüzyıllardan bu yana, Babil yeniden gücün ve zenginliğin merkezi oluyordu. Geçmiş savaşların, kuşatmaların izleri siliniyor; kent yeni yeni yapılarla, tapınaklarla donanıyordu. Nabopolassar'ın yeniden yapımına başladığı büyük Etemenanki Zikkurat'ı, Nebukadnezar zamanında tamamlandı. Nebukadnezar bu tapınağın yapımı sürerken başka yapılar da başlattı. Kutsal kent Babil bütün Mezopotamya'nın en zengin ve en güçlü kenti olmalıydı. Dilbat, Kutha, Sippar, Borsippa, Larsa gibi kentlerin onarımına ve genişletilmesine az bir ödenek ayrılırken, ülkenin geliri Babil'e akıyordu. Etemenanki'nin tamamlanmasının yanısıra Marduk için bir dizi yeni tapınak yapıldı ve

bu tapınakların yapımında ve bezenmesinde sedir, mersin, gül gibi değerli ağaçlar; altın, gümüş ve değerli taşlar kullanıldı.

Nebukadnezar'ın babası kentin kuzeyinde, Fırat'ın eski yatağı üzerinde küçük bir saray yaptırtmıştı. Nebukadnezar bu saraya ek yapılar katarak, görülmemiş bir biçimde genişletti. Tören caddesine açılan İştar kapısının arkasındaki bölüm beş yapıdan oluşuyordu ve bu ardarda dizilmiş olan beş yapıdan birbirine geçilebiliyordu. Muhafız odaları, yönetim binası, kabul salonlarından sonra krala ait bölüme, ordan da hareme giriliyordu. Sarayı kuzeyde kent surları sarıyordu, batıda ise bir hisar vardı; kente bakan diğer yönlerde ise saray kalın duvarlarla çevrilmişti. Sarayın iç duvarları yüzü çok renkli kabartmalarla süslü çini benzeri, üzerleri sırla sıvanmış tuğlalardan örülmüştü. Hayvan ve bitki kabartmalarının yanısıra, av ve savaş sahneleri de vardı.

Sarayın kuzeydoğusunda ise eskiçağın harikalarından biri olan ünlü Asma Bahçeleri yer alıyordu. Kemerlere sarılan üzüm asmaları bu adın verilmesine neden olmuştu. Bahçede ayrıca içinde çeşitli balıkların yüzdüğü havuzlar, kuşlar, maymunlar, tavus kuşları vardı. Babil'in sekiz büyük kapısından biri olan ve tören caddesine açılan İştar kapısı, o çağda bronzu işlemeyi; çamuru, kili pişirip çini yapma ustalığını yansıtıyordu. Kapının açıldığı duvarların iç düzeyleri renkli çinilerle kaplanmıştı. Eştar kapısı geniş bir caddeye açılıyordu. Tanrı Marduk adına düzenlenen törenler için kullanılan bu tören caddesinin iki yanı yedi metre yüksekliğinde ve üzerleri arslan kabartmalarıyla süslenmiş bir duvarla çevrilmişti. Duvar mavi renkli tuğlalarla, arslan motifleri ise sarı ve kırmızı çinilerle örülmüştü.

Nebukadnezar daha sonra kenti kuşatan surları onarttı. Bu çift duvarlı, üzerinde çok sayıda nöbetçi kulelerinin bulunduğu surların yanısıra, "büyük doğu duvarı" adıyla bilinen bir üçüncü sur yapıldı. Bu üçüncü sur da çift duvarlıydı ve üzerinde nöbetçi kuleleri vardı. Dıştaki surun kuzeyinde ve Fırat kıyısında Nebukadnezar'ın yazlık sarayı yer alıyordu. Büyük doğu duvarı denilen dış surla kent surları arasındaki bölgede bağlar, bahçeler, parklar ve "bit akitu" denilen ve Yeniyıl bayramının kutlandığı tapınak yer alıyordu.

Görüldüğü gibi Babil'deki bayındırlık çalışmalarının büyük bir

kısmı kentin savunulmasını sağlamak, savunma gücünü artırmak için yapılmıştı. Nebukadnezar ileriyi gören bir kral olarak tehlikenin doğudan geleceğini görüyordu. Kentin doğusunun üçüncü bir surla çevrilmesi de bunu göstermektedir.

Tarihe Babil Kulesi adıyla geçen Etemenanki tapınağı'nın yapımı bittiğinde, yedi kat üzerinde doksan metre yüksekliğine erişiyorudu bu tapınak. Tapınağın yedinci katında, onbeş metre yüksekliğinde Marduk tapımevi yer alıyordu. Nebukadnezar'ın bu yeni Babil'i üzeri sırlı rengarenk tuğlalardan, çinilerden örülmüş duvarları, göklere yükselen tapınaklarıyla bir renk cümbüşüydü, Mezopotamya'nın sıcak güneşi altında... Uzaklardan gelen bir gezginin gözlerinin kamaşmış olması gerek bu renk bolluğundan.

Doğuda merkezi bir devlet kuran Medler, Babil ile dostça ilişkiler sürdürüyorlardı. Medler 590'da Urartulara saldırarak, başkent Tuşpa/Van'ı yıkmışlar, Urartu devletinin çöküş sürecini başlatmışlardı. Urartuların yenilgiye uğramasıyla Batı Anadolu'ya giden yolda açılmış oldu. Kyaksares'in[1] başına geçtiği Med akıncıları Kızılırmak dolaylarına doğru akarak, Kimmerleri dağıtan Lidya kralı Alyattes'in ordusuyla karşılaştılar. Medler ile Lidyalılar arasındaki savaş aralarla beş yıl sürdü ve 585 yılında ateş kes ilan edildi.[2]

Nebukadnezar'in son yılları içte ayaklanmalar ve saraydaki karmaşa ile geçti. Kralın oğlu Avil-Marduk (562-560) yalnız iki yıl tahtta kalabildi. Ölümünden sonra aynı zamanda zengin bir toprak ağası olan ordu komutanı Neriglissar tahta ve taca el koydu. Neriglissar'ın Babil ve Opis'te geniş alanlara yayılmış tarlaları, çiftlikleri vardı. Ayrıca uzun bir süre Sippar tapınağında kralın mali danışmanlığı görevini yürütmüş, 587'de de Kudüs'ün kuşatılmasına katılmıştı. Neriglissar dört yıllık yönetimi sırasında özellikle topraklarının bulunduğu bölgelerdeki sulama kanallarını genişletti. Su baskınlarını önlemek için Fırat kıyılarında kurulmuş olan duvarları, kimi tapınak ve sarayları onarttı ve yeni bölümler ekleyerek genişletti. Kilikya'ya akın yaparak, Lidya krallığının sınırlarına kadar ilerledi. Kilikya'ya yapılan akından

2 Medler ile Lidyalılar arasındaki savaşlar üzerine Herodotos, yazdığı tarihin birinci kitabında geniş bilgi vermiştir.

sonra Lidya ile Babil arasındaki kervan yolları açılmış, güvence altına alınmış oldu.

Neriglissar'ın ölümünden sonra oğlu Labaşi-Marduk tahta geçti, üç ay sonra saray yönetiminde bulunan Aram soyluları tarafından öldürüldü.

Babil Yönetiminde Bir Aram Beyi: Nabonid (556-539)

Saraydaki darbeden sonra tahta geçen Nabonid'in babası Nabuballasu-ikbi eski Aram aşiretlerinden birinin başkanı ve Babil kralı Nebukadnezar'ın başdanışmanıydı. Annesi ise Harran'daki Ay tanrıçasının rahibelerindendi. Harran'ın düşmesinden sonra, oğluyla beraber Babil sarayına gelmişti. Bu tarihten sonra Nabonidde, babası gibi Nebukadnezar'ın yanında, daha sora da Neriglissar'ın yanında görev almıştı.

Darbeden sonra Nabonid'in yazdırdığı bir yazıtta, kralın şu sözleri yer alıyor:

"Neriglissar'ın genç oğlu tanrıların isteklerine karşı gelerek tahta geçmişti. Efendim Marduk'un isteğiyle ülke üzerinde egemenlik kuracağım. Ben Nebukadnezar'ın ve Neriglissar'ın yasal izleyicisiyim.[3]

Görüldüğü gibi, Nabonid krallığını sağlama alabilmek için tanrı Marduk'a sığınarak, eski kralın tanrıların isteğine karşı gelerek tahta geçtiğini öne sürüyordu. Nabonid'in zamanında gerçekten de, Marduk'a tapım arttı ve Marduk tapınakları onarıldı, tapınak gelirleri arttı. Ayrıca Nabonid'in andığı her iki kral zamanında da sınırlar genişlemiş ve eski Asur yayılma politikası izlenmişti. Nebukadnezar ve Neriglissar sınırları yeniden Akdeniz'e kadar genişletmişlerdi. Nabonid de bu iki kralın izleyicisi olduğunu, Asur yayılmacılığının mirasçısı olduğunu vurguluyordu bu yazıtta. Kuşkusuz Nabonid'in bu politikasında annesinin de büyük bir payı vardı. Son büyük Asur kralı Asurbanial'in zamanında, bütün büyük Asur kentlerinde Ay tanrıçasına tapınılıyordu ve Ay tanrıçası Sin'in tapınakları vardı. Son

3 *Die Altorientalischen Reiche III,* s.103, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1975.

Asur kentinin de düşmesiyle birlikte, Ay tanrıçası Sin'in ve rahibelerinin de ışığı sönmeye başlamıştı.

Annesinin Harran'a olan bağlılığı, Nabonid'in politikasını da etkilemiş, bu etkilenme başka nedenlerle de güçlenmiştir. Nabonid darbe yoluyla tahta geçtiği için, din adamlarının ve toprak ağalarının desteğini kazanmak zorundaydı. Bu nedenle bütün çalışmalarında kendi yönetimiyle, Mezopotamya gelenek ve inançlarını birleştirmeye önem veriyor; ayrıca bir yandan tapınak yapımına ve eskilerin onarımına öncelik tanırken, bir yandan da sulama kanalları açtırıyordu. Tapınaklar onarılırken eski tapınak kurucusu kralların mühürlerini taşıyan tuğlalarla, Nabonid'in mühürünün vurulduğu tuğlalar yanyana örülüyordu. Böylece Nabonid eski Mezopotamya krallarının yasal bir izleyicisi olduğunu göstermek istiyordu.

Ama Nabonid Harran'daki Sin tapınağını onartırken bu taşra tanrıçasına fazla ilgi göstermesi, onda annesinin tapındığı bu tanrıçaya karşı beslediği saygıyı gösterir. Nabonid Mezopotamya'nın geleneksel büyük tanrıları olan Marduk/Jüpiter, Nabu/Merkür ve Nergal/Merih'in yanısıra, Asur imparatorluğu içinde Sargon'dan sonra ikinci plana itilmiş Sin/Ay, Şamaş/Güneş ve İştar/Venüs'e çok saygı gösteriyor, tapınmalarda hazır bulunuyordu. Bu tanrıların ve tanrıçaların arasında Sin'in özel bir yeri vardı. Üstelik kralın tapındığı Babillilerin tanıdığı Sin değil, Harran kenti ve çevresi halkının tapındığı Sin'di. İlerdeki yıllarda Babilli din adamlarıyla, Nabonid arasında bu yüzden bir çelişki oluşacaktı.

Nabonid kendisinden önceki kralların yayılma politikasını sürdürerek, Harran'ı Medler'den geri aldı ve aynı yıl Sin tapınağının yeniden yapımına başlandı. 554'de Hama'ya akın edildi; ertesi yıl ise Suriye üzerine uzun süren, başarılı geçen bir sefer yapıldı. Nabonid tahta geçişinin dördüncü yılında oğlu Belsazar'ı yanına alarak, ona devlet yönetimini öğretmeye başladı. Bu yöntem Nabopolassar'dan bu yana Babil sarayında gelenek haline gelmişti.

Nabonid'e devlet yönetiminde bugünün çağdaş hükümetlerininkine benzer bir örgütlenme yardımcı oluyordu. Kralın özel bir yazmanı, yönetmeni (şatammu), devlet yazmanı (zazakku) vardı. Ayrıca yirmi kadar soylu ve din adamı da aralarında görev bölüşümü yaparak, çe-

şitli alanlarda çalışıyorlardı. Bunlardan başka Harem ve çeşitli saray işlerine bakan görevli memurlar da vardı.

Babil politik olarak eski Aram ve Kalde aşiretlerinin bulunduğu bölgelere göre, eyaletlere ayrılmıştı. Bu eyaletler, buralarda yaşayan aşiretlerin adlarını taşıyordu: Pukudu, Dakkuru, Gambulu, Amukkanu gibi. Bu aşiretler Akad'ın Büyükleri federasyonunu oluşturuyordu. Büyük tapınakların başrahipleri ve Tiros, Sidon, Arvad ve Asdod'un bağımlı kralları da bu federasyonun içinde yer alıyorlardı.

Kalde krallığının iç politikası iki ayrı yönden belirleniyordu: devletin ve eyaletlerin yönetimindeki Kalde ve Aram soyluları, başrahipler ve diğer zenginler, toprak ağaları ülkenin yönetiminde söz sahibi idiler. İkinci olarak ta Babil, Borsippa ve Uruk gibi kentlerdeki tapınaklarda toplanan zenginlikleri, tefecilikten gelen geliri ellerinde bulunduranlar yönetimde etkiliydi. Tapınaklarda rahiplerden ve kölelerden başka çalışanlar da vardı. Rahipler ayrıca tüccarlar ve el sanatçılarıyla da sıkı ilişkiler içindeydi.

Bugünün bankaları gibi çalışan tapınakların geniş tarlaları, bu tarlalarda çalışan köleleri vardı. Rahipler kendilerine yardım eden ve şatammu adı verilen kahyalarla bu geniş arazileri kontrolleri altında tutuyorlardı. Bu rahipler, kahyalar ve yazıcılarla rahat rahat tanrıların mülkünü, yine tanrılar adına işletiyorlardı. Tapınaklar ayrıca borç, kredi alınıp verilen, alımsatım anlaşmalarının imzalandığı işletmelerdi de.

Bazı tapınaklar da arazilerini kendileri işlemiyor, işletmeye veriyordu. Kral da bu tapınak gelirlerini yüzde onuna el koyuyordu. Sarayın ve devlet yönetiminin gümrük, yol vergileri gibi yan gelirleri de vardı. Ayrıca bağımlı krallıkların, beyliklerin ödediği vergiler de, önemli bir gelir kaynağıydı. Kral tapınaklardan aldığı yüzde onluk payı "şakin temi" denilen tahsildarlarıyla topluyordu. Ayrıca bu memurlar tapınakların gelir ve giderini denetleme hakkına da sahiptiler. Zamanla bazı tapınakların gelirinin düşmesi ve gelirinin az olması durumları ortaya çıkmaya başladı. Kalde krallığı zamanında doğrudan doğruya kralın kendisine bağlı denetçiler (bel pikiti) ortaya çıktı. Eski tahsildarların yanısıra bu memurlar tapınağın arazisinin iyi işletilip işletilmediğini inceliyorlar, aksayan yanları düzeltiyorlardı. Bunun so-

nucu olarak işletmeye verilen araziler bütün olarak işletmeye verilmeye, kiralanmaya başlandı. Bu kiracılar araziyi tapınaktan alıyor ve kendileri köylülere ve küçük çiftçilere kiralıyorlardı. Bu arazinin getireceği kazanç da, zarar da bu kiracılara ait oluyordu. Sel baskını veya kuraklık dönemlerinde tapınak önceden kararlaştırılan kira ücretini alıyordu. Yani doğal yıkımlarla, savaşlarla olası bir zarar bu yöntemle ortadan kaldırılmıştı.

Bu yöntemle tapınakların zarara uğramasının kalkması bir yana, hile yapmalarının da önüne geçildi. Arazi gelirleri arttı. Ama din adamlarının emekçi halk ve kölelerin üzerindeki otoritesi de azalmaya başladı. Kiracıların ve bağlı bulundukları beyin veya kralın otoritesi artmaya başladı. Rahipler bu yeni gelişmeyi şüphe ile karşılamaya başladılar ve saray ile din adamları tabakası arasındaki çelişkiler de keskinleşmeye başladı.

Nabonid ile din adamları arasındaki çelişki, Nabonid'in tahta geçmesinin yedinci yılında su yüzüne çıktı. Nabonid bir yazıtta bu olayı şöyle anlatır:

"Babil, Borsippa, Nippur, Ur, Uruk, Larsa'nın oğulları, rahipler ve Akad'ın kutsal topraklarının halkı birbirleriyle kavgaya tutuştular; yanlış ve haksız sözler söylediler birbirlerine ve birbirlerini köpekler gibi yediler. Böylece halk geriledi. Ben de kentim olan Babil'den kalkarak Tema, Dadanu, Padaku, Hibra ve Cadiru'ya gittim. Evet, Cadiru'ya kadar gitim ve on yıl bu kentlerin arasında dolaştım, ama kentim olan Babil'e dönmedim."[4]

Bu yazıtta adı geçen kentler, Arabistan yarımadasındaki birbirinden çok uzak, aralarında yüzlerce kilometre uzaklık bulunan vahalardır. Nabonid gerçekten de Tema/Taima şeyhini bir savaşta yenilgiye uğratıp, öldürdükten sonra, Tema'da bir saray kurdurmuş ve Cadiru/Medine'ye kadar uzanan bir bölgeyi hakimiyeti altına almıştı. Bu sıralarda kralın oğlu Babil'de ordunun desteğiyle ülkeyi yönetiyordu.

Nabonid'in Babil'den on yıl süreyle ayrılmasının ülkede çıkan kuraklık ve ekonomik krizle ilişkisi olduğu kadar, dini nedenleri de vardır. Kral eylemiyle, konuşmaları ve tavırlarıyla Harran baştanrıçası

4 Age.s.109.

Sin'den yana olduğunu gösteriyordu. Bu da tutucu Babil din adamlarının gözünde tanrısızlıktı, inançsızlıktı. Ayrıca İran'da Persler güçleniyordu. Nabonid Arabistan'ı ele geçirerek Hint-Avrupa kökenli Perslere karşı, Sami kökenli Araplarla birleşmeyi de düşünüyordu. Eğer Babil savunması Persler tarafından yarılırsa, Arabistan'da kurduğu üs bölgede güç toplayarak Persleri sürüp, atabilecekti.

Persler 549'da Medleri dağıtarak başkent Ekbatana/Hamadan'ı ele geçirdiler ve ertesi yıl da Dicle'nin doğusunun tamamı Perslerin eline geçti. Pers ordusu 547'de Dicle'yi Anadolu yönünde aşarak Lidya'nın başkenti Sardes'i ondört günlük bir kuşatmadan sonra aldı. Böylece Kalde krallığı Akdeniz'den İran körfezine kadar uzanan bir bölge içinde, doğudan ve kuzeyden Perslerle sarılmıştı. Ayrıca kral Kyros Babil içindeki adamları vasıtasıyla Perslerin hoşgörülü olduklarını yaydırıyordu. Babil rahiplerini böylelikle kazanmaya ve kralla rahiplerin arasındaki çelişkiyi derinleştirmeye çalışıyordu.

Nabonid Arabistan'da iken, Persler birkaç defa Babil'e saldırdılar ve başında Belbazar'ın bulunduğu birlikler tarafından püskürtüldüler. Bu arada Nabonid Arabistan yarımadasını ele geçirmişti. Böylece Taima'dan geçerek Mısır'a giden kervan ve ticaret yolu Kalde krallığının eline geçmişti.

Kalde Krallığının Çöküşü

Nabonid Babil'e döndükten sonra rahiplerle arasındaki çelişkiyi ortadan kaldırmak için, Sin ve Nusku yontularını törenle Harran'a taşıttı. Ama din adamları gelecek Perslerin yolunu gözlüyorlardı. 539'da Persler Kyros'un komutanlığında iki koldan Babil üzerine yürümeye başladılar. Sippar savaş vermeden düştü; Gutium'un eski valisi Ugbaru'nun komutasındaki ikinci Pers ordusu iki gün sonra Babil'i aldı. Nabonid geri çekilirken, yakalanarak esir alındı. Kyros Babil alındıktan sonra büyük bir törenle kente girdi ve "bütün ülkelerin kralı" ünvanını aldı, oğlu ise Babil kralı oldu. Kyros bütün tapınaklara, bayramlara, geleneklere saygı gösterileceğini açıklayarak, din adam-

larının ve halkın desteğini kazandı. Babil rahipleri de büyük bir tören düzenleyerek, Kyros'un krallığını ve hakimiyetini tanıdılar.

Böylece Mezopotamya'nın yerli halkı olan Asurlardan sonra, Kaldeliler ve Aramlar da politik haritadan silindiler. Mezopotamya'da egemenlik İranlılara geçti. 522 yılında ve 521'de adlarını Nebukadnezar olarak veren iki Kalde soylusu başkaldırarak, Babil'i ele geçirmek istedilerse de, bu ayaklanmalar Persler tarafından kısa bir sürede bastırıldı.

Bundan sonraki bölümde Mezopotamya'nın Pers ve Elen egemenliği altında geçen yüzyıllarını inceleyeceğiz.

İsa'nın doğumundan 612 yıl önce Medler Ninova'yı ele geçirmişlerdi. 610 yılında son Asur direniş yuvası olan Harran da düştü. Bu toprakların üzerinde kurulan Akalde veya Yeni Babil Krallığı ise, 539'da Pers kralı Kyaros'un Babil'e girmesiyle ortadan silindi. Böylece Mezopotamya'nın bu iki bağımsız krallığı da tarihin sayfalarına gömülmüş oldu. Ama bu topraklar üzerinde yeşerip, yetişen kültürün ortadan kalkarak yerini başka kültürlere bırakması için, en azından beşyüz yıl geçmesi gerekecekti aradan.

Mezopotamya'nın Perslerin eline geçmesinden sonra da, Babil bu eski ve köklü kültürün çekirdeği olma niteliğini sürdürdü. Geçmişin zenginliğinin ve görkeminin ünü, kentin doğudan ve batıdan gelen gezginlerin, bilginlerin, din adamlarının karşılaşıp, düşünce alışverişinde bulundukları bir kültür ve bilim merkezi olma niteliğini sağlıyordu.

Pers Egemenliği Altında Mezopotamya

Babil'e giren Pers ordusunun başındaki Ugbaru, eski Gutium valisiydi, sonradan yurduna ihanet ederek Perslerin yanına geçmişti. Pers kralı Kyros Kalde krallığının yönetimine Ugbaru'yu getirerek, onu ödüllendirdi. Ugbaru'nun Pers valisi olarak yönettiği bölge tüm Mezopotamya'yı, Suriye, Fenike ve Filistin'i içine alıyordu. Kyros'un krallığı, Nebukadnezar'ın genişlettiği Kalde krallığının topraklarını da alarak böylesi genişlemişti.

Kyros tapınaklara ve Mezopotamya tanrılarına, inançlarına saygı göstererek, din adamlarını kendi yanına çekti. Babil rahipleri Kyros'un

tanrılar tarafından kutsal kentlerin korunması için seçilip, gönderildiğini öne süren bir bildirge hazırladılar. Ayrıca Persler Babil'i yağmalamamışlardı, yaşam eskisi gibi sürüyordu. Kyros'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu çıktığı Mısır seferi sırasında öldü. 522 yılında Babil halkı, kendini Nabonid'in oğlu Nebukadnezar olarak tanıtan bir Kalde soylusunun liderliğinde ayaklandı. Pers birlikleriyle Babilliler arasında çıkan savaşta, ayaklanmanın beşinci günü Nebukadnezar öldürüldü. Ertesi yıl Babilliler Nebukadnezar V. 'in liderliğinde yeniden ayaklandılar. Kral Daryus'un komutasındaki Pers ordusu on hafta sonra başkaldıranları Babil duvarları dibinde ezdi. Kentin surları yıkıldı.

Babil Daryus'un zamanında krallığın başkenti olarak varlığını sürdürdü. Daryus Nebukadnezar'ın sarayına geçmiş, oradan Pers krallığını yönetiyordu. Daryus'un zamanında Asur ve Babil satraplıklara bölündü. Eski eyaletlerin başına Pers satraplar getirildi. Bütün satraplıklar Babil'den yönetiliyordu. Nebukadnezar'ın krallığı yaşamını sürdürüyordu, yalnız yönetenler İranlıydı.

Pers kralı Kserser'in zamanında satraplıklarda ayaklanmalar başladı. Mısır halkının başkaldırısı ezildi. Mezopotamya'da Borsippa yerle bir edildi. Babil yağmalanarak kent bir kez daha yıkıldı. Etemenanki Zikkurat'ı tahrip edildi; tanrı yontuları eritilerek silah yapımında kullanıldı. Tanrı Marduk'un yontusunun yokolmasının yanı sıra Marduk rahipleri de tutuklandı. Yönetimde değişiklik yapılarak, diğer satraplıkların Babil'den yönetilmesine son verildi. Babil küçük bir satraplığa dönüştürüldü. Böylece Babil'in politik ve kültürel rolü iyi bir darbe yedi. Herşeyden önce bölgenin kültürel yaşamının bir parçası olan Yeni Yıl bayramı, tanrı Marduk'un yontusu eritildiği için kutlanamayacaktı.

Ama Babil'de yaşam yine eskisi gibi sürüyordu. Kent kalabalıktı, ticaret olanakları genişti. Eskiden olduğu gibi tüccarlarla, bilginlerle dolup taşıyordu kent. Kentin içindeki tapınakları, sarayları görmeğe İran kralları, kral aileleri bile geliyordu. İran kralı Daryus II. Babil'e gelerek uzun yıllar burada dinlenmişti. Artakserses'in kızı Parisatis Babil'e sürgüne gönderilmişti. Artakserses II. bir savaşta yaralanınca,

tedavi görmek için Babil'e gelmişti. İran kralları kentteki eski saraylarda kalıyor, Asur ve Babil'in eski sahiplerinin yaptırdığı bağlarda, bahçelerde yaşıyorlardı.

Kil tabletlere yazılan belgeler, anlaşmalar zamanla Papirüs veya Bergama kağıtlarına yazılmaya başlandı. Kil tabletler gibi dayanıklı olmayan bu kağıtlar çürüdü, yüzyılların akışı içinde çok değerli belgeler kayboldu.[1]

Mezopotamya toprağının zenginliği dillere destandı. Babil Pers egemenliği altında da eski zenginliğini sürdürdü. Ama Asur kenti geçmişteki savaşlardan büyük hasar görmüştü. Perslerin zamanında orta büyüklükteki bir taşra kentine dönüştü. Babil iyi geliştirilmiş, geniş bir sulama sistemine, yaygın su kanallarına sahipti. Su toprağı yaşatıyor, çalışanı doyuruyordu. Zamanla Fırat ve Dicle'nin yataklarında, akış yönlerinde değişmeler oluştu. Ekili topraklar sudaki tuz miktarının artmasıyla kurumaya başladı. Fırat yönünü değiştirmiş, duvarları ve rıhtımları yıkarak Babil'in ortasından akmaya başlamıştı. Delta topraklarının büyümesi sonucu, Ur susuzluk çekmeye başladı. O çağın insanları bu sorunları çözebilme aşamasında değillerdi; ancak başka bölgelere, kentlere göç ederek başlarının çaresine bakabiliyorlardı.

Üretici güçler gelişiyor, üretim artıyordu. Pers egemenliği zamanında toplumsal ve ekonomik yasalar geliştirildi. Persler 517 yılında altın sikke basmaya başladılar. Ayrıca çeşitli büyüklükte ve ağırlıkta gümüş sikkeler de, basılıyor ve dolaşıma sokuluyordu.

Yedinci yüzyılın sonlarında ilk bankalar (özel tefeci işletmeleri) kurulmağa başlamıştı. Tapınaklar gelişen üretim ilişkilerinden doğan yeni ve kapsamlı ihtiyaçları karşılıyamıyorlardı.Bu tefeciler borç veriyorlar, karşılığında tarla, bağ, bahçe veya köleleri rehin alıyorlardı. Tarla işletiliyor, köle çalıştırılıyordu. Borç alan çoğunlukla borcunu ödeyemediği için, rehin alınan mal da tefeciye kalıyordu. Nebukadnezar'ın

1 Papirüs Mısırlılar tarafından bulunan ve kullanılan bir kağıt türüydü. Bir çeşit sazdan elde ediliyordu. İnce olduğu için, zamanla katlandığı yerden kırılıyordu. Parşömen de denilen Bergama kağıdı ise oğlak derisinin iyice işlenerek, inceltilmesiyle üzerine yazı yazılacak bir hale getiriliyordu. İlk kez Bergama'da ortaya çıkan bu tür kağıt Papirüs'e göre daha kullanışlıydı. Yuvarlanarak rulo haline getirildikleri zaman kolay kolay kırılmıyorlardı, ama kuşkusuz kil tabletler gibi dayanıklı değillerdi. Bu yüzden birçok değerli belge zaman içinde çürüyüp, kaybolmuştur.

zamanında ilk özel banka olan Egibi bankası bir İsrailli tarafından kurulmuş ve Daryus I.'in zamanına kadar borç verme, faiz alma işleriyle uğraşmıştı. Egibi bankası daha sonra bu sistemi geliştirerek, bankanın kazancını da artırmaya başladı. Beşinci yüzyılda ise zengin toprak ağalarından Muraşu ailesi bir banka kurarak hem borç vermeye hem de ticaret yapmaya başladı. Bu firma tapınaklara gıda maddesi ve yapı malzemeleri satıyordu. Ayrıca İran soylularının topraklarını kiralıyor ve işletiyordu. Bu banker ailesi kalan belgelere, firmanın yazışmalarına ve yıllık bilançosuna göre işini hızla ilerletmişti.

Babil kazılarında bulunan Muraşu bankasının arşivindeki borç senetleri 350 kilogram gümüş değerindeydi. Bu banka askerlerden savaşlarda yağmaladıkları değerli eşyaları satın alıyor, zenginlere yosmalar buluyor, rehin aldığı tarlaları parçalara bölerek topraksız köylülere kiralıyordu.

Persler zamanında üretim güçlerinin gelişmesiyle, tapınakların işlevi gerilemiş, özel girişimciler ortaya çıkmaya başlamıştı. Özel teşebbüs ile tapınaklar arasındaki rekabet sonunda küçük tapınaklar battı ve yalnız büyük tapınaklar işlerini eskisi gibi yürütmeyi sürdürdüler. Geniş tarlalara, sulama sistemlerine sahip olan büyük tapınakların kazançları eskisi gibi iyiydi. Bu tapınakların tarlalarında binlerce topraksız köylü ve köler çalışıyordu. Tapınaklar kazançlarının bir kısmını bilimsel çalışmalara ayırıyorlar, bilginler yeni toplumsal yasalar üzerinde çalışıyorlar, yıldızlar ve yıldız hareketleri inceleniyor ve astronomi çalışmaları ilerliyordu. Ayrıca tapınakların yazıcı yetiştiren okulları da vardı. Bu okullarda Akadça ve Aramca öğretiliyordu.

Mezopotamya toplumunun bu evresinde halkın çoğunluğu yoksul köylüydü. Bir kesim de kentlerde el sanatçısı olarak çalışıyordu. Yoksul köylülerin yanısıra köleler de aynı yoksulluğu paylaşan ve ayrıca alınıp satılan işgücünü oluşturuyorlardı. Bu kölelerin arasında zenginlerin, beylerin konaklarında yetişip, firmalarda memur, yazıcı, matematikçi olarak çalışanlar da vardı. Ama ezici çoğunluk kırlık alanlarda, kentlerdeki inşaatlarda çalışıyordu.

Beşinci yüzyıldan başlayarak toplumda İran adları çoğalmaya başladı. Evlenmelerle, hakim ulusun baskısıyla birçok Mezopotamyalı aile doğan çocuklarına İran adları veriyorlardı. Ayrıca Nebukadnezar'ın

Babil'e sürgüne yolladığı Yahudilerin hepsi geri dönmemişti. Muraşu firmasının arşivlerinde, bu işletmenin iş gördüğü kişiler arasında bir sürü de İbrani adları taşıyanlara rastlanmıştır.

Perslerin Mezopotamya'yı işgal etmeleri, bu halkın kendi kültürlerinden çok daha zengin ve gelişmiş bir kültürle karşılaşmalarını sağladı. Pers beyleri Mezopotamya kültürünü ezmeyerek, ondan yararlanma yoluna gittiler. Sanat ve mimaride, İran saraylarının iç mimarisinde bu yararlanma veya etkilenme açıkça görülür. Akadça İran'da da resmi dil olarak kullanılmaya başlandı. Daryus'un Behistan'daki ünlü yazıtı Farsça, Elamca ve Akadça yazılmıştı. Halk arasında ise Aramca ve Asurca konuşuluyordu. Akadça tapınaklarda, bilginler arasında konuşulurken, Aramca Persepolis'te, Susa'da, Babil'de halkın konuştuğu, anlaştığı bir dil olmuştu, yaygınlık kazanmıştı. Zamanla kil tabletlere, Papirus ve Bergama kağıtlarına yazılan belgeler, mektuplar Aramca dilinde yazılmaya başlandı. Bilginlerin çoğu Akadça yerine Aramcayı yeğlediler. Aramca giderek bütün Mezopotamya'da ve komşu bölgelerde yazı ve diplomasi dili oldu.

Bu dönemde Mezopotamya'daki eski yaşam ve dini inançlar olduğu gibi kalırken ya da az bir değişme gösterirken, yeni inançlar ve yeni tanrılar da geldi. İran'ın Mitra ve Baga'sının yanında, Mısır'dan gelen İsis de yer alıyordu. Mezopotamya halkı da kendi inançları doğrultusunda tapınıyorlardı. Kserses'in birliklerinin yıktığı tapınaklar, sonradan yeniden kurulmuş, madeni için eritilen tanrılar yeniden yontulmuştu.

Bu dönemde Hammurabi'nin koyduğu yasalar Kyros ve Daryus tarafından da uygulandı, yürülükten kaldırılmadı. Yalnız gelişmeye uyularak alımsatım yasaları geliştirilmişti. Bunun yanında tarla kiralama, borç alıp verme işlemleri yeniden düzene sokulmuştu.

Tapınakların aynı zamanda içinde araştırmalar yapılan, yazılan çizilen, okunan birer kurum olduklarını söylemiştik. Bu yıllarda Anadolu'dan, Mısır'dan, İran ve Hindistan'dan, Yunanistan'dan bilginler Babil'e geliyor, öğreniyorlar; bilgi alışverişi yapıyorlardı. Yazıcılar araştırmaların verilerini, destanları, dini masalları, eski mitolojik öyküleri, kaside ve ilahileri, matematik ve geometri formüllerini çoğaltıp

bu bilginlere veriyorlardı. Bu belgeler çeşitli dillere çevrilerek, bilginlerin geldikleri ülkelerde tartışılıyor, yararlanılıyordu. Beşinci yüzyılın sonlarına doğru Babil astronomları küçük bir farkla güneş yılını hesaplamayı başardılar. Miletoslu Thales Babillilerin araştırmalarından yararlanarak, 585 yılındaki güneş tutulmasını önceden haber verdi.

Babil kralı Nabonassar zamanında, 19 güneş ve 19 ay yılının 19 ay ayına eşitlenmesiyle elde edilen bir takvim kullanılıyordu. Bu takvimde 7 aylık bir fazlalık vardı. Babil bilginleri, Kyros zamanında yedi ayı 19 ayından çıkararak, bir yılda 12 ay bulunduğunu açıkladılar. Beşinci yüzyılda bilginlerin geliştirdiği bir alet, astronomik gözlemlerin hesabını kolaylaştırıyordu. Bu aletle görünen yıldızların yerleri ve aralarındaki açılar tam olarak belirlenebiliyordu. Bu çalışma daha sonraları Elen-Latin dünyasının bilimi olacak ve günümüze de yıldız falı olarak kalacaktı. İlk horoskop Babil'de 410 yılında geliştirildi. Bu horoskopla tek tek yıldızların, hayvan biçimindeki yıldız kümeleri ile ilişkileri, aralarındaki uzaklıklar ölçülüp, açıklanıyordu.

Babil bilginleri takvimin yanısıra çeşitli matematik formülleri, çizelgeleri, kare kök, küp kök almayı, denklem çözüm tablolarını ve sıfır sistemini buldular. Ayrıca bazı çizelgelerin bir kesimi ay, güneş ve yıldızların periodik hareketlerini gösteriyordu.

Makedonyalı Büyük İskender ve Babil

Büyük İskender 331 yılının Ekim ayında Asuristan'ın kuzeyinde, Güney Anadolu'daki Ipsos ovasında Pers ordusunu yenilgiye uğrattı. Daha sonraki haftalarda bütün Mezopotamya İskender'in ordusu tarafından istila edilerek, Makedonya ordusu Babil'e girdi. Kentin satrapı Mazaios ve rahipler İskender'i türküler söyleyerek, tütsüler yakarak karşıladılar. İskender'in askerleri halkın attığı çiçeklerden oluşmuş bir halı üzerinde yürüyerek Babil'e girdiler. Bütün bunlar kuşkusuz kentin yağmalanmaması, halkının eziyet ve baskı görmemesi içindi. İskender ilk iş olarak Marduk tapınağının, sonra da diğer tapınakların onarılmasını emretti.

Makedonya egemenliği altında geçen iki yüzyıl Babil'e ve Mezopotamya'ya olumsuz bir değişiklik getirmedi. Babil, Mezopotamya'nın bereketli toprakları üzerinde atan yüreğiydi, bir kültür çiçeğiydi herzaman olduğu gibi. Aram alfabesi, Elen alfabesinin yanında daha da geliştirildi ve heryerde kullanılmaya başlandı. Bilimsel araştırmalar sürüyor, çeşitli tanrılara tapınılıyor, köleler kızgın güneşin altında tefecilerin, tapınakların tarlalarında çalışıp, duruyorlardı.

İskender 323 yılında Babil'de öldüğü zaman, fethettiği ülkeleri henüz bir düzene koyamamıştı. Mezopotamya eskisi gibi satraplıklara bölünerek, yönetiliyordu. İskender öldüğünde çocuğu yoktu; karısı Pers prensesi Roksana hamileydi. İskender'in arkasında bıraktığı bu büyük ülkeler dizisinin ise yönetilmesi gerekiyordu. Generaller İskender'in mirasını kendi aralarında ve satraplar arasında paylaşmaya karar verdiler. Bu paylaşmanın sonunda ise, generaler arasında tarihte Diadoklar savaşları adıyla anılan ve kırk yıldan fazla süren savaşlar çıktı.[2] Mezopotamya da yıllarca süren bu savaşlara sahne oldu; kentler yıkıldı; insanlar yerlerinden yurtlarından oldular, bu kanlı karmaşada canlarını verdiler.

Mezopotamya'da Seleukidler Soyu

Daha önce Babil'de üslenen ordunun komutanı olan Seleukos, 321 yılında yapılan bir paylaşma anlaşmasına göre Babil satrapı oldu. Babil 318'de Eumenes'in eline geçti; bu komutanın 316'da Seleukos tarafından savaş sırasında öldürülmesinden sonra, Babil satraplığı Seleukos'da kaldı. Seleukos'un bağlı bulunduğu Asya ordusunun komutanı Antigonos Babil'e geldiği zaman Seleukos tarafından kar-

2 *Der Hellenismus und der Aufstieg Roms*; s.29, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1975.
Büyük İskender'in mirasını, fethettiği ülkeleri aralarında bölüşmek için birbirleriyle kapışan İskender'in generallerine Diadoklar adı verilir. Diadok veya Diadokus Latincede mirasçı anlamına geliyor. Diadoklar İskender'in mirasına, liderlerinin ordu komutanları oldukları için hak kazanmışlardı. Diadoklardan sonra Epigonlar gelir. Epigonlar ikinci kuşak generallerdir. Diadoklar ayrıca İskender gibi Makedonyalıydılar.

şılandı. Daha sonra bu iki komutan arasında çıkan bir anlaşmazlık Seleukos'un Mısır'a kaçmasına neden oldu. Kent Elen ordusu tarafından yağmalandı. Antigonos 312 yılında Gaza yakınlarında Ptolemaios tarafından yenilgiye uğratılınca, Seleukos bin askerlik bir birlikle Babil'e dönerek kenti yeniden eline geçirdi. Antigonos ve Seleukos arasındaki rekabet 301 yılına kadar sürdü. Antigonos 301 yılında İpsos yakınlarında çıkan bir savaşta Seleukos tarafından öldürüldü. Ama bu iki Elen generali arasında İskender'in mirasının paylaşılması, birçok Mezopotamya kentinin, bu arada yalnız Babil'in birkaç defa yağmalanmasını de getirmişti. Bu son savaş Seleukos'a Suriye'den Basra körfezine kadar uzanan büyük bir bölgeyi kazandırmıştı. Seleukos diğer Diadoklar gibi kral tacını giyerek, kendi adını verdiği krallığın tahtına oturdu. Babil savaş görmüş, yoksullaşmıştı. Yeni kral kendine Dicle kıyısında bir başkent yaptırarak, bu kente Seleukeia adını verdi. Babil halkının büyük bir kesimi bu kente yerleştirildi. Babil'de yalnız tapınakların çevresindeki semtler boşalmamıştı.

Böylece iki başkent, biri eski, biri yeni, karşı karşıya geçtiler. Babil geçmişin kültürünün, görkeminin yıldızları solmuş bir kalıntısıydı. Seleukeia ise politika ve ticaret merkeziydi. Elen ve Anadolulu yontucuların biçimlendirdiği heykellerin süslediği meydanlarda Elen askerleri, filozoflar dolaşıyor, bu meydanlara bakan yerlerde kurulmuş olan bankalarda ülkenin ticaret ve para politikası belirleniyordu. Kentte ayrıca açıkhava tiyatroları, tapınaklar, okullar da vardı. Kentin nüfusu kalan belgelere göre 600.000'i aşıyordu.

Seleukos soyundan gelen krallar Mezopotamya geleneklerine ve yerli halkın inançlarına saygı gösterdiler. Bütün krallık için yeni bir vergi sistemi geliştirildi. Tapınaklar bu yeni vergi sistemi içine alınmayarak, bazı ayrıcalıklar tanındı. Seleukoslar Kudüs ve Elam'daki birçok tapınağı yağmaladıkları halde, Babil tapınaklarının mallarına dokunmadılar. Hatta birçok eski tapınağın onarılmasına yardımcı oldular.

Mezopotamya'nın Elen dünyasının ticaret alanına, ekonomisinin dişlileri arasına girmesi, bölge için yararlı oldu. Mezopotamyalı tüccarlar Rodos, Girit, Batı ve Güney Anadolu kıyılarından, Ege ve İtal-

ya'dan mal getiriyor, oralara mal satıyorlardı. Satışlarda Seleukosların, Elenlerin, Anadoluların gümüş sikkeleri kullanılıyordu. Babil'in ayrıca özel bir ağırlığı olan sikkeleri vardı. Mezopotamya geleneksel tarım ürünlerinin artmasının yanısıra, dışarıya halı, dokunmuş kumaş esans, gül yağı satıyordu. Keramik çömlek, vazo, çeşitli küpler ise daha fazla Anadolu'ya satılıyor, Yunanistan'dan ise üzeri sırlı, motifli vazolar, şarap küpleri alınıyordu. Babilliler daha sonraları Yunanistan ve İtalya'ya da keramik ürünlerini yollamaya başladılar. Elenler ayrıca Basra körfezindeki adalarda da ticaret merkezleri kurmuşlardı ve buradan deniz yoluyla yapılan ticarette de Mezopotamya ürünleri satılıyordu. Seleukeia konumu açısından Fırat ve Dicle üzerinden yapılan taşımanın ve kervan yollarının merkezindeydi. Her iki kent de, zamanla bankalarla, depo ve ardiyelerle dolmaya başladı.

Mezopotamya'nın yerli halkı ise geleneklerine ve inançlarına sarılmış, yaşıyorlardı. Babil ve Uruk iki büyük inanç merkeziydi. Tapınaklarda araştırmalar, matematik ve geometri çalışmaları, gök gözlemleri sürüyor, çalışmalar ilerliyordu.

Seleukos soyu birinci yüzyıla kadar Mezopotamya'da egemenliğini sürdürdü. Daha sonra egemenlik Partların eline geçti; partlardan da nöbeti Arap halifeleri devraldı.

Elenler İle Mezopotamyalılar Arasındaki İlişkiler

Mezopotamya'da yerleşen Elenler ile yerli halk arasındaki ilişkiler nasıl gelişti? Bu ilişkiler nasıl meyva verdi? Bu bölümde bu soruları yanıtlamaya çalışacağız.

Günümüze kalan Akadça metinlerde birçok Elence adın karşılığı olarak Akadçaları kullanılmış, bu arada kimi Mezopotamyalının da Elence ad aldığı veya adını Elenleştirdiği görülüyor. Buna bir örnek verecek olursak Reş tapınağını onaran mimar, tuğlalara vurduğu mühürde kendini şöyle tanıtıyor: "Ülkeler kralı Antiokos tarafından Nikikarkusu/Niarkos adı verilen; Ahutu soyundan Anu-iksur'un oğlu Anu-uballit..." Mimar Anu-uballit kral tarafından verilen Niarkos adını, burada Nikikarkusu olarak veriyor ve bu adı yerlileştiriyor.

Böylece zaman içinde ve özellikle üçüncü yüzyıldan sonra birçok yerli Asur veya Aram ailesi, adının yanına bir de Elence bir ad ekliyordu.[3]

Öte yandan Uruk gibi tam anlamıyla Elenleşmemiş kentlerde bu tür bir davranış hemen hemen hiç görülmüyordu. Yerli halkın adıyla sanıyla, hatta gelenekleriyle elenleşmesi, en fazla sonradan kurulan Elen kentlerinde ve Elen egemenliğinin ağırlıkta olduğu Babil, Sippar gibi kentlerin ticaret çevrelerinde görülüyordu. Mezopotamya kentlerindeki Elen yönetimi yerli halkın geleneklerine, inançlarına saygılıydı. Ayrıca Elenler kendi kentlerinde bile yerli halkla kaynaşmıyorlar, kendi aralarında yaşıyorlardı. Çeşitli dillerin konuşulduğu, çeşitli tanrılara tapınılan Babil'de bir yandan bu kentte yaşayanlar Babilli olarak biliniyor, diğer yandan Elenler kentin "polis" adını verdikleri ayrı bir semtinde yaşıyorlardı. Bu semt, kentin Elen mahallesi; belediyesi, memurlarıyla bir tür getto idi. Ama örneğin yine bir Elen kenti olan Antiokia/Antakya'da Elenler, Makedonlar, Araplar, Asurlar, Yahudiler birbirleriyle kaynaşmış, bir bütün oluşturmuşlardı.

İskender ve ilk Seleukos kralları Seleukeia'yı kurarlarken yeni bir Babil, eskisini gölgede bırakacak bir başkent kurmak istemişlerdi. Daha sonra gelen krallar bu kentin gelişmesine önem vermediler. Bir yandan savaşlar da kasayı hafifletiyordu. Böylece Sleukeia yalnız politikanın ve paranın döndüğü bir kent olarak kaldı. Sonraları Antiokios IV. 'ün, Elen kazançlarını savunmak ve elde tutmak istemesi sonucu, Mezopotamya kentlerini Elenleştirme politikası izlendi. Antiokios Elen kentlerini geliştirdi; Mezopotamya kentlerine de Elen göçmenlerini yerleştirdi. Babil'de bulunan bir yazıtta Antiokios "Babil"i kuran ve Asya'yı kurtaran" diye övülüyordu. Bu kral zamanında Babil belediyesi düzeltilmiş, kente bir Gymnasion[4] kurulmuş, eski tiyatro genişletilmişti. Ayrıca kente yeni Elen aileleri getirilerek yerleştirilmişti. Uruk'ta da yeni bir Gymnasion kurulmuştu, ama bu kent

3 *Der Hellenismus und der Aufstieg Roms;* s.285, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1975.

4 Gymnasion, antik çağda Elenlerin kurdukları bir okul türüydü. Bu okullarda derslerin yanısıra spor da yapılırdı.

belki de merkeze uzaklığından olacak, Elenleşmeden en az etkilenen bir kent olarak kaldı. Uruk eskisi gibi güneyin kutsal kentiydi.

İki halk arasındaki en önemli ilişki düşünce alanında gelişti. Elen bilginleri Babillilerden öğrendiklerini geliştirerek, Batı Anadolu ve Ege'de ortaya çıkan düşünce gelişimini sağlamışlardır. Babil gelen bilginlere, düşünürlere türküsünü, destanını, ilahisini sundu; matematik, geometri, astronomi çalışmalarının sonuçlarını gösterdi. Bu veriler tartışıldı, geliştirildi; Anadolu ve Ege üzerinden Batı'ya geçti.

Matematik metinleri iki bölümde toplanmıştı Babil'de. Birinci bölüm İsa'dan önceki ikinci bin yılının verilerini, ikinci bölüm ise bu verilerle geliştirilen son üçyüz yılın çalışmalarını içeriyordu. Bu çalışmalara bakılınca Babillilerin birinci bölümdeki altmışlı sayı sistemini sürdürdükleri, ayrıca sıfırı buldukları ve kullandıkları görülüyor. Sıfırın bulunması ve kullanılması astronomi çalışmalarında bir sıçrama yapmıştı. Mezopotamyalı matematikçiler daha önce de sözünü ettiğimiz ondokuz aylık takvimi geliştirmişler, bir yılda oniki aylık takvimi bulmuşlardı. Ayrıca ay ve yıldızların hareketleri biliniyor, güneşin hareket etmesi gözleniyordu. Ama henüz güneşin ve dünyanın dönmeleri üzerine bilgi toplanılmamıştı. Yıldızların yeri hayvan şekillerine benzetilen yıldız kümelerinin yardımıyla belirleniyordu. Son yıllarda bulunarak, değerlendirilen tabletler, gökyüzünün yalnız açık ve berrak havalarda gözlendiği yargısını da çürüttü. Çağımızın bilginleri Babillilerin ancak berrak havalarda gökyüzünü gözleyebildiklerini iddia ediyorlardı. Ama açık hava veya keskin göz değil, kullanılan matemaktik yöntemindeydi bütün ustalık. Babilli bir astronom ayın veya bir yıldızın hareketini ölçmek istediği zaman, önce belirli aralarla (gün, hafta,ay) ayı veya o yıldızı gözlüyor, gözleminin verilerini kaydediyor, sonra da hesap cetvelinin başında oturuyordu. Matematik yöntemin sonunda da, gece olsun gündüz olsun ayın veya belirli yıldızın kaç gün veya hafta sonra aynı yerden geçeceği veya varacağı yer tam olarak biliniyordu. Her onsekiz yılda bir görülen ay tutulması önceden biliniyor, yılın uzunluğu 4,5 dakikalık bir hata payıyla hesaplanıyordu.

Öte yandan bu bilimsel çalışmalar din ve boş inançlarla içiçe yürüyordu çoğu zaman. Mezopotamya tapınaklarında binlerce yıldan

beri gökyüzündeki yıldızların hareketlerine bakılarak, bu hareketlerin yeryüzünü, doğayı, ölümü ve doğumları etkilediği öne sürülmekteydi. Ayrıca güneş ve ayın yıldızlara ve yıldız kümelerine olan uzaklıklarının ve konumlarının, yani dolunay, güneşin doğması ve batması gibi olguların, doğumu ve erkekle kadının tohumlarının birleşmesini etkilediği, doğacak çocuğun yazgısını çizdiği sanılıyordu. Bu inançlar Elenlere geçmiş ve hatta günümüze kadar yıldız falı olarak gelmiştir.

Babilli rahipler matematik ve geomeri problemlerini çözüyorlar, gökyüzünü inceleyip sonuçlar çıkarıyorlardı. Ama çözülen problemler somut ve sayısal değerler ortaya çıkarmaktan öteye gitmiyordu. Babillilerde değişkenlik ve genellik kavramları yoktu. Bir tarla ölçüldükten, bir tapınağın yapım hesabı tamamlandıktan sonra iş bitiyordu. Astronomi ise takvim yapıldıktan sonra, yalnız yıldızlara bakarak müneccimlik yapmaya yaramıştı. Tapınaklara kapanmış, çalışan Babilli rahipler evreni anlamaya ihtiyaç duymuyorlardı. Ayrıca bu bilgi yığınları deneyden geçirilmiyor, hayatta uygulanmıyordu. Kölelerin ve topraksız köylülerin gördüğü el işleri aşağı sayılıyordu. El işiyle din adamlarının kafa işi birleşmediğinden, sonuç yaşamdan kopuk oluyordu. Böylece pratikten doğan bilgi, yaşama uygulanıp sınanmıyor, ilerletilmiyordu. Bu nedenlerle bilimsel gelişmeler sınırlı kalmış ve ancak daha sonraları Batı Anadolu'da ilerleme gösterebilmiştir.

Mezopotamya kültürünün Elenleri etkilemesi tanınmış Elen düşünürlerinden bazılarının Babil okullarından çıkmasından da anlaşılıyor. Coğrafyacı Dionysios ve İsidoros, tarihçi Agathokles, Karakslı İsidoros, Artemitalı Apolodoros bunlardan birkaçıdır. Belki de Elen adlı bu düşünürler, Elence ad almış yerli bilginlerdi. Mezopotamya'da yapılan kazılarda Elen alfabesi ile yazılmış birçok edebi ve bilimsel metin de bulunmuştur.

Elence bilen Asur ve Aram yazıcılar önemli metinleri Elenceye çeviriyorlardı. Bu yolla birçok değerli eser, kaybolmaktan kurtulmuştur. Bir Asur bilgini olan Berosos'un kral Antiokos'a adadığı Babyloniaca adlı eseri, çağın Babil kültürünü dışarıya, dış dünyaya tanıtmayı amaçlıyordu. Bu eserde Mezopotamya uygarlığının ve kültürünün bütün verileri biraraya getirilmişti. Berossos 270 yıllarında Kos/İstanköy

adasına gelerek, dersler vermeye başladı. Bu adadaki Gyamnasion'da dili ve ağzı som altından dökülmüş bir heykeli bulunuyordu. Berossos özellikle evrenbilim ve astronomi üzerine dersler veriyordu.

Bildiğimiz kadarıyla Mezopotamya'da felsefe yoktu, denir. Gerçekten de felsefe, özellikle antik çağ materyalist felsefesi Anadolu'da, Miletos'ta gelişmiştir.

Ama antik çağ felsefe akımlarından Stoacılığın[5] bir okulu bulunuyordu Babil'de. Bu okul İ.S. 200 yıllarında Arkimedos adında bir düşünür tarafından kurulmuştu. Stoacılık insan yazgısının önceden belirlendiğini öne sürer. Bütün evren tek bir varlıktır ve evrendeki herşeyin arasında bir bağlantı vardır. Böylece insanın yazgısı da önceden belirlenmiştir, yazgının önüne geçilemez, değiştirilemez. Öte yandan Babilliler az önce de gördüğümüz gibi, insanın yazgısının gökyüzündeki maddelerin hareketlerinden etkilendiğini, insanın yazgısının böyle belirlendiğini sanıyorlardı. Bize göre Stoacı felsefenin kaynağını Mezopotamya'da aramak lazım. İlk Stoacılardan Zenon da Fenikeli'ydi. Bir iş için Atina'ya gitmiş ve sonradan oraya yerleşmişti.

Mezopotamya'da koyun ciğerinin üzerindeki çizgilere, beneklere bakılarak falcılık yapıldığını; geleceğin, gelecekte girişilecek bir eylemin olumlu veya olumsuz sonuçlarının bilineceğine inanıldığını daha önce de görmüştük. Bu boş inanç daha sonra Batı Anadolu'ya geçti. Hippokrates'ten sonra dünyanın ikinci tıp bilgini olan Galeanos Bergama'da kurduğu okulda karaciğer üzerine çalışmalar yaparak kanın karaciğerde oluştuğunu öne sürdü. Vücutta kan dolaşımı ile ilgili araştırmalar yaptı.

Elenlerin Mezopotamya'ya gelerek, burada yapılan çalışmaları, bu çalışmaların sonuçlarını incelemeleri, bu iki halk arasındaki düşünce alışverişi, daha sonra batıda daha da geliştirilecek olan ilk bilimsel düşüncelerin, çalışmaların başlangıcını oluşturmuştur.

Daha sonra Asurların hıristiyanlığı yeni tektanrıcı din olarak seçmelerini ve antik, ortaçağlardaki tarihlerini inceleyeceğiz.

5 Stoacılık esas olarak halk gelenekleri içindeki birçok inancı bir disiplin içinde toplamak istemekten çıkmıştır. Bu nedenle Stoacıların felsefesi dine karşı değildi, tersine dinle uyuşuyordu. Bütün evrenin bir varlık olduğunu, evrendeki herşeyin birbiriyle bağlantılı olduğunu öne süren Stoacılar, böylece bir sürü tanrıyı da felsefelerinin içine sokarak, o çağın inançlarıyla uyum içine girmişlerdir.

DİN

Hıristiyanlık, Musevi kökenli Nasıralı İsa'nın önderliğinde, Musevi toprak ağalarının ve tefecilerin halkı ezmesine, sömürmesine karşı bir tepki ve protesto hareketi olarak doğdu. Bir aşiret dini olan Musevilik, evrensel olmaktan çok uzaktı ve üretim ilişkilerinin gelişerek aşiret yapısını aşmasıyla, toprak ağalarının ve din adamlarının çıkarları doğrultusunda yozlaşmaya başlamıştı. İsa'dan önceki Musevi peygamberleri bir kurtarıcının (Mesih) gelerek, inananlara dar zamanlarında yardım edeceğini, onları kurtaracağını söylemişlerdi. İsa da, toprak ağalarının ve tefecilerin gücünü kırmak, dinadamları kastının etkisini azaltabilmek için mesih olduğunu ileri sürdü.[1] Antakyalılar, İbranca olan Mesih adının yerine, Elence kurtarıcı anlamına gelen Christianos adını verdiler İsa'ya. Hıristiyanlık; adını buradan almaktadır.

Bu yeni tektanrıcı dine bağlananlar, Hıristiyanlığın ilk yıllarında ağır baskılara uğradılar. İsa, Musevi zenginlerinin Romalı egemenlerle yaptıkları işbirliği sonucu, çarmıha gerilerek öldürüldü. Hıristiyanlık başlangıçta toplumsal eşitlikten yana bir din olduğu için, Suriye ve Filistin'in yoksul köylüleri, balıkçılar, köleler arasında çabucak yayılmağa başladı. Çoktanrıcı din sistemine bağlı olan Roma egemenleri yoksul halkın inandığı bu dinin karşısında yer aldılar. İlk Hıristiyanlar Anadolu'nun dağlık yörelerine kaçarak, dağlarda ve Kapadokya'nın yeraltı kentlerinde (Göreme) yaşamaya ve inançlarını yaymaya başladılar. Romalıların baskısı ve zulmü Hıristiyanlığın yayılmasını engelleyemedi.

1 Mesih kavramı eski bir Musevi inancından gelmektedir. Musevi inançlarına göre Mesih tanrısaldır ve dara düştükleri zaman, gelerek Musevileri kurtaracak olan bir tanrı temsilcisidir. Bu inanç İslam içindeki çeşitli mezhep ve tarikatlarda da görülür ve kurtarıcının adına Mehdi denilir. Hıristiyanlar bu inancı benimsemişler ve İsa'yı bütün insanların kurtarıcısı saymışlardır.

Suriye ve Filistin'de yazıdili olan Aram abece'siyle, İsa'nın dünya görüşünü içeren ve havarilerin mektuplarından oluşan İncil kaleme alındı. İncil'in elyazmalarının çoğalması Hıristiyanlığın yayılmasını hızlandırdı.

Hıristiyan yorumcular İncil'de yazılı olan görüş ve kuralları tartışmaya, geliştirmeye başladılar. Bölgede konuşulan Batı Aram lehçesi bu yıllarda Hıristiyanlığın kültür diline dönüştü. Antiokia (Antakya), Edessa (Urfa), Kudüs ve Caesarea'da (Kayseri) bilginler, din adamları eserlerini, Hıristiyanlık üzerine yaptıkları yorumları Aramca ve Elence yazıyorlardı. Merkezi Antakya olan bu bölgedeki Hıristiyanlara Süryani adı veriliyordu. Bu bölge halkının Hıristiyanlık kurumu ise, Süryani Kadim Kilisesi[2] adını almıştı. Zamanla, Asur gibi, bir etnik toplum üyesini tanımlamak için kullanılan kavramlar, Hıristiyanlık öncesi çoktanrıcı inançlara sahip olan ve putlara tapanlar için kullanılmaya başlamıştı. Süryani adı Türkçe de içinde olmak üzere birçok dile girdi. Asur kökenlilere ve Süryani Kadim Kilisesi'ne bağlı olanlara Süryani denmeye başladı. Daha sonraki dönemlerde Hıristiyanlığa geçen Asurlar da, Süryani olarak adlandırıldılar.[3]

2 Latincesi "ecclesia" olan kilise sözcüğü Elence "kyriaka" sözcüğünden türemiştir ve "efendinin evi" anlamına gelir. Bizans devlet kilisesine karşı çıkan kiliseler Süryani Kadim Kilisesi, Ermeni Kilisesi; Gürcü, Laz, Kıpti, Nasturi, Etyopya gibi kiliseler birer halk kilisesiydi ve hâlâ halk kilisesi olma niteliklerini korumaktadırlar.

3 İstanbul'daki Meryem Ana Kilisesinde Horepiskopos olan Aziz Günel, "Süryani adı özel bir unsuru temsil etmeyip, ancak temsil etmektedir" (Aziz Günel: Türk Süryaniler Tarihi, s.31, Diyarbakır 1970) der. Bu din adamı kitabının adını "Türk" Süryaniler koymasına rağmen, bir satırla da olsa gerçeğe değinmiştir. Çünkü gerçekten de, bu kiliseye bağlı olanlar Asurdur. Süryanilik bir mezhebe aidiyeti ifade etmekten öteye gitmez.
Süryani adlandırmasında birkaç görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerden birisi, metinde değindiğimiz, Asur gibi, Hıristiyanlık öncesi çoktanrıcı inançlara bağlı kalan etnik halklar için kullanılmasıdır. O tarihlerde Harran bölgesindeki Asur kökenli Sabiîler'e, aynı zamanda Asurlar da denilmesi iyi bir örnektir (Bak. J. Segal; Edessa. The Blessed City).
Bir de Asur adlandırmasına karşı olanların ortaya sürdüğü bir tez var. Bu teze göre, iki bin yıldan beri Süryani olarak süren adlandırmanın değişmemesi gerekiyor. Bu görüldüğü gibi tutucu bir tezdir. Doğru olanın yanlışın yerine geçirilmemesi gibi, çok ters bir görüşü savunmaktatır.
Doğrusu, birçok tarihçinin, bu arada doğubilimci Theodor Nöldeke'nin de belirttiği gibi, sözcüğün zaman içinde değişikliğe uğramasıdır. Romalılar zamanında, 115 yılından itibaren, bugünkü Suriye ve Antakya bölgesi, Assyrian adı verilen bir Roma eyaletiydi. Süryani sözcüğü, bu eyaletin sınırları içinde oturanlara verilen Assyrian adının başındaki "A"nın zamanla düşmesinden oluşmuştur. Bu tarih içinde sık sık rastlanan bir olaydır. Örnek olarak, İstanbul adının To stina poli'den nasıl gelişerek İstanbul'a dönüştüğünü hatırlamak yeter.

Roma'nın Hıristiyan Olması

Hıristiyanlık, Roma İmparatoru Constantinus I. tarafından, 313 yılında imparatorluğun resmi dini olarak kabul edildi. Öte yandan çoktanrıcı dinler yasaklanmamış, putlara tapanlar inançlarında serbest bırakılmışlardı. Köleci toplum düzeni geriliyor, üretim ilişkileri geliştikçe feodalizm ortaya çıkıyor, toplum içinde güçleniyordu. Roma imparatorluğu gibi, sınırları içinde sayısız halkın yaşadığı bir topluma sayısız tanrılar değil, Hıristiyanlık gibi tektanrıcı evrensel bir din gerekliydi.

"Her halkta oluşan tanrılar, egemenlikleri, korumak zorunda oldukları ulusal toprakların sınırları ötesinde başka tanrılar itiraz kabul etmeyen bir egemenliğe sahiptiler. Bu tanrılar da, ancak ulus varlığını sürdürdüğü sürece tasarımda yaşamlarını sürdürebiliyorlardı; ve ulusla birlikte onlar da ortadan kayboldular. Eski ulusların bu yok oluşuna, Roma İmparatorluğunun ortaya çıkışı yol açtı; biz burada, Roma İmparatorluğunun kuruluşunun ekonomik koşullarını inceleme durumunda değiliz. Eski ulusal tanrılar, ancak Roma sitesinin dar sınırlarına göre yontulmuş Roma tanrıları bile geçersiz hale geldiler. Dünya İmparatorluğunu evrensel bir dinle tanımlamak gereksinmesi, Roma'ya yerli tanrıların yanında, birazcık saygıya değer bütün yabancı tanrıları da kabul ettirmek ve onlara birer tapınak sağlamak ereğiyle yapılan girişimlerde de açıkça kendini gösteriyordu. Ama yeni bir evrensel din, bu şekilde, İmparatorluk kararnameleri ile yaratılamaz. Yeni evrensel din, Hıristiyanlık daha o zamandan, genelleşmiş Doğu Tanrıbilimiyle, bir de halk arasında yayılmış biçimiyle Yunan felsefesinin, özellikle de Stoacılığın birleşmesi sonucu gizli olarak oluşmuştu bile.. Doğuşundan ancak 250 yıl sonra devletin dini haline gelmiş olması bile, tek başına onun çağının koşullarına uygun düştüğünü kanıtlamaktadır. Hıristiyanlık; ortaçağda feodalite geliştikçe, tam bir feodal hiyerarşi ile birlikte, feodaliteye uygun düşen bir din haline dönüştü".[4]

Constantinus I.'in öncülüğü ile 324 yılında Nikea (İznik) da Hıris-

4 K. Marks-F. Engels, *Felsefe İncelemeleri*, s. 60-61, Sol Yayınları, Ankara 1975.

tiyanlığın ilk evrensel toplantısı yapıldı. İznik meclisinde Ariancı Görüş[5] mahkum edilerek, sapkın ilan edildi. İznik meclisi bütün Hıristiyanları bağlayan bir inançlar ve kurallar sistemi hazırladı. Ayrıca bu sistemin tanınmaması devlete karşı işlenmiş bir suç sayılıyor ve bu nedenle de cezalandırılıyordu. Böylece Roma İmparatorluğu yüzlerce yıllık geleneklerinden sıyrılıyor, Hıristiyanlık yeni feodal toplumun, feodal beylerin resmi dini oluyordu.

Göçebe savaşçı boyların akınları, Roma İmparatorluğunu sarsmaya başlamıştı. İmparatorluk 395 yılında yönetim kolaylıkları bakımından Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrıldı. Batı Roma'nın başkenti Roma 470'de Gotların eline geçti; Gotlar ve Vandallar sürdürdükleri akınlarla 470'de Batı Roma İmparatorluğunu haritadan sildiler.

Bin yıl daha politik varlığını sürdürecek olan Doğu Roma; Constantinus I. zamanında yeni bir başkente kavuşmuştu. Constantinus eski Bysantion kentine kendi adını vererek, 330 yılında İmparatorluğun ikinci başkenti yapmıştı. İmparatorluğun ağırlığı doğuya kayıyor, önemli yönetim kurumları Constantinopolis (İstanbul)a taşınıyordu. Avrupa ve Asya'yı birbirinden ayıran boğazın her iki yakasında kurulan kentte Roma devlet örgütçülüğü, Anadolu Elen felsefesi ve Mezopotamya gelenekleri birleşiyordu. Karadeniz ve Ege'yi, Anadolu ve Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların kavşağında olması, İstanbul'u çok geçmeden Akdeniz'in en önemli ticaret ve kültür merkezi konumuna getirecekti.

Hıristiyanlık Düşüncesi

Hıristiyanlık düşüncesi; Yeni Platoncu ve Stoacı felsefe, Musevi tarih ve ahlak kavramları ve Mezopotamya-Anadolu geleneklerinin

5 Ariancılık veya Ariancı görüş, İskenderiye Patriği Arian'ın öğretisidir. Dördüncü yüzyılda Hıristiyan düşünürler arasında büyük bir tartışma doğuran bu öğretiye göre, İsa tanrı değildir. Oğul babadan olmuştur, ama babanın kendisi değildir. Katolikler tanrılığın baba-oğul-kutsal ruh üçlüsünde bulunduğuna, başka bir deyişle İsa'nın da babası kadar tanrılık taşıdığına inanırlar. Süryaniler ise, İsa'nın konuşan tanrı olduğunu söyler, insan ve tanrı olarak iki doğanın İsa'da birleşerek, bütünleştiğine inanırlar. Bu tartışma uzun bir süre devam etmiş ve antik çağ Hıristiyan felsefesinin düşünürlerini bir ara bölmüştür. Ariancı görüş esas olarak İzmitli Eusebios tarafından geliştirilmişti.

bir karmasıdır. Hıristiyanlığın doğuşunda birbirleriyle iç içe olan bu öğeler, sonraki yüzyıllarda Kilise içinde tartışmalara ve uzun mücadelelere yol açmıştır. Hıristiyanlığın evrensel bir din olarak geniş alanlara yayılması sırasında, bu inancı oluşturan öğeler tartışılarak, Hıristiyanlık yöresel koşullara ve geleneklere göre yorumlanmış ve sonuçta iki büyük inanç kurumu olan Ortodoksluk ve Katoliklik ortaya çıkmıştır. Protestanlık ise, Hıristiyanlığın Katolikliğe bir tepkisi olarak ve dinin düzeltilmesi biçiminde oluşmuştur. Ayrıca bu inanç kurumlarına bağlı sayısız tarikat ve çeşitli etnik grupların bağlandıkları yöresel kiliseler de, Hıristiyanlığın değişik bölgelerde yaşayan ve değişik geleneklerden gelen halk guruplarının inançlarına uyan yorumlamaların sonucudur.

Mezopotamya gelenekleri, Musevilik ve Yeni Platoncu felsefe yalnız Hıristiyanlığı değil, İslam'ı da etkilemiştir. İslam felsefesinin özü, Yeni Platoncu felsefedir.

Yeni Platoncu felsefenin kurucusu olan Plotinos (203-270), Hıristiyanlığa karşı çoktanrıcılığın bir felsefesini oluşturmak istemişti. Ünlü düşünür Platon'un görüşlerine dayanan bu felsefe; Tanrı, Ruh, Evren, Yaradılış gibi sorulara yanıt getirmek istemiştir. "Bu öğretide varlığın -herbirinin kendine özgü yapısı ve yasası olan aşamalardan kurulmuş olduğu tasarlanır: En başta salt tinsel nitelikte olan tanrılık (Bir) vardır; bunun altında, sırasıyla Tin, Ruh ve Madde yer alırlar. Bunların hepsi Bir'in (Tanrılığın) ışımalarıdır. Tanrılığın ışıması da, kaynaktan uzaklaştıkça sönükleşir ve maddede tam bir karanlığa varır. Beden yönü ile insan maddenin bu karanlığına batmıştır. Onun için ruha düşen ödev, ışığın kaynağına doğru yükselmektir. Pek az kimsenin pek az eriştiği 'esrime' (vecd) halinde insan Tanrıya kadar yükselip onunla 'bir olabilir'." [6]

Görüldüğü gibi, bu felsefe maddeciliğe karşıt bir görüş savunmaktadır. Yeni Platonculuk, idealizmin ve Tanrıcılığın başlatıcısı olmuştur. Hıristiyanlık ve İslam'ın bu felsefeyle uzlaşmalarının nedeni de budur.

Stoacılık, Hellenistik dönemin felsefe akımlarından biridir. İsa'dan önce 200 yıllarında Babil'de Stoacılık üzerine dersler verilen bir okul

6 Macit Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, s. 27, MEB Yayınları, İstanbul 1979.

bulunuyordu. Bu akımın kurucusu olan Zenon (İÖ.336-264) ise Fenikeliydi ve sonradan Atina'ya yerleşmişti. Stoacılığın kaynağı Mezopotamya gelenekleri ve inançlarıdır. İlk Stoacıların çoğu Suriyeliydi. Zenon'a göre, "felsefenin baş konusu ahlaktır. Öteki konulardaki, bilgi ve varlık konularındaki çalışmalar, ancak ahlak üzerine araştırmaları desteklemeye yarar."[7]

Zenon yalnız varlık anlayışında maddeci bir görüş getirebilmiştir. Doğa veya Tanrı denebilecek olan ana varlığın özü ateştir. Bu da akıl yoluyla anlaşılabilir. Bu temel varlığın veya Tanrının tüm varlıklarda olduğu görüşü, bu felsefenin en büyük özelliğidir. Öte yandan Stoacılar evren içindeki tüm varlıkların gizemli bir bağ ile birbirlerine bağlandıklarına, gök maddelerinin devinimlerinin insan yazgısını etkilediğine inanıyorlardı.

Aziz Yahya'nın yazdığı Kutsal Kitap "Kelam başlangıçta var idi ve Kelam Allah nezdinde idi ve Kelam Allah idi"[8] diye başlar. Latincesi 'Primus Logos Erat' olan bu 'herşey sözle başlar' kavramı, Stoacılığın özüdür. "Tanrının 'ilk us' oluşu, böyle bir nitelik taşıması, Tanrısal Us'un bütün evreni, varlık türlerini kuşatışı; bu anlayış doğrudan doğruya İlkçağdan gelmektedir".[9]

Hıristiyanlığı oluşturan ikinci öğe musevilikten gelen etkenlerdir. Bu etkenleri şöyle sırabalayabiliriz:

Yaradılışla başlayan ve Tanrının insanlara uyguladığı cezaları, verdiği ödülleri anlatan kutsal tarihin gerçekliğine ve doğruluğuna inanmak. Yoksullara yardım etmek, açları doyurmak, çıplakları giydirmek gibi, insanların birbirlerini sevmelerini, birbirlerinin sorunlarıyla ilgilenmelerini, insanlar arasında eşitliği amaçlayan kavramlar. Ayrıca Hıristiyanlığın ünlü On Buyruk'u da Musevilerden alınmıştır. Öte yandan bu On Buyruk, ünlü Hammurabi yasalarının bir bölümüdür.

Museviler dar günlerinde bir Kurtarıcı'nın gelerek kendilerine yardım edeceğine inanırlardı. Çoğu Musevi olan ilk Hıristiyanlar için İsa, bu beklenen Mesih'in kendisiydi. İsa gelmiş ve yalnız Musevilere değil, tüm insanlara yardım etmiş, insanlar için canını vermişti. Öte

7 Age. s.19
8 Kutsal Kitap, İncil Bölümü, ss. 92, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1979.
9 İ. Zeki Eyuboğlu, *Alevilik-Sünnilik*, s. 207, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1979.

dünya inancı da Musevilikten alınmadır. Hıristiyanlık, öte dünyayı iyi olanın gelecekte sonsuz mutluluk içinde yaşayabileceği, kötüler'in de, sonsuza dek acı çekeceği bir yer olarak tasarlamıştır.

Hıristiyanlığa geçen bu Musevi inançlarının kaynağı eski Sümer toplumudur. Sümer inançları Asur-Babil uygarlığına, oradan da Babil kralı Nebukadnezar'ın sürgün ettiği Musevilere geçmiştir. Hıristiyan Kilisesi esas olarak ortaçağda kendi amaçlarına ve egemen feodal sınıfın çıkarlarına uygun bir felsefe geliştirmişti. Bu felsefe, eski İlk çağ felsefesinin feodalizme en uyan biçimiydi.

Orfeus inancı, Hıristiyanlığın etkilendiği İlkçağ dinlerinden bir başkasıdır. Trakya'da doğan bu din sonradan Yunanistan ve Anadolu'da yayılmıştı. Bu inanca göre "öte dünyada varolabilmek için bu dünyada çile çekmek, eş anlamda Orfeus gibi yaşamak gerekmektedir".[10] Hıristiyanlıktaki çilecilik, manastırlara, mağaralara kapanıp, çile çekmek buradan gelmektedir.

Meryem Ana'nın Efes yakınlarındaki Bülbül dağında yaşayarak, orada ölmesi ve Efes'teki Meryem Ana evinin bir ziyaret yeri haline gelmesi olayı, Hıristiyanlığa Anadolu'nun yerli halkları tarafından eklenmiş bir inançtır. Anadolu'nun eski Toprak Anası (Ana Tanrıça) Kybele'nin devamı olan Artemis adına kurulan bir tapınak vardı Efes'te. Tektanrıcılığa geçişle birlikte Artemis'in yerini Meryem Ana almış ve bu eski inancın sürmesi sağlanmıştır. Anadolu halkının bağrında kök salmış bir inancın, özünü koruyarak geçişine ve etkisini sürdürmesine canlı bir örnektir bu olay.[11]

İsa'nın birçok mucize göstermesi de, eski inançların, geleneklerin bir devamıdır.

Hıristiyanlık inancının özü olan Baba-Oğul-Kutsal Ruh üçlemesi de, eski Mezopotamya inançlarının, bu yeni Tektanrıcı din üzerindeki etkilerinin biri hatta en önemlisidir. Mezopotamya'nın Çoktanrıcı dinlerinde gökler, karalar, denizler birer Tanrı niteliğindeydi. Doğa varlıklarına inanılan çağlardan gelen bu inanç aşağı yukarı bütün eski topluluklarda bulunmaktadır; bu bölgedeki kökü Sümerlere dayanır.

10 Orhan Hançerlioğlu, *İnanç Sözlüğü*, s. 474, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.
11 Bu konuda geniş bilgi için bakınız. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, ss. 199-203, Remzi Kitabevi, İstanbul 1978.

Üç İlkçağ tanrısının tek bir İsa'da birleşmesidir. Ayrıca ortodoksların haç, balık, alfa ve omega harflerini kutsal sayması da, eski Mezopotamya inançlarındaki simgeciliğin bir devamıdır.

Doğu Roma'da Kilise ve Süryaniler

Hıristiyan Roma İmparatorluğunda feodal sınıfın gücü artmaya başlamış, kilise de devlet ve toplum içinde sözü geçen bir kuruma dönüşmüştü. Kilise içindeki Hıristiyan düşünürler, eski inançlardan geçen etkileri atmak, özgür düşüncenin yerine bir dizi kalıplar getirmek istiyorlardı. Zaman içinde hem Doğu, hem de Batı Roma Kiliseleri çıkan sorunlara feodalizmin çıkarları doğrultusunda çeşitli çözümler buldular.

Mısır'dan çıkan Ariancı görüşün mahkum edilmesine rağmen, İskenderiye, Antakya ve Roma Patriklikleri arasında teolojik tartışmalar sürüyordu. Tanrı, İsa, İsa'nın varlığı ve niteliği üzerinde süren bu tartışmalara son vermek ve kilisenin toplum içindeki işlevini sağlama bağlamak gerekiyordu. Dinin yükselen feodalizmin dayanağı olduğunu gören İmparator Teodosius'un girişimiyle 381 yılında İstanbul'da İkinci Ökumenist Meclis [12] toplandı. Bu mecliste "iki kişiliği olan bir Tanrı" ve "bir varlıkta iki kişilik" kalıpları kabul edildi ve kilise içindeki dogma birliği yeniden kuruldu.

Batı Roma Kilisesi ise bu sıralarda Bağış Sorunu ile uğraşıyordu. Bu sorunun değişik yorumlamaları yapılmıştır. 400 yılında Trient Meclisinde alınan karara göre, "insan ne kendi gücüyle, ne de Tanrı ile ilişkisi yoluyla bulaştığı günahtan arınabilir. Günahlardan arınma ancak Tanrı'nın bağışlayıcı karışmasıyla gerçekleşir".[13] Bu dogma bugün de, Katolik Kilisesi içinde geçerliliğini korumaktadır.

Anadolu'nun Hellenleşmiş ve kültürel merkezi Efes olan batı kesimi, İstanbul Patrikliğinin etkisi altındaydı. Orta Anadolu ise, eski

12 Ökumenist Meclis, Hıristiyanlık içinde çıkan şizmler üzerine tartışmaları, dinsel sorunları araştırarak herkes tarafından edinilebilecek doğru çözümleri ortaya çıkarmak için din adamlarının toplanmasıdır. Danışma Meclisi olarak çevrilebilir.

13 O. Simmel ve Rudolf Staehlin, *Christliche Religion*, s. 104, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1973.

doğa dinleriyle ilişkisini sürdürüyor, birçok yörede Kybele (Ana Tanrıça) tapınmalarına rastlanıyordu.

Doğu Kilisesinin ikinci büyük etki alanı Antakya ile Urfa arasındaki bölgeydi. Üçüncü yüzyılın başlarında Urfa, Roma İmparatorluğu sınırları içinde bulunmakla beraber, yarı bağımsız bir krallıktı. Hıristiyanlığın çekirdeği olan bu bölgede, bu yeni inanç tartışılıyor, biçimlendiriliyor ve güneydoğu Anadolu'nun diğer yörelerine ve Mezopotamya'ya yayılıyordu. Suriye ve Filistin'in Hellencilik etkisi altındaki kıyı yörelerine göre, buralarda İlkçağın Asur-Babil uygarlığının etkileri, eski gelenekler daha fazla etkindi. Bu geleneklerin yöre halkının binlerce yıllık kültür birikiminin bir parçası olması, Hıristiyanlık öğretisinin de bu geleneklerden etkilenmesini getiriyordu. Bu bölge halkının Asurca konuşan kesiminin içinden çıkan Süryani-Hıristiyan edebiyatı, kasideler ve kilise ilahileri, Anadolu üzerinden Ege kıyılarını ve Yunan-Ortodoks Kilise litürjisini etkilemiştir. Urfa ve çevresinde kültürel çalışmalar sürerken, Antakya Doğu'nun Hıristiyanlık içindeki tek temsilcisi olarak öne çıkıyordu. Antakya yöresinde, Seleukid ve Roma egemenliği yüzlerce yıl sürmüş, ama yerel yönetimin güçlü olmaması nedeniyle Hellenizm buralarda pek kök salamamıştı. Mezopotamya ve Hitit geleneklerinin karışımından doğan düşün ve inançlar ön plandaydı. Antakya'da ayrıca din adamı yetiştiren bir teoloji okulu da vardı. Yeni Platoncu felsefenin etkisi altındaki bu okul, İstanbul ve İskenderiye'deki dini liderlerle sürekli bir çatışma içindeydi.

Mısır'da da, Suriye'de olduğu gibi, bir halk Kilisesi[14] ortaya çık-

14 İlk yedi Ökumenist Meclisin aldığı kararlara uyan ve 787 yılında toplanan yedinci meclisten sonra alınan kararları tanımıyan Bizans kilisesi, aynı zamanda Ortodoksluğun da kurucusu olmuştur. Ortodoks sözcüğü Elencedir ve karşılığı doğru öğreti, temel öğretidir. Ortodoksluk ise gerçek ve doğru inanç, temel inanç olarak çevrilebilir.
Merkezi İstanbul'da, Fener semtindeki Patrikhane olan Bizans Ortodoks Kilisesi'ne Rus, Sırp, Bulgar, Türk Ortodoks kiliseleri gibi çoğu Slav kökenli halkların kurduğu ve bağlandığı kiliseler bağlıdır. Bizans Ortodoks kilisesi ve ona bağlı diğer kesimler 1054 yılında kesin olarak Roma'dan ayrılmışlardır.
Ortodoks kiliseleri dışındaki doğu kiliselerine halk kiliseleri adı verilmektedir. Ermeni, Gürcü, Kıpti Kiliseleri; Süryani, Maruni, Nasturi Kiliseleri birer halk kilisesidir. Süryani Kadim Kilisesi son yıllarda batılı doğubilimciler ve bazı tarihçiler tarafından Süryani-Ortodoks kilisesi olarak adlandırılmaktadır. Yalnız bu adlandırmanın nereden çıktığı, neye dayanılarak böyle bir adlandırma yapıldığı bilinmemektedir.

mıştı. İskenderiye, Hıristiyanlığın ilk büyük merkezlerinden biri durumuna gelmişti. Eski geleneklerin canlılığını koruduğu Mısır'da, Hıristiyanlık öncesi tapınma biçimleri ve inançlar İskenderiye'de Hıristiyanlığa karışıyordu. Mısır'da Kıpti Hıristiyan litürjisi, dördüncü yüzyıl başlarında ortaya çıkmaya başladı. Eski Mısır çoktanrıcılığının gizemliliği halk efsanelerinin düş ve cehennemleri, şeytan, ruh, cinler, periler bu litürjinin birbirine geçmiş özelliklerinden bazılarıdır.

Efes ise, uzun yıllar Batı Anadolu ve Ege adaları üzerinden Hıristiyanlığı yayan bir merkez olmuştu. İlkçağ gelenekleri Efes'de de etkili olmuş, eski Kybele ve Artemis tapınağı yalnız ad değiştirmiş ve Meryem Ana evi olarak eski inançların sürdürülmesinde köprü oluşturmuştu. Daha sonraları bölgedeki dinsel merkezin yavaş yavaş İstanbul'a geçmesiyle Anadolu geleneklerinin bu yeni dini etkilemesi sınırlanmıştı. Ama Anadolu'nun iç bölgelerinde eski inançlar, kültler varlığını sürdürüyordu. Bu inançlar yılın belirli günlerinde kutlanan Mesir Bayramı, Bahar Bayramları, Hıdırellez gibi adlarla günümüze kadar gelmiştir. Ama kuşkusuz Batı Kilisesi ile ilişkisini en iyi koruyan ve yerel geleneklerden en az etkilenen kurum İstanbul Patrikliğiydi.

Antakya, İskenderiye ve İstanbul Patriklikleri arasında süren dogmatik sorunlar üzerine tartışma, 381'de İstanbul Patrikliğinin diğerlerinden daha üstün sayılması ve bu kararın kabul edilmesiyle, aradaki çelişkiyi keskinleştirdi. Eskiden gelenek guruplarının herbirinin Doğu Kilisesi içinde temsilcileri vardı ve bu temsilciler eşit haklara sahipti. Öte yandan İstanbul Batı ile Suriye ve Mısır'ın yaptığı ticareti de eline geçiriyordu. Ayrıca İstanbul'un başkent olması, buradaki Patrikliğin politik alanda da sözünün geçmesine yardımcı oluyordu. Böylece İsa'nın varlığı, doğası üzerine yapılan tartışmalara politika ve ticaret de karışmıştı.

Süryani Kadim Kilisesi'nin ilerde göreceğimiz inaç ve görüşlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için, bu tartışmalara yakından bir göz atmak gerekiyor, Bu dinbilimsel tartışmaların çıkış noktası, Baba ve Oğul Birliği kalıbının kabullenildiği 381 yılında toplanan İstanbul Meclisi'dir. Bu mecliste kabullenilen İsa'nın tanrısal ve insansal doğa-

larının karışmadığı, ama gizemli –bilinmeyen, esrarlı– bir şekilde birleştiği kalıbı (diofizitçilik), Antakya'daki teoloji okulu tarafından eleştirilmiştir.[15] Bu okulda Yeni Platoncu felsefenin öğretilerine uyularak, İsa'nın birbirinden farklı iki doğası bulunduğu, bu iki doğanın ancak ahlak yönünden birbirine bağlı olduğu tezi geliştiriliyordu. Bu iki birbirine karşıt görüş yalnız din adamları arasında değil, halk arasında da canlı bir şekilde tartışılıyordu.

428'de Antakyalı Piskopos Nestorios'un İstanbul Patrikliğine seçilmesiyle işler daha da kızıştı. Nestorios, İskenderiye Patrikliği ile sürdürülen tartışmada Antakyalıların sözcüsüydü. Meryem Ana'nm Tanrı'nın anası (theotokos) olmadığını, yalnızca İsa'nın anası (christotokos) olduğu görüşünü savunuyordu. Nestorios'a göre, insan nitelikleriyle tanrısal nitelikler aynı özde birleşemez. Bu nedenle İsa'nın tek bedende iki ayrı kişiliği, doğası olduğunu kabullenmek gerekiyordu. Yeni Patrik kendi adını (Nestoriancılık, Nasturilik) taşıyan bu Antakya görüşünü, İstanbul'da da katı bir biçimde savundu. Ama karşısındaki hasmı, saray çevresinde etkili olan ve gerektiğinde uzlaşmaya gidebilen İskenderiye Patriği Kyrillos[16] idi.

Bu kuramsal tartışma Kyrillos'un girişimiyle 431'de toplanan Üçüncü Efes Ökumenist Meclisi'ne getirildi. Bizans sarayının Nestorios'u desteklemesine rağmen, Kyrillos'un oyunlarıyla Suriyeli Piskoposların –Nestorios yanlıları– toplantıya katılamamaları Nestorios'un yenilgisini getirdi. Meclis Antakya görüşünü mahkum etti; Nestorios patrikliği kaybetti ve Bizans'tan dışarı sürüldü. Meclisin Nasturiliği dinsizlik ilan etmesiyle, Nestorios (Nastur) ve yandaşları da dinsiz damgasını yiyerek, aforoz edildiler. Nasturiler bu olaydan sonra, Bizans İmparatorluğu dışındaki Nisibis (Nusaybin)'e geçtiler ve orada inançlarını yayan bir dinsel eğitim merkezi kurdular. Daha sonraki yüzyıllarda (1240'larda), Moğol akmlarından kaçan Nasturilerden çoğu Hakkari ve Urmiye bölgelerine yerleştiler. Türkçeye Nasturiler

15 Diofizitçilik, İsa'nın tanrısal ve insansal niteliklerinin karışmadığı, ama bilinemez bir şekilde birleştiği görüşüdür. Katolik Kilisesinin baba-oğul-kutsal ruh üçlemesi bu görüşten kaynaklanmıştır. Latince dio (iki) ve physis (doğa) sözcüklerinin birleşmesinden oluşur.

16 İskenderiye Patriği Kyrillos bilime karşı düşmanlığıyla tanınmıştı. Ünlü matematikçi Hypatia, bu patriğin kışkırtmasıyla 415 yılında İskenderiye'de linç edildi.

olarak geçen bu inanç yanlılarını ilerde Moğol akınları sırasında, ortaya çıktıkları zaman yeniden göreceğiz.

İskenderiye Patrikliği gücüne güvenerek, iktidarını sağlamlaştırıyordu. Bu yıllarda İskenderiye'nin İstanbul'daki temsilcisi olan Eutykes, İsa'nın insan ve tanrı doğalarının doğum anında, tek bir tanrısal varlığa dönüştüğü görüşünü ortaya attı. Monofizitçilik[17] denilen bu görüş, çok geçmeden 448 yılında İstanbul Patrikliği tarafından mahkum edildi. İskenderiyeli piskoposlar yenilgiyi kabullenmeyerek, direndiler ve mücadeleyi sürdürdüler. 451 yılında Chalkedon (Kadıköy)'de Dördüncü Ökumenist Meclis toplandı. Roma Patriği Büyük Leo, tartışmada İstanbul Patrikliğinin yanında yer alarak, çıkardığı bir bildiriyle, İsa'nın ölmeden önce de, yeniden dirilişinde de, iki değişik doğadan oluşan tek bir kişiliği olduğunu bildirdi.

Kadıköy'de Azize Euphemia kilisesinde toplanan Dördüncü Meclis, hem İstanbul ve Roma Patriklerinin hem de Bizans İmparatorunun desteklediği "iki doğa içinde bir İsa" veya "iki bölünmez ve parçalanmaz nitelikli bir kişi" dogmasını kabul etti. Böylece hem Nasturilik hem de Monofizit düşünce mahkum ediliyordu. Ortodoks Kilisesinin Latin kiliselerine yanaşarak, Doğu kiliseleriyle arasını açtığı bu toplantı, feodal sınıfın Doğu ve Batı Roma arasında bir dinsel görüş birliği isteğini de vurgulamaktaydı.

Bu karardan sonra Nasturiler düşüncelerini Urfa ve Nusaybin'de yaymayı düşündüler. Nusaybin'de beşinci yüzyılda kurulan teoloji Okulu, Hindistan, Moğolistan, Türkistan ve Çin'e kadar misyonerler göndererek Nasturi inanç kurumunu yaydı.[18] Bu okulun öğretmenleri çevirdikleri önemli eserlerle hem İslam hem de Latin düşün adamlarının yetişmesine yardım ettiler.

Monofizitçi görüş ise, Kadıköy Meclisi'nde alınan kararı şiddetle protesto etti. Ne Mısır, Filistin, Suriye ve Etiyopya'da, ne de Ermenistan ve Kuzey Mezopotamya'da bu karar kabullenilmedi. Karara en şiddetli tepki ise İskenderiye'den geldi. Monofizitçiler bu karardan sonra İskenderiye'deki Bizanslı askerleri kılıçtan geçirdiler, yeni ata-

17 Monofizit sözücüğü Latincedir. Mono (bir, tek) ve physis (doğa) sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Tek doğalı, tek nitelikli anlamına gelir.
18 D. Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*. c. 3, ss. 1125-1126, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.

nan Ortodoks Patrik kente gelir gelmez öldürüldü. birkaç yıl içinde Mısırlı Hıristiyanlar Monofizitçi görüşü benimsemişti. Mısır'ın esas egemeni Bizans valisi değil, Monofizitçi Patrikti'[19] Mısır'daki Monofizitçi görüş ve inanç, ilkçağlardan kalma bir dizi inanç ve gelenekle iç içe geçmişti. İlkçağın öte dünya görüşü, şeytanı kutsal sayma, ölüleri mumyalama, ölümden sonra ikinci bir yaşama inanma gibi inanç ve gelenekler Hıristiyanlık öğretisiyle eleleydi Mısır'da.

Monofizit öğreti Mısır'dan Etyopya ve Eritre'ye geçti. Bu bölgelerde de Hıristiyanlık ile, ilkçağın çoktanrıcı dinlerinin kalıntıları ve eski gelenekler iç içe geçerek sürmeye başladı. Filistin ve Suriye Monofizitçi öğretiyi kabullendi. Suriye ve Kuzey Mezopotamya (Tur Abdin bölgesi)'nde yaşayan Asurlar, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler, Gürcüler, Karadeniz halklarından Lazlar bu yeni düşünceye bağlanarak, kendi halk kiliselerini kurdular.

Monofizitçiliğin geniş bir alana yayılmasında en etkin nedenlerden biri, Bizans devlet kilisesinin bu yeni inanç kurumuna yaşama hakkı vermeyerek, sapkın ilan etmesi ve Bizans devletinin bu görüşe bağlananlara karşı ağır bir baskı ve şiddet uygulamasıdır. Öte yandan uygulanan bu baskı politikası bu yerel halk kiliselerinin yönetim gücünün artmasına ve Asur, Kıpti, Ermeni vb. etnik toplulukların bu kilise yönetimlerine sıkıca bağlanmasını getirdi. Bu etnik guruplar Bizans baskısı arttıkça kiliselerine sarıldılar ve gittikçe kendi benliklerini ön plana çıkardılar. Bunun bir istisnası Asur halkıdır. Doğu'nun Kadim Kilisesi dediğimiz Nasturileri bir yana bırakırsak, Süryani Kadim Kilisesi'ne bağlı Asur'ların "Süryani kişiliği" öne çıkmış ve büyük bir kesiminde bu süregelmiştir.

Bizans devletine egemen olan feodal sınıf, sınırlar içindeki tüm halkları bir din veya bir inanç kurumu içinde toplayarak, bir birlik sağlamak ve halkı rahatça sömürmek, kul haline getirmek istiyordu.

Ama Bizanslı beylerin bu politik silahı geri tepti. İleride göreceğimiz gibi, Monofizitçi görüşe yaşam hakkı tanımamak, devlete karşı tepki doğurdu ve Gürcüler, Ermeniler, Lazlar kendi krallarının önder-

19 Mısır'ın monofizitçilerine Kıpti denmektedir. Sayıları yaklaşık 14 milyon civarındadır. Etyopya ve Eritre Kiliseleri de birer halk kilisesidir ve monofizitçi inanç ve gelenek içinde yer alırlar. Kıpti sözcüğü Elenlerin Mısırlılara verdikleri ad olan Koeptes'den gelmektedir.

liğinde Bizans merkezi yönetimine sürekli başkaldırdılar. Selçuklu ve Türkmen akıncılarının Anadolu'nun yerli halkları tarafından kurtarıcı olarak karşılanması hep bu ağır baskılardan ötürüdür. Bizans'ın parçalanmasında, etnik azınlıkların inançlarına saygı gösterilmemesinin, hoşgörüyle yaklaşılmamasının da payı büyüktür.

İstanbul ve Bizans'ın doğu eyaletleri arasındaki bu din-kuramsal tartışmaya bir daha göz atmamız gerekiyor burada. İstanbul Patrikliği, Kadıköy Meclisi'nde İsa'nın iki doğası olduğunu, hem gerçek bir tanrı hem de gerçek bir insan olduğunu kabul etmişti. Buna göre İsa'nın hem tanrı hem de insan kimliği vardır. Meryem Ana da, bu iki kimlikli varlığı dünyaya getirmiştir.

Monofizitçi görüşün temeli İsa'nın konuşan tanrı olmasıdır. İsa'nın hem tanrı hem de insan olduğunu, ama bu iki ayrı kimliğin (doğanın) tek bir varlıkta birleştiğine inanılıyordu.

Görüldüğü gibi bu iki görüş temelde İsa'yı tanrı olarak kabullenmektedir ve aradaki fark, ilk bakışta önemsiz gibi görünüyor. Ama küçük görünen bu ayrım uygulamada büyük sonuçlar ortaya çıkarmıştır. "Monofizitçilik, Yeni Platonculuktan kaynaklanmaktadır. Bu felsefenin kurucusu olan Plotinos'a göre, tanrı ile yarattığı evren arasında özsel bir ayrım yoktur, evren varlığın özdekleşmesi (maddeleşmesi) ve insanın konuşmasıdır. Başka bir deyimle herşey Tanrı'dır, Tanrı'nın değişik biçimlerde belirmesidir. Böylece herşey Tanrı olunca Tanrı'nın yaratıcılığı ve Yaratılış olayı ortadan kalkmaktadır. Ayrıca İsa'nın varlığının tartışılmasıyla ortaya çıkan bu görüşe göre, tüm insanlar da Tanrı'dır ve günahsız olmaları gerekir. Öte yandan Hıristiyanlık insanların günahkârlığına, dünyaya acı çekmek, çile doldurmak için gelmiş olduklarına, ancak Tanrı'nın bağışıyla günahlarından kurtulabileceklerine dayanan ve öğreten bir dindir[20] ". Bu Monofizitçi görüş, bu açıdan Hıristiyanlığın katı kalıplarını aşmış ve darbe vurmuştur.

Doğu kiliselerinin ve etnik gurupların saflaşması sırasında Suriye, Filistin ve Tur Abdin Monofizitçileri de, ilk Patrikleri Yakob Baraidos'un önderliğinde, kendi kilise bürokrasilerini kurdular ve kiliselerini örgütlediler. Bu görüşün yandaşları Yakubiler olarak tanınıyorlar-

20 Orhan Hançerlioğlu, *İnanç Sözlüğü*, s. 421, Remiz Kitabevi, İstanbul 1975

dı. Yakob Baraidos, Antakya Patrikliğine geldikten sonra, kilisede bir dizi reform yaptı; Monofizitçi görüşün Ermeniler arasında da yayılmasını ve kabullenilmesini sağladı. Bu kilisenin bugünkü resmi adı "Antakya ve Bütün Doğu'nun Kilisesidir". Yakubiler bazı bölgelerde kendilerini Süryani veya Ortodoks Süryaniler olarak tanımlarlar.

Antakya'nın Bizanslıların eline geçmesinden sonra Süryani Kadim Kilisesinin merkezi Malatya'ya, oradan da Diyarbakır'a taşındı. Son yüzyıllarda Mardin'de Karacadağ eteklerindeki Deyr-el Zafaran Manastırı, Patriklik merkeziydi. Patrik İlyas III.'nün 1932'de ölmesi üzerine alınan bir kararla, Patriklik merkezi olarak Şam seçildi. Süryani Kadim Kilisesi bugün Şam'daki patriklik merkezinden yönetilmektedir.

Bu halk kilisesinin yandaşları arasında Asurlardan başka Araplar, Hintliler de vardır. Süryani tanımlaması esas olarak bu kiliseye bağlananlara verilen bir addır.

1700'lü yılların başlarında Nasturilerin bir bölümü, inanç ve dinsel törenlerinin kabullenilmesi koşuluyla, Roma-Katolik kilisesine katıldı. Bu yeni inanç kurumuna katılanlar, kiliselerini Kalde (Keldani) Kilisesi, Patriklerini ise Babil Patriki olarak adlandırdılar. Yine Nasturilerin bir bölümü, 1800 yıllarında Süryani Kadim Kilisesinin bir kısmıyla ve kendi Patriklerinin önderliğinde birleştiler. Eski dinsel ayinlerini sürdüren ve Patrikliği tanınan bu inanç kurumuna Süryani-Katolik kilisesi denilmektedir ve merkezi Lübnan'dadır. Bu halkın bir kısmı da 19. yüzyılda, bölgelerine gelen misyonerler aracılığıyla Protestan mezhebine geçmişlerdir.

Bugün Asurlar, hem Asurlu olarak anılmakta hem de bağlı oldukları kiliselerin adıyla tanınmaktadırlar. Buna göre Süryani, Nasturi, Keldani, Maruni, Süryani -Katolik ve Süryani -Protestan olarak ta bilinmektedirler.

ORTAÇAĞ ASUR TARİHİ

Bu bölümde Süryanileri Doğu Roma (Bizans)'dan Osmanlılara kadar uzanan süreç içinde kısaca inceleyeceğiz. Hıristiyanlık başlangıçta Suriye, Kilikya (Çukurova) ve Güneydoğu Anadolu'da yayılmıştı. Bu bölgenin yerli halklarından olan Yahudiler, Araplar, Yunanlar, Asurlar ve Aramlar; Hıristiyanlar ve putperestler olarak ikiye ayrıldılar. Daha sonraki yıllarda Süryani Kadim Kilisesine bağlanan bu ilk Hıristiyanlar ile aynı soydan gelen ama, İlkçağ tanrılarına tapanlar arasında şiddetli kavgalar çıktı. Ayrıca ilk Doğu Roma imparatorları da henüz Hıristiyanlığı kabul etmemişti ve o yönden de Hıristayanlara baskı uygulanıyordu. Bizans imparatoru Julianus (361-363) putperestti ve "Hıristiyanların felsefe kitapları okumalarını yasaklayan bir kanun çıkarmıştı... Edessa (Urfa) halkına bir mektup göndererek kendisini karşılamalarını emretti; ahali onu karşılamak istemeyince, o da Harran'a geçti ve burada putlara kurbanlar sunduktan sonra Yahudilere izzetü ikramda bulundu. Urfa'daki Hıristiyanlar bunu haber alınca haset ve öfkeden köpürürek komşuları olan Yahudileri öldürdüler."[1]

Bizans Devleti ve Süryaniler

Yedinci yüzyılın ortalarında Araplar devlet örgütlenmesine geçerek güçlenmeye başladılar. Bu yıllarda Bizans bir yandan İran akınlarına karşı koyuyor, bir yandan da orduyu yeniden örgütleyerek, Suriye Hıristiyanlarının ordu birliklerine sızmış Monofizitçi görüşlerinin

1 Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*. c. 1, s. 137, TTK Yayınları, Ankara 1950.

izlerini silmeye çalışıyordu. 627 yılında Anadolu'ya saldıran Sasani ordusu Fırat yakınlarında yokedildi; arkasından Ermeni krallarının istila ettiği topraklar geri alındı. Bizans feodallerinin buğday ambarı Anadolu yeniden ele geçirilmiş oldu böylece.

Halife Muaviye I. (661-680) zamanında Emevi orduları önce Toroslarda, daha sonra da Akdeniz üzerinden geldikleri İstanbul önlerinde püskürtülmüşlerdi. Ama Bizans, Çukurova'yı ve Antakya, Urfa, Diyarbakır gibi önemli kentleri Emevilere kaptırmıştı. Arap saldırısına karşı yalnız Anatolikon (İç Anadolu) ve Armeniakon (Doğu Anadolu) eyaletleri direnmişti.

Fars ve Arap akınlarından sonra Anadolu örenleşmiş, yangın yerine dönmüştü. Ayrıca Süryanilerin yoğun oldukları Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun, Emevi egemenliğine geçmesiyle Bizans, ticaret yollarını da kaybetmişti. İlkçağdan bu yana ticaret ve ulaşım Asur tüccarlarının elindeydi. Batı Roma, Germen egemenliğine geçtikten sonra, "Süryani tüccarlarının yaptığı iş, eskiden Roma'ya bağlı ülkelerde daha sık yolculuk etmek oldu; hatta birçoğu da buralara yerleşti. Kabul etmemiz gerekir ki, Greklerin (sözcüğün dar tanımı içinde), Doğu'yla Batı arasındaki ticari ilişkilerde hiçbir zaman Süryaniler kadar etkili bir payları olamadı."[2]

"Batıya yönelen bu yoğun Suriyeli tüccar akını karşısında, Batı'dan Doğu'ya ancak oldukça zayıf bir akım olması çok olasıdır. Bu da Bizanslıların Akdeniz'de, Batılıların yarışa girmeyi bile akıllarına getirmeyecekleri bir üstünlüğü korumalarını sağladı."[3]

Süryani kent ticaret burjuvazisi Bizans'ın güneydoğu kentlerinde sermaye birikimini sağlamıştı. Bu zenginler sınıfı daha sonra Arap burjuvazisiyle işbirliğine geçti. Öte yandan Anadolu'nun yakılıp yıkılmasıyla, Latifundia denilen büyük çiftlikler ortadan kalktı. Büyük mülkiyetin ortadan kalkması veya zayıflamasıyla Bizans merkezi devletinin gücü arttı. Bizans imparatorluğu esas olarak bu boşalmış topraklar üzerinde genişlemiştir.

2 Stefan Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, ss. 22-23, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.
3 Age, s. 123

İkonacılık Bunalımı ve İç Savaş

"Bizans İmparatorluğu 717 ile 842 yılları arasında Ortodoks inançta İkona denilen İsa, Meryem ve çeşitli azizlerin resimlerinin kullanılması üzerine çıkan tartışmaların, şiddetli kavgalara ve savaşa dönüşmesine sahne oldu." [4] Bundan önce çıkan Ariancılık ve Monofizitçilik çatışmasında olduğu gibi, kilise ve ordu ile birlikte halk ta ikiye ayrılmış, İkonaların kabullenilip, kabullenilmemesini tartışıyordu. Bu dönemde tahta kimi İkonacılığm yanında, kimi karşısında yer alan imparatorlar geçti. Hepsinin de ortak sorunu ülke içindeki didişmeyi, inandığı yanın zaferiyle sonuçlandırmak ve ülkeye dışardan saldıran Arapları, Bulgarları püskürtmekti.

Batı Anadolu halkı kutsal resimlerin Ortodoksluğa girmesini, İkonalara saygı gösterilmesini istiyordu. Suriye Hıristiyanlığının ve özellikle Museviliğin etkisinde kalan Orta ve Güneydoğu halkı ise resimlere karşıydı. Orta Anadolu birliklerindeki Bizanslı askerler İkonacılığa karşı kararlı bir cephe almışlardı. Yüzyıla yakın bir süre Bizans egemenliği altında yaşayan Trakya, Makedonya ve Anadolu halkı kiliselere saldırarak resimleri parçalayanlar ve bu resimleri savunanlar olarak ikiye ayrıldı. Dokuzuncu yüzyılın başlarında İkonacılığı savunan başkent İstanbul ile İkonacılığa karşı çıkan Anadolu halkı arasındaki çelişki derinleşmişti. Başkent ve çevresindeki ordu birlikleri ile Anadolu'da üslenmiş birlikler arasında ise tam anlamıyla bir rekabet hüküm sürüyordu.

"820 yılında İkonacılığın karşısında olan İmparator Leon V., kilisede dua ederken öldürüldü ve yerine Michael II. geçirildi."[5] Michael II. İkonacılık yanlısıydı ve ilk işi resimlere tapınmayı yeniden yürürlüğe koymak oldu. Ermeni kökenli olan imparatorun bir saray darbesinde öldürülmesi, Anadolu halkının ve askeri birliklerin tepkisiyle karşılandı. Armeniakon (Doğu Anadolu, Ermenistan) eyaletindeki birlikler, komutanları Tomas'ın liderliğinde merkezi devlete karşı başkaldırdılar. İsyancılara çok geçmeden Anatolikon birlikleri ve

4 Franz Georg Maier, *Byzanz*, s. 90, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1976.
5 Age., s. 126
6 Age., s. 127

Anadolu'nun "Ermeni, Asur, Arap ve Kaldeli halkı da katıldı." [6] Tomas, Arap halifesi Memun ile anlaştı ve Arap egemenliği altındaki Antakya Başpiskoposunun desteğini alarak, büyük bir törenle taç giydi. Tomas'm komutanlığındaki Anadolu birlikleri iki yıl süreyle İstanbul'u kuşattılar, ama Bulgar birliklerinin yardıma gelmesiye çekilmek zorunda kaldılar. Michael II. 823 yılında isyancı birlikleri bozguna uğrattı, Tomas tutuklanarak, boynu vuruldu.

843'te İmparator, Teophilos kutsal resimlere saygı gösterllmesini içeren bir yasa çıkardı. Bu yasa ile Ortodoks kilisesi, kutsal resimlere saygı gösterilmesini ve tapınmayı kabul etti. Öte yandan bu tarih, Roma'daki Katolik Papalık ile İstanbul Grek -Ortodoks Patrikliğinin birbirinden kesin ayrıldığı tarih oldu.

Pavlaki İsyanı ve Anadolu'da Bizans Yayılması

Çok geçmeden Bizans paralarına İsa'nın portresi basıldı. İmparatorun taht salonunda, tahtın arkasındaki İsa'nın boy mozaiği ise, resme saygı gösterilmesini savunanların zaferini duyuruyordu. Teophilos bu çatışmayı sonuçlandırmıştı ve artık diğer isyancılara yönelebilirdi.

Paulikiancılar (Pavlakiler) Hareketi de, dinsel bir örtü altında ve bir tarikat görünümünde ortaya çıkan bir halk hareketiydi. Malatya, Sivas ve Erzurum arasındaki bölgeden yayılan bu tarikata bağlananlar, düalist (ikili) bir görüşe inanıyorlardı. Bu inanca göre, tanrı ile yeryüzünün egemeni arasında sonsuza dek sürecek bir savaş vardır. "İnsan ruhu ve göksel dünya iyi, görünen dünya ve insan bedeni kötüdür. Bu nedenle yeryüzü iktidarını tanımazlar, resmi kiliseyi ve din adamlarını yararsız sayarlar."[7] Pavlakiler haça, tasvirlere, ve Meryem Ana'ya saygı gösterilmesine de karşıydılar. Pavlaki hareketi görünüşte dinsel bir hareket olmasına rağmen, temelde Bizans'ın merkezi devlet politikasına karşıydı ve feodal baskı düzenini yıkarak, geçmişin göçebe demokrasisini getirmeyi amaçlıyordu.

Bu harekete, çok geçmeden Anadolu'nun Ermeni, Gürcü ve Süryani köylüleri de katıldılar. Hareket bazı Türkmen boylarının da katıl-

7 Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi.* c. 4, s. 1527, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.

masıyla genişledi. Pavlakiler Ankara'yı ellerine geçirerek, İstanbul üzerine yürüdüler, ama Marmara bölgesinde Bizans birlikleri tarafından bozguna uğratıldılar.

Bu halk hareketinin ana özelliği Bizans devletinin baskı ve zulmüne karşı, çeşitli inançlara bağlı etnik toplulukları birleştirebilmiş olmasıdır. Süryani köylülerinin de geniş ölçüde katıldığı bu hareketin yanlıları daha sonra Sivas'a çekildiler ve Tephrike (Divriği) kalesinde üslendiler. 872'de İmparatorun kayınbiraderi Christophoros, Pavlakiler üzerine bir sefer düzenledi. Pavlakiler uzun süre direndikten sonra yenildiler. Divriği ve Sivas yerle bir edildi. Pavlakiler Trakya'ya sürgün edildiler. Daha sonraki yıllarda Trakya ve Makedonya'da ortaya çıkan Bogomil hareketi[8] bu sürgün edilen Pavlakiler arasından çıkmıştır.

Güneydoğu, Arap egemenliğine geçtikten sonra, Bizans'ın Süryanilere yıllardır uyguladığı dinsel baskılar son bulmuştu. Ama bunun yanında bölgenin Araplaşması, Kürt göçebelerinin yayılmaları başlamıştı. Mardin, Diyarbakır, Urfa kentlerine Arap aşiretleri yavaş yavaş yerleşmeye başladı. Mervaniler zamanında Zazalar ile Humaydiye ve Hakkariye Kürt aşiretleri bölgeye indiler. Aramca ve Ermenice gerilemeye, Arapça egemen dil olmaya başladı.

Pavlaki tehlikesini savuşturan Bizans, IX. yüzyılın sonlarına doğru, Makedonlar soyu zamanında yayılmaya başladı. Malatya, Erzurum, Sivas kentleri düştü. Bizans ordusu 962'de Kilikya seferine başladı. Antep, Adana, Tarsus, Antakya kentleri Bizans'ın eline geçti. Bizanslılar dinsel kovuşturmanın son bulduğunu ilan ederek, Antakya ve Malatya'ya çok sayıda Süryani köylüsü yerleştirdiler. "XI. yüzyılın sonlarında Malatya ve çevresinde 53 kilise ve eli silah tutabilecek 60 bin Hıristiyan"[9] bulunmaktaydı. Anadolu'da Bizans ilerlerken, Arap-

8 Bogomil Hareketi adını, bu inanç kurumunu kurduğu kabul edilen Papa Bogomil'den almıştır. Anadolu'dan Makedonya ve Trakya'ya sürülen Paulikancılar/Pavlakiler iyi ile kötü arasında sonsuza kadar sürecek bir savaşa inanıyorlardı. Bu görüş Manici düşüncenin etkisi altında gelişmişti. Bogomilciler ise bu mücadeleyi zamanla sınırlandırıyorlardı. İnançlarına göre, tanrının sözü logos, İsa biçiminde ortaya çıkmıştır. İsa annesi Meryem'den dünyaya gelirken, görünüşte bir gövdeye bürünmüştür. İsa'nın gövdesi gerçekte tanrının sözünden başka birşey değildir. Bosna ve çevresinde yaşayan Bogomillere zamanla Bosnalı anlamına gelen Bosniak/Boşnak denilmiştir. Boşnaklar Osmanlı zamanında İslam'a geçmişlerdir.

9 Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*. c. 4, s. 1527, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.

lar geriye çekiliyordu; bir yandan da Doğu Anadolu ve İran üzerinden Türkmen akınları başlıyordu.

Emeviler, yedinci yüzyılın ortalarında Doğu Anadolu'ya doğru genişlerken, yöredeki Ermeni ve Gürcü beyliklerini vergiye bağlamakla yetinmiş, topraklarını istila etmemişlerdi. Makedon soyundan Bizans İmparatorları, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'yi Araplardan temizledikten sonra yüzlerini bu Gürcü ve Ermeni feodallerine çevirdiler. Gürcü ve Ermeni beyleri küçük köylülüğün mülküne el koyarak güçleniyor ve kendilerine özel ordular kurarak, devlet içinde devlet oluyorlardı. Böylece Bizans'ın merkezi gücü ve otoritesi azalıyordu. Ayrıca Orta Anadolu'da da, yığınla büyük mülk sahibi Grek feodalleri vardı. Büyük çiftliklerde çalışan, toprağa bağlı köylüler ise, çiftlik sahipleriyle ve "manastırlarla çatışma içindeydi"[10]. Ermeni, Arap, Gürcü, Süryani ve bir kısım putperest halk ise ağır bir sömürü altındaydı. Bizans tarihi bir yandan devlet ile feodal beylerin arasındaki çıkar savaşının, bir yandan da hem beylerin hem de merkezi devletin baskı ve sömürüsüne karşı başkaldıran Anadolu halkının tarihidir. Değişik inançlara bağlı, değişik diller konuşan Anadolu halkı, dinsel bir örtü altında da olsa, baskı ve sömürü karşısında birleşmiş, kendi sınıf çıkarı için savaşmıştır. Bu halk ayaklanmalarına, ilerde göreceğimiz gibi, büyük ölçüde artık Süryani olarak tanınan Asurlar da katılmıştır. İlerde bu halk hareketlerinin diğer yönetimler altında da sürdüğünü göreceğiz.

İslam ve Mezopotamya'nın Araplaşması

İsa'nın doğumundan sonraki yüzyıllarda diğer İlkçağ toplumlarında olduğu gibi, Arabistan'da da kölelerin bedavaya gelen işgücünün yarattığı artı değer yoğunlaşmıştı. Ticaret yollarının da gelişmesiyle köle sahiplerinden aldıkları malları, diğer ülkelere satan bir tüccarlar sınıfı oluşuyor, gelişiyordu. Ticarette paranın kullanılması, tüccarların yanısıra tefecilerin de ekonomik gücünü artırıyordu. Tüccarlar, te-

10 Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, s. 42, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

feciler daha da zenginleşiyor, yoksullar ise sayıca artıyordu. Zenginlerle, yoksullar arasındaki çelişki gitgide derinleşiyordu. Arap aşiretlerindeki kan bağlarına dayanan ilişkiler çözülüyor, çıkar ilişkilerinin getirdiği çelişkiler gelişiyordu. Tüccarlara borçlanan yoksul köylüler, göçebeler borçlarını ödeyemiyor, kendilerini veya çocuklarını köle olarak tüccarlara teslim ediyorlardı. Göçebelerin yoksullaşması, kent burjuvazisinin zenginleşmesi toplumda gerginlik yaratmıştı. Bu dağılan aşiretlerin toparlanması, yoksulların doyurularak, zenginlerin servetlerinin sağlama alınması söz konusuydu. Bunun için de Arapla güçlü bir devlet içinde örgütlenmeleri, bu devletin dış ülkelere yapacağı akınların, bu akınlar sırasında ele geçen malların bir bölümünün yoksullara akması gerekiyordu.

Arabistan'daki Kureyş aşiretinin zengin bir soyundan gelen Muhammed (570-632) İslam dinini bu koşullar altında yaymaya başladı. "Peygamber zamanında, Mekke ve dolaylarında dikkati çeken iki sınıf vardı. Bunlardan biri gerek ticaret, gerek aile nüfuzu itibariyle zengin ve şerefli sayılan zümredir ki; bunların çoğu fakir, aciz, soyulmuş, ezilmiş olan ikinci sınıf üzerinde saltanat sürerlerdi." [11]

İslam'ın savaşçı liderleri Arapları din çevresinde birleştirerek, bir İslam devleti içinde örgütlediler. Araplar İspanya'dan İndus vadisine kadar uzanan büyük bir devlet kurdular. Yağmacılık ve ticaretle gelişen bu İslam devleti kısa bir sürede gelişmişti. Ama 850'li yıllardan itibaren, merkezi otorite zayıflamaya, devlet gerilemeye başladı.

Kureyşliler İslam'ın ilk yıllarında çoktanrılı inançlara bağlı olan Arapları kılıç zoruyla İslamlaştırdılar. Bu dönemde İslam, Arap etnik toplumunun diniydi. Bölgedeki Hıristiyan ve Yahudilerin dinlerine, inançlarına saygı gösteriliyordu.

İlk İslam veya Arap devletini kuran Emeviler, kendi adlarını taşıyan bu devletin başkentini çağın Hıristiyan uygarlığının merkezi olan Şam'a taşıdılar. Emevi devletinin ilk dönemlerinde Arap egemenleri, Süryanilerle sıkı ilişkiler içindeydiler. Binlerce yıllık Asur İmparatorluğunun devlet deneyiminden geçmiş olan Süryaniler, Arapların bu yeni devletinin yönetim kadrolarında yer alıyorlardı. Bu ilk Arap-İslam devletinde Araplar orduda askerlik yapıyorlar ve yağmacılıkla,

11 Cemil Sena, *Hz. Muhammedin Felsefesi*, s. 431, Remzi Kitabevi, İstanbul 1971.

köle alımsatımıyla zenginleşiyorlardı. "Yerli halk ise Arap savaşçının küçük gördüğü veya beceremediği işlerde çalışıyordu. Arap tarlada çalışmayı; dokumacılık, bakırcılık gibi beceri isteyen el işlerini horluyordu. Bu işlerde çalışan Süryaniler, Yahudiler, Rumlar, Fenikeliler ağır vergiler ödemekle yükümlüydüler. Vergi gelirlerini azaltacağı kaygısıyla Kur'an'da 'ehl-ül kitap' sayılan, yani Tevrat ve İncil gibi tanrısal kitaplara zaten sahip oldukları gerekçesiyle, Yahudi ve Süryanilerin din değiştirmeleri istenmiyordu. Hatta Emeviler döneminde İslam olmak isteyen bazı Süryani ve Yahudiler falakaya çekilmiştir." [12] Kitap sahibi kapsamı dışında kalan Harranlı, eski antik inançlara bağlı Sabiler de kitap sahibi sayılmışlardır. Ayrıca Süryanilerin kiliselerini geliştirmelerine, yeni kiliseler kurmalarına yardımcı olunuyordu. Bütün bunlar Hıristiyan, Musevi ve diğer inançlardan halkın, kendi inançları içinde tutularak, Arap burjuvazisi için çalışmalarını ve vergilendirilmelerini sağlamak için yapılıyordu.

Öte yandan işbirlikçi Süryani burjuvazisi, Arap egemenleriyle birlikte halkın sömürülmesine ortak olmuştu. Abu'l Farac; Patrik Dionysius'tan şunları anlatır: "Bar Gumaye diye tanınmış olan Athanasi (Athanasius) son derece zeki bir adamdı, kitapların öğrettiği bilgiyi çok iyi bilirdi ve her yerde şöhret sahibiydi... Bu adam o derece ilerledi ki, Arap ülkelerinin idaresi onun eline geçmişti. Nüfuzu artmış ve son derece zengin olmuştu. 4 000 köleden başka evler, köyler, muhteşem konaklar, taş yığınları gibi altın ve gümüş yığınlarına sahip oldu."[13] Abu'l Farac'm anlattığı bu adam Emevi sultanı Abdülmelik (685-705) zamanında yaşamıştı.

Urfalı Mateos ta bu verileri şöyle genişletmiştir: "Antakya'daki Süryaniler çok zengin olup, debdebeli bir hayat sürüyorlardı. Bunların gençleri beşyüz kişilik kafileler teşkil ederek, katırlara biniyor ve kiliselerine gidiyorlardı."[14]

Abdülmelik zamanında Arap dili, devletin tüzel dili olarak kabul edildi. O zamana kadar Süryani ve Yunan dilleriyle işlenen vergi defterleri Arapça işlenmeye, devlet belgeleri Arapça yazılmaya başlandı.

12 Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, c. 3, s. 1102, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.
13 Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, c. 1, s. 189, TTK Yayınları, Ankara 1950.
14 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 98, TTK Yayınları, Ankara 1962.

Süryaniler yavaş yavaş devlet yönetiminden uzaklaştırılmaya çalışıldı. "Arap diline üstünlük tanınması, kısa sayılacak bir sürede, geniş bir bölgenin Arap dilini benimsemesine ve giderek Araplaşmasına yol açar. Irak Aramları, Mısır Kıptileri... ve bir ölçüde Kürtler Araplaşırlar. Arap dilli ülkelerde Yahudi ve Hıristiyan azınlıklar da, Arap dilini kabullenirler. Kıpti papazlar Arapça yazmaya koyulurlar."[15] Bu dönemden başlayarak Hellenizm yerini, Arap-İslam kültürüne bırakmaya başlamıştı. Süryani ve Yunan kökenli yazarlar, bilginler eserlerini Arapça yazmaya; eski kitaplar Arapçaya çevrilmeye başladı.

Mezopotamya'nın Araplaşmasını ve İslamın yaygınlaşmasını sağlamak için katı İslam kuralları kaldırıldı. İstila edilen İran, Türkistan gibi ülkelerin halklarının İslamlaşmasına uğraşıldı. Ama bu yeni Müslümanlara mevali deniyordu ve ikinci sınıf Müslüman sayılıyorlardı. Süryanilerin büyük bir kısmı inançlarına bağlanarak, Araplaşmaya karşı direndiler. Bir bölüm ise din ve inançları Süryani kalmakla beraber Araplaştılar. Özellikle Güney Mezopotamya'daki Süryanilerin çoğu Araplaşarak, Hıristiyan inanç kurumlarına bağlı Arap topluluklar oluşturdular.

Hellenizmin Süryanice ve Yunanca yazılmış verilerinin Arapçaya aktarılması, Arap dünyasında felsefe ve bilimin gelişmesini getirdi. Ayrıca Arapların, Şam, Urfa ve Antakya gibi kentlerdeki Süryani din adamlarının Tanrı, İsa'nın doğası, insan yazgısı üzerine sürdürdükleri tartışmalara katılmaları, görüş alanlarının genişlemesine ve Yeni Platoncu felsefenin –özellikle İskenderiye üzerinden– İslam düşüncesine girmesine neden oldu. Abbasiler zamanında Süryani ve Yahudi bilginlerine, hekimlerine verilen önem daha da arttı. Abbasi sultanları Harun Reşit ve Memun, Hellenizm döneminde yazılmış eserlerin hepsini Arapçaya çevirttiler. Böylece antik kültürün verileri İspanya'daki Arap medreselerine kadar uzandı. Oradan da ortaçağ Avrupası'nm eğitim kurumlarına geçti.

Bilindiği gibi İslam dini de, Yahudilikte olduğu gibi, faizciliğe karşıdır. Ama aslında sözde kalan bir yasaktır bu. Her iki dine men-

15 Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi,* c. 3, s. 1102, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.

sup olanlar da, faizcilik yapmaktaydı. Abbasiler döneminde, kökleri eski Babil tapınaklarına uzanan bu bankacılık, tefecilik gelişmiştir. Arap ve Süryani tüccarların Akdeniz ve Doğu ülkeleriyle yaptıkları ticaret, güçlü bir ticaret burjuvazisi oluşturmuştur. Bu burjuvazi Arap, Süryani, Yahudi ve Grek tüccarlardan oluşuyordu. Eski Asurca ve Yunanca bilimsel kitapların çevrilmesi; kumaş boyama, sabun, eczacılık gibi alanlarda gelişme sağlamıştır. Şeker, mürekkep, boya, ilaç sanayisi gelişmiştir.

Öte yandan Araplar, az önce de gördüğümüz gibi, istila ettikleri ülkelerde kendileri çalışmıyor, yerli halkı çalıştırarak ağır bir biçimde vergilendiriyorlardı. "Bu ülkelerde göçebe Arap aristokrasisi (soylular) fethedilen toprakları 'ikta' denilen malikanelere bölerek paylaşıyordu. İkta sahipleri, toprağı işleyen köylüler üzerinde feodal bir aristokrasi oluşturdular. Köylüler, bu aristokrasinin baskısı altında giderek özgürlüklerini yitirdiler. Toprağa bağlı serfler haline getirildiler. Halife Ömer'in, 'adalet mülkün temelidir' sözü, kurulan devletin özel mülkiyete ve emekçilerin sömürülmesine dayandığını gösteriyordu." [16]

Zengin Yoksul Çelişkisi ve Sınıf Mücadelesi

Arap egemenliği altında bulunan ülkelerdeki kentlerde ticaret burjuvazisi gelişiyor, zanaatkârlar yoksullaşıyordu. Kırlık alanlarda ise toprak ağaları, toprağa bağlı köylüleri azgın bir biçimde sömürmekteydi. Arap, Süryani ve Yahudi zenginleri, servetleri sayesinde Abbasi devlet yönetiminin üst tabakalarına çıkabiliyor ve yönetimi etkiliyebiliyorlardı. Çalışan, emek veren halkın yarattığı artı değer; vergilerle, tüccar ve tefecilerin sömürüsüyle egemen sınıfa akıyordu. Abbasiler zamanında "Halife sarayının ihtişam ve debdebesini, saray mensuplarının, kentli zenginlerin sefahat ve israfını, biçare köylü ailesinin kuru ekmeğinden keserek ödediği ve angaryayla sağlıyordu".[17]

Arap egemenliği altındaki ülkelerdeki halk bir dizi dinsel ve etnik

16 *TİİKP Savunma*, s. 97, Aydınlık Yayınları, İstanbul 1979.
17 Şefik Hüsnü, *Türkiye'de Sınıflar*, s. 106, Ülke Yayınları, Ankara 1975.

topluluklara bölünmüştü. İslam Sünnilik, Şiilik, Alevilik gibi çeşitli mezheplere ve bu mezhepler de tarikatlere ayrılmıştı. Ayrıca bu tarikatlardan da, Kur'an'ın değişik yorumlarından kaynaklanan dallar, türemişti. Asur kökenli Süryaniler Süryani Kadim Kilisesine bağlıydılar. Ayrıca Suriye'deki Nusayri mezhebine bağlı Aramlar ve Araplar,[18] Harran'da oluşan Sabilik mezhebine veya tarikatına bağlı Asurlar da[19] vardı. Halkın bu etnik ve dinsel bölünüşü esas olarak mücadele gücünü zayıflatır. Ama az sonra göreceğimiz gibi, keskinleşen sınıflar arası çelişki ve buna bağlı olarak gelişen sınıf mücadelesi, baskı ve zulme karşı Mezopotamya'nın ezilen halklarını birleştirmiştir.

Mezopotamya'daki sınıf mücadelelerinin kökleri, aslında çok eskilere dayanmaktadır. Asur İmparatorluğunun son yüzyılları birçok köle ve yoksul köylü ayaklanmasına şahit olmuştu. "Altıncı yüzyılın başlarında İran'da, mal ve mülkün ortaklaşa kullanılmasını emreden Mazdak dini, ezilen halk arasında geniş taraftar toplamıştı. Sasani egemen sınıfları, Mazdakçılığı bastırabilmek için 400 bin kişiyi öldürdüler. Ama bu zulüm dahi, özel mülkiyetin getirdiği yoksulluk ve sefalete karşı halk yığınlarında kök salan toplumcu düşünceyi silemedi. Mal ve mülkün ortak olması düşüncesi, sömürü ve zulmün

18 Suriye'de ortaya çıkan ve bölgede binlerce yıldan beri yaşayan etnik toplulukların bağlandığı Nusayrilik, Suriye Aleviliğidir. Nusayriler büyük bir sevgiyle bağlandıkları Ali'yi tanrı sayarlar. Ali tanrıdır, Muhammed ise güneş. Geceleri evreni ışıklandıran ay Ali'dir. Ali -Muhammed -Selman üçlüsü kutsaldır. Bu üçleme birçok Alevi tarikatında görülür. Eskiden Hıristiyan olan bazı etnik toplulukların Aleviliğe geçerken, kendi inançlarının bir kısmını da katmaları nedeniyle ve İslam ve Hıristiyanlığın bağdaştırılması, bütün insanların kardeş olduğu, din kavgalarına gerek olmadığı görüşünden kaynaklanır. Ali'nin tanrılığı görüşü, eski çoktanrıcı inançlarını sürdüren veya Hıristiyanlıkta aradığını bulamamış Aram, Arap gibi bölgedeki etnik topluluklarca benimsenmişti. İsmet Zeki Eyuboğlu bu konuda şöyle der: "Ali'nin tanrılığı sorununu öne sürenlerin Türk olmadıkları, Türk dilini bilmedikleri, Arapça konuştukları, Arap topluluğu içinde yaşadıkları, kiminin Araplaşmış yabancılardan oldukları biliniyor. Bunlar eski çoktanrıcı inançlarını sürdüren kimselerdi." Bak. Alevilik- Sünnilik. s. 67.

19 Sabîîlerin Asur kökenli oldukları birçok araştırmacı tarafından belirtilmektedir. Bu konuda geniş bilgi için, bakınız: D. Chwolson: *Ssabier und der Ssabismus,* St. Petersburg, 1856. Abu'l Farac kendi adını taşıyan vakayinamesinde, s. 196, Sabîîlerin koyun karaciğerine bakarak, gelecekten haber verdiklerini söyler. Bu inanç Asurlar ve Hititler arasında yayılmış bir fala bakma türüydü. Asurbanipal, günümüze kadar gelen yazıtta, koyun karaciğerini okuyabildiğini, geleceği bildiğini söylemekteydi.

20 Mazdakçılığa adını veren Mazdak eski İran inançlarıyla sömürünün ortadan kalktığı bir toplumculuk anlayışını yoğurarak, ortaya yeni bir hareket çıkarmıştı. Mazdak "ben Zerdüşt dinini yenileştirmek için gönderildim" diyordu. Mazdakçılar beşinci

ağırlaştırdığı koşullarda tekrar tekrar filizlendi.

İslam feodalitesinin, eski Sasani feodalitesinden farksız bir hal alması karşısında, eski Mazdakçılık, Babek adında bir halk önderi tarafından İslami bir görünüm altında tekrar canlandırıldı." [20] "Azerbaycan bölgesinde yandaşlarını artıran Babek, Halife Memun ve Mutasım dönemlerinde köylülere dayanarak sarp kalelerde 25 yıl savaş verdi. Sonunda ünlü Türk komutanı Afşin, Babek ayaklanmasını ezdi. Babek el ve ayakları kesilerek öldürüldü, başı Horasan kentinde halka gösterildi."[21]

Mazdak hareketinin kurucusu olan Mazdak, "mal insanlar arasında ortaktır, diyordu. Çünkü insanlar tanrının kulları ve Adem'in çocuklarıdır. Herbiri ihtiyacına göre ötekinin malını kullanmalı, hiç kimse bu haktan yoksun kalmamalıdır. Mazdak'm bu sözleri üzerine herkes malını ortaklığa koymuştu." [22] Mazdakçılık görüldüğü gibi insancı ve toplumcu bir düşünce akımıydı. Beylerin sömürü ve baskısına karşı başkaldıran Babek ise Alevi'ydi. Bu iki ayaklanmaya da çeşitli inançlara bağlanan, değişik diller konuşan köleler, köylüler, büyük kentlerin yoksulları katılmıştı. Bunlar arasında Bizans devlet kilisesinin zulmünden kaçarak Azerbaycan'a, İran'a yerleşmiş olan Asur kökenli Nasturiler, Yahudiler de vardı. Tarihçi Claude Cohen, Asurların ve Koptların (Kıptiler) Monofizitçi oldukları için Bizans tarafından ezildiklerini, aforoz edilen Nasturilerin ise, Sasani devletine sığındıklarını, orada Mazdakçılarla birlikte toprak ağalarına karşı mücadele ettiklerini yazar. [23] İran ve Azerbaycan'da baskı ve sömürüye karşı verilen bu mücadelelerde, Hıristiyan ve İslam inançlarına bağlı halklar ortak çıkarlarının etrafında birleşmişlerdir.

VIII. ve X. yüzyıllar arasında Suriye ve Mezopotamya'da valilerin baskısına karşı bir dizi halk ayaklanması başladı ve sürdü. Bu ayaklanmalar esas olarak yöneticilerin ve tüccarların zengin yaşamlarına

yüzyılda, özel mülkiyetin ortadan kalktığı bir toplum kurmak için, toprak ağalarına karşı ayaklanmışlardı. Hürremiler, Batiniler ve 816 yılında Azerbaycan'da beylerin zulmüne ve toprak ağalarının sömürüsüne karşı ayaklanan Babek, Mazdak hareketini sürdüren hareketlerdir. Hepsinin de ortak yanı, sömürü ve baskıya karşı, ezilen halkın ayaklandığı hareketler olmasıdır. (TİİKP-Savunma, s. 98.)

21 Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, c. 3, s. 2117, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.

22 Orhan Hançerlioğlu, *İnanç Sözlüğü*, s. 386, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.

23 Claude Cohen, *Der Islam. 1*, s. 22, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1976.

olan tepkiden geliyordu. Ayrıca Diyarbakır, Urfa gibi Bizans egemenliğinden çıkmış kentlerde de, Arap baskısına karşı dinsel görünümlü ayaklanmalar görüldü. Bu ayaklanmalara, özellikle Karmat ayaklanmalarına Süryanilerin de katılmış olmasına karşın, kendi başına bir Süryani ayaklanması görülmemiştir.

IX. yüzyılın başlarında Irak'ın güneyinde, Basra ve çevresindeki siyah köleler, toprak ağalarına ve köle sahiplerine karşı ayaklandılar. "İsyancılar, ayaklanmanın başarıya ulaştığı yerlerde büyük sermaye sahiplerini öldürüyor, mülklerini ve tarlalarını yakıyor, kölelerini azat ediyorlardı. Onbeş yıl süreyle üzerlerine gönderilen halife ordularını bozguna uğrattılar. Halkın bağrına bastığı ihtilalcileri, tarihin her döneminde korkunç görmüş olan hakim sınıflar isyancıların önderi Ali'ye 'El Habis (şeytan)' adını verdiler".[24]

Aynı yüzyılın sonlarında Hamdan Karmat adında bir köylü önderi ezilen köylülerin ve göçebelerin başına geçerek, toprak ağalarına karşı mücadeleye başladı. Bu hareket daha sonraları Ebu Said Cennab'ın önderliğinde Bahreyn'de eşitçiliğe dayanan demokratik bir devlet kurdu. Karman Bahreyn Cumhuriyeti 1075 yılına dek varlığını sürdürdü. Çok sayıda eski siyah kölenin kurucuları arasında bulunduğu bu devlet, çağın ilk Sosyalist devleti olmuştur.

Karmat Ayaklanması: Hıristiyan Müslüman Omuz Omuza

Ortaçağda; Mezopotamya, Suriye, İran, Azerbaycan ve Anadolu'da ortaya çıkan halk hareketlerinin hepsi de, dinsel görünümlüydü. Bu halk hareketleri görüşlerini Karmatçılık, İsmailcilik, Babekçilik, Hürremcilik, Mazdakçılık gibi çoğu kurucularının, önderlerinin adlarını taşıyan ilk felsefe akımlarından almıştır. Bu felsefe akımlarına Arapça "tutulan yol" anlamına gelen mezhep adı verilmişti. Hıristiyanlığın ve İslam'ın doğuşundan sonraki dönemlerde bu iki tektanrıcı dinin değişik yorumlarını yaparak, değişik inançlara bağlanan toplulukların kurdukları dini inanç kurumlarına "mezhep" denmeye başlandı. Bu mezheplerin kökü ilkçağlardan kalma inanç ve geleneklere, çok-

24 *TİİKP Savunma,* s.98, Aydınlık Yayınları, İstanbul 1979.

tanrıcı Mezopotamya, Anadolu ve İran dinlerine dayanmaktadır. Bu gelenekler daha sonra Yunan düşüncesiyle yoğrularak, Hellenist kültürü ve düşünceyi oluşturmuştur. Bu akımların hepsi de evrenin, insanın oluşumunu, tanrı, ruh, akıl kavramlarını sorgular, araştırır. İnsanın yeryüzündeki konumuna, çevresindeki insanlarla, üretimle olan ilişkisine bakarak sonuçlar çıkarır. Kutsal Kitaplara dayanarak emeçileri sömürenlere, ezenlere karşı cephe alır. İnsanın insana kulluğuna karşıdır; havanın, suyun herkesin malı olmasına karşın; büyük mülkiyetin, uçsuz bucaksız toprakların bir kişiye veya bir aileye ait olması yanlıştır.

Karmatçılık düşüncesine bağlı olanların başlattığı Karmat ayaklanması Mezopotamya'da, Suriye ve İran'da yüzlerce yıl zalim beylere, toprak ağalarına kök söktürmüştür. Karmatçılık ve diğer felsefe akımlarına, daha sonraları Batıncılık (Batıniyye) genel adı verilmiştir. Musevi gizemciliği Kabbala'dan da etkilenen batmcılık, görüşlerini bir takım sayılara, sayıların yorumlarına dayandırır. Sayıların yorumlanması, sayıların iyilik veya kötülük getireceğine inanılması eski bir antik çağ inancıdır. Batıncılık, Harran'da ortaya çıkan Sabiîlik felsefesinden esas kaynağını almaktadır. Karmat ayaklanmasını, Hıristiyanların, Müslümanların, Putperestlerin birleşerek toprak ağalarına başkaldırdığı bu mücadeleyi daha iyi anlayabilmek için görüşlerinden ve bu görüşlerin kaynaklandığı Sabiîlikten başlamamız gerekiyor. Bu nedenle de gerilere, Asur İmparatorluğunun yıkıldığı yıllara döneceğiz.

Sabiîler ve Sabiîlik

İsa'nın doğumundan 614 yıl önce, Asur İmparatorluğu Med kralı Kyaksares'in saldırısıyla çökertilmişti. İki yıl sonra Med ve Babil ortak kuvvetleri Ninova'yı ele geçirerek, Asur devletini politik haritadan sildiler. Bu son savaşta Asur kralı Sinşar-işkun da öldürülmüştü. Asur ordusundan geriye kalanlar Başdanışman Aşur-uballit'in liderliğinde kuzeye çekilerek, Harran'da üslendiler. Birkaç yıllık bir mücadeleden sonra savaşı, direnmeyi bırakarak, Med egemenliğine boyun eğdiler. Harran ancak, Babil kralı Nabonid zamanında Med istilasın-

dan kurtarıldı. Harran'ın baştanrısı olan Ay tanrıçası Sin ve diğer tanrıların tapınakları onarıldı. Bölge halkı olan Asurlar, Yunanlar ve Yahudiler yeniden inançlarına gösterilen saygıya kavuştular.[25]

Harran kenti ve aynı adı taşıyan ova binlerce yıldan beri çeşitli dinsel görüşlerin doğduğu, yaşadığı bir bölgedir. Peygamber İbrahim Urfa veya Ur'da doğmuş, Musevilik ilkelerine kaynak olan bilgileri ise, Harran'da edinmiştir. Ayrıca Harran'da Mezopotamya'nın eski çoktanrıcı inançları yaşamaktaydı ve bu inançların çoğu değişik görünümler altında yukarda saydığımız felsefelere geçmiş ve çeşitli İslam ve Hıristiyan tarikatları içinde bugüne kadar gelmiştir. Sabiîlik düşüncesinin yöredeki Asurların arasında yayılması, bu halkın gelenekleriyle olan bağının sürdüğünü gösterir.

Öte yandan Asurların büyük bir çoğunluğu, özellikle Suriye ve Irak'ta yaşayan Asurların bir kısmı, Hıristiyanlığı kabullenmemiş, daha sonra ortaya çıkan İslam'ın katı kurallarına da boyun eğmemiştir. Bu halkın bu kesimi ve daha sonra bölgeye gelen Türkmenler, Aleviliğe bağlı çeşitli tarikatlara geçmişlerdir. Daha doğrusu bu tarikatların, düşüncelerin doğmasına liderlik etmişlerdir.

"Sabiîlik İbranice 'Sabiî (vaftiz edenler, kutsayanlar)' ve 'sab' (daldırmak) sözünden gelmektedir. Hıristiyanlarca, yarı Hıristiyan bir mezhep olarak nitelenir. Sabiîler ayrıca Aziz Yahya'ya da inanırlar. İslam tasavvufu Sabiîlerden çok şey almıştır. Kur'an'da ehl-i kitap (tanrının gönderdiği kitaplara inanan) olarak anılmış olmaları bu yarı Yahudi, yarı Hıristiyan mezhebin Müslümanlarca yadsınmasını engellemiştir."[26]

"İlkçağın çoktanrıcı dinlerinden esinlenen bu inanç kurumunun Orpheus, Hermes, Azimun adlarında üç peygamberi vardır. Tanrı yaratıcıdır, öğreticidir. Bütün eksikliklerden arınmış salt tözdür (mutlak cevher'dir)... Evrenin bütününü kuşatan, dolduran sayısız ruh vardır. İnsanları Tanrı katında suçlardan arındıran bu ruhlardır. Bu yüzden insanın, ruhun özüyle bağdaşmayan bütün eylemlerden, davranışlardan, kötülüklerden kaçınması, sakınması gerekir."[27]

25 Bu konu üzerine birinci bölümde geniş bilgi verilmektedir.
26 Orhan Hançerlioğlu, *İnanç Sözlüğü*, s. 548, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.
27 İ. Zeki Eyuboğlu, *Alevilik-Sünnilik*, s. 236, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1979.

Süryani bilgini Abu'l Farac kendi adını taşıyan tarih kitabında dokuzuncu yüzyılda Harran'da yaşamış Sabiî bilginlerinden Sabiît bin Kurra'yı anlatır. Yunanca, Süryanice ve Arapçayı çok iyi bilen Kurra; mantık, matematik, astroloji (yıldızbilim denilen bir tür falcılık) ve tıp konularında 150'nin üzerinde kitap yazmıştır. Süryanice yazdığı Sabiîlik üzerine eserlerinden birinde alıntı yapmış, Abu'l Farac. Bu alıntıyı biz de okurun yararlanması için buraya alıyoruz:

"Atalarımız işkencelere uğrayarak yanlış yola yöneltilmişlerse de, Tanrının yardımı ile herşeye dayanmışlar ve cesaretle konuşmuşlardır ve bu kutsal kent Nasranilerin (Hıristiyanların.-ES.) hatası ile televvüs etmemiştir. Biz onlardan bu dünyada şanlı ve onurlu olan Putperestliği (sabilik.-ES.) aldık ve onu bizden sonra gelenlere miras bırakacağız. Putpereslik için sağlam bir umut ile her yükü taşıyanlar mutludurlar, çünkü ancak putperest egemenler ve insanlar sayesinde dünya oturulmaya değer bir içerik kazanmamış ve uygar kentlerle dolmamış mıdır? Dünyadaki limanları ve kanalları kim kurdu? Gizli bilimleri kimler açıklığa kavuşturdu? İnsanların ileriyi görmesini ve gelecekten haber vermesini Putperestlerden başka kimler öğrettiler?... Putperestliğin bu verileri olmasaydı, dünya boş kalırdı, ihtiyaç içinde kıvranırdı, sefalet ve acı dünyayı kaplardı."[28]

Sabiît bin Kurra'nın bu sözlerinden de anlaşıldığı gibi, Sabiîler geçmişin gelenek ve kültürüne, İlkçağın Asur ve Babil inançlarına bağlıydılar. Öğretilerinde bu geleneklerin izleri vardır. İslam dinini kabullenmiş ülkelerde İslam'ın iki büyük inanç kurumundan biri, Sünnilik egemen sınıfların mezhebi olmuştur. Alevilik ve Alevilikten çıkan çeşitli tarikatlar ise, ezilen halkın sarıldığı düşünce akımlarıdır. Ezilen halk ayrıca yarı İslam veya yarı Hıristiyan tarikatlara da girmiştir. Alevi tarikatlarının içinde çok sayıda Asur, Fars, Arap, Türk ve Anadolu'nun yerli halk guruplarının bulunmasını, Aleviliğin büyük ölçüde eski Anadolu ve Mezopotamya inançlarının izlerini taşımasında aramak gerekir. Ayrıca halk, egemen sınıfların dini karşısında, Alevi tarikatlarda başkaldırma düşüncesini de bulmuştur. Öte yandan bu tarikatlarda insan düşüncesi, insanların kardeşliği ön plan-

28 Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, c. 1, s. 245, TTK Yayınları, Ankara 1950.

da geliyordu. Köleliğe, insanın insana kulluğuna karşıydılar. Binlerce insanın bir beyin topraklarında boğaz tokluğuna çalışmasının karşısındaydılar.

Hıristiyanlık da, daha önce gördüğümüz gibi, Yahudi zenginlerinin yaşamına, yoksul varsıl ayrımına bir tepki olarak doğmuştu, ilk çıkışında toplumsal adalet yanlısı bir dindi. Ama daha sonraları feodal sınıflar bu dini kendi çıkarları yolunda bir araç olarak kullandılar. Her din gibi, Hıristiyanlık da egemen sınıfların hizmetinde emekçi kitlelerin sömürülmesinde, ezilip baskı altına alınmasında kullanıldı. Ortaçağda görülen halk hareketlerinin dinsel bir örtü altında ortaya çıkmasının bir nedeni de, egemen sınıfların silahına aynı silahla karşı koymak gereksiniminden doğmuştur. Sünni ideolojiye, dinsel felsefe akımlarıyla, dinsel yorumlamalarla yanıt vermekti bu tarikatlar. Veya Bizans'ın baskısına, devlet kilisesine karşıt düşüncede olan Nastur'un felsefesiyle veya Monofizitçi düşünceyle karşı çıkmaktı.

Monofizitçi düşünceyi üreten Süryani Kadim Kilisesi ilk dönemde hem Bizans devlet kilisesine, hem de Bizans'ın kitleler üzerindeki baskısına karşı bir mücadele verdi. Bu mücadele aynı zamanda Doğu kiliseleri içinde önderliği Yunan-Ortadoks kilisesinden alma mücadelesiydi. Bu başarılamayınca Süryani Kadim Kilisesi, taraftarları arasında dinsel bir önderlik kurdu. Suriye, Irak ve Anadolu'daki Süryani inancına bağlı zenginlerin, toprak ağalarının yanında yer aldı. Zaten ortaçağdaki kilise ve manastırlar, çevrelerindeki tarlalar, bağ ve bahçeler; çömlek, dokuma, bakır eşya üreten atölyeleriyle birer malikaneydi. Aynı zamanda işveren olan din adamlarının, kilise liderlerinin halkın mücadelesine önderlik etmeleri olası değildi. Tam tersine halk mücadelesinin karşısındaydılar. Ama Süryaniler önceden gördüğümüz ve bundan sonra da göreceğimiz gibi, Anadolu ve Mezopotamya halklarının yanında, sınıf çıkarlarının doğrultusunda yer aldılar.

Karmatlar, Halkları Ayaklandırıyor

"Zenci kölelerin isyanının hemen ardından, 874 yılında büyük Karmat ayaklanması patlak verdi. Bir Batıni mezhebi olan Karmatçı-

lık taraftarları, zengin ve yoksul ayrımını doğuran özel mülkiyetin kalkmasını istiyorlardı. Başlangıçta Karmatçılar, özlemlerini mücadele etmeksizin gerçekleşebileceğine inanıyor, kendi dışlarından bir kurtarıcı, bir Mehdi bekliyorlardı. Fakat hakim sınıfların zulmü ve şiddeti, onlara da kurtuluş için ayaklanmaktan başka bir yol olmadığını öğretti."[29]

Abbasiler zamanında halk bir yandan toprak ağalarının, öte yandan kentlerdeki tüccarların sömürüsü altında eziliyordu. Ünlü servet sahibi ailelerin arasında Yahudiler ve Süryaniler de vardı. Bu aileler servetlerine güvenerek Abbasi egemenleri ile işbirliği yapıyorlar, yüksek devlet memurluklarına geçerek, Abbasi yönetiminin bir parçasını oluşturuyorlardı. Kırsal bölgelerdeki araziler ise özel mülkiyete dayanıyordu. İstilalar yoluyla ele geçirilen topraklar, özellikle Güneydoğu Anadolu'daki ekili bölgeler, buraları istila eden Arap komutanlarının malı olmuştu. Bu yeni toprak ağaları bölge halkını, angarya ve ortakçılık sistemiyle çalıştırıp, ürünün çoğuna el koyuyorlardı. Bunlardan bazısının yüzlerce köyü vardı.

Abbasi toplumunda temelde köylüler, sömürülen sınıfı oluşturuyordu. Bu nedenle de halk hareketleri köylüler ve büyük arazilerde çalışan Afrikalı köleler arasında çıkmıştır. Çalışan, ama çalıştığının karşılığını alamayan sınıfa bir tek yol kalıyordu. O da başkaldırıp, hakkını zorla almaktan başka birşey değildi.

"Karmatçılar Maxime Rodinson'un deyimiyle, bir 'enternasyonal devrimci hareket' meydana getirirler. Çeşitli etnik grupların zulüm gören tabakalarını propaganda yoluyla kazanmaya çalışırlar. Yönetici sınıf arasında da, liberal ve muhalif öğelere dayanırlar. Öğretileri dinsel görüntülü Yunan felsefesinden kaynaklanır. Devlet müdahalesinden pek hoşnut gözükmeyen Basra'nın kültürlü tüccarlarının yazdığı 'İhvan el-Safa' Ansiklopedisi İsmailci görüşleri dile getirir. Fakat İsmailciler yalnızca dünyayı yorumlamakla yetinmezler, dünyayı değiştirmek ve adil bir dünya kurmak isterler. Servet sahiplerini ve İslam'dan ayrılan yöneticileri sert bir biçimde eleştirirler. Günümüzde tarihsel gidişin devrimcilerden yana olması görüşüne benzer bir biçimde, Tanrı'nın iradesinin yanlarında olduğunu söylerler. Bu enter-

29 *TİİKP Savunma*, ss. 98-99, Aydınlık Yayınları, İstanbul 1979.

nasyonalist devrimciler, yolundan sapan Abbasi devletini devirmek için, bir ihtilalci parti kurarlar ve gizlice örgütlenirler. İslam ülkesinin her yanına dağılmış yetkili temsilciler (dailer), Parti propagandası yaparlar ve örgüte üye kazanırlar. Kufe bölgesi köylülerinden Hamdan Karmat, bu İsmailci örgütçülerden biridir. Şeker kamışı plantasyonlarındaki zenci kölelerin ayaklanmasının henüz bastırıldığı bölgede, IX. yüzyıl sonlarında köylüleri ve göçebeleri ayaklandırır".[30]

"Karmat hareketi sırasında, 874 yılında yerel durum ve koşullar böyle bir devrimin doğmasına uygundu. Irak'ta köylüler büyük bir geçim sıkıntısı içindeydiler. Halife sarayının ihtişam ve debdebesini, saray mensuplarının, kentli zenginlerin sefahat ve israfını, biçare köylü, ailesini kuru ekmeğinden keserek ödediği vergilerle ve angaryayla sağlıyordu. Bir yandan da zenci ayaklanması dolayısıyla çöl göçebelerinin sürekli yağma ve talanına uğruyordu. İsyancıları bastırmaya gelen Halife ordusunun barındırılması ve beslenmesi de yine köylünün boynuna yükleniyordu.

... İslam tarihçileri Karmatilerin tamamen toplumcu olduklarını, mal ve mülkün ortak olmasına taraftar olduklarını iddia ederler. Bunlar özel mülkiyetin fakirlik ve zenginliği doğurduğuna inanıyorlardı. Fakat zora ve şiddete gerek görmezlerdi... Mehdi çıkıp gelecek, meseleyi onun adaletiyle çözülecekti.

Fakat sonraları sayıları çoğalıp yeterli güç kazanınca, bu ılımlı yolu bırakıp zorla iş görmeye başladılar. Hicri dördüncü yüzyıl başlarında başkanlarından Ebu Tahir Süleyman büyük bir ordunun başına geçmiş, Basra gibi büyük kentleri yağma ederek, ganimetleri köylülere ve çöl göçebelerine bölüştürmeye başlamıştı. Bağdat kapılarına kadar gelerek Halife'ye bile gözdağı vermeyi başarmıştı. Hareket bu kadar büyüyünce Karmatilere karşı hükümet orduları gönderilmiş ve büyük savaşlar olmuştu. Kurulu hükümetleri her zaman haklı çıkaran tarihçiler Karmatlar aleyhine, üzerlerine kamunun nefretini çekecek, birçok masal uydurmuşlardı. Bununla birlikte aynı tarihçiler bu toplumcuların düşünce ve eylemlerinde birlik, aralarında bir çeşit kardeşlik bulunduğunu, büyük küçük farkı gözetilmediğini, toplumun işlerini bir kurulun görüşüp karara bağladığını itiraf etmek zo-

30 D. Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*. c. 3, ss. 2118-2119, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.

runda kalmışlardır. Bundan anlaşılıyor ki, Karmatlar tamamen komünist değilse bile komünizmin esaslarından bazılarını kabul etmişlerdir. Ortaya çıkışlarından yüz yıl kadar sonra Karmatiler, Halife ordularına yenilmişlerse de, toplumcu mezhep düşünceleri tümüyle ortadan kaldırılamamıştır. Toplumcu düşünceler daha derinlere dalıp gizlenerek yaşamış ve İslam toplumuna içinden etki yaparak çok hızlı yayılmıştır. Aleviliğin bütün İslam dünyasında bir çeşit görüntüsü olan tarikatların çoğunda komünizmin bazı izleri sezilir. 'Kimi tarikatlarda bir ruhi komünizme kadar gidilir'. Toplumsal komünizm ortak mülkiyette bireysel mülkiyeti eritir, ruhi komünizm ortak ruhta bireysel ruhu boğar. Buna tarikat ehli 'fenafillah' (Tanrı içinde erime) der."[31]

Tarihçi ve yüksek düzeyde bir din adamı olan Abu'l Farac ise, kendi sınıfının yanında yer alarak Karmatçıları "Bağdat çetecileri"[32], "Karmatiler, güneydeki haydutlar" [33] diye karalamaktadır.

Karmatçıların ayaklanmaları bastırıldı, ama ezilen halkların mücadelesi sürdü. Ezilen Mezopotamya ve Anadolu halkları yeni halifelerin, paşaların karşısına dikilip hesap sormayı sürdürdü. İlerde göreceğimiz gibi, Selçuklu ve Osmanlıların zulmüne karşı Anadolu'nun Hıristiyan ve Müslüman halkı yine birleşerek başkaldırdı; zalimlerin yüreğine korku saldı.

Oğuz (Türkmen) İstilaları

Tarihte Türk adıyla ortaya çıkan ilk topluluk, Göktürklerderdir. "Göktürkler, 552 tarihinde Avar hakimiyetine son verdiler ve Orta Asya'da yeni ve büyük bir kabileler konfederasyonu kurdular."[34] Bu göçebe konfederasyon, VIII. yüzyılda Uygurlar tarafından dağıtıldı. Uygurlar Doğu Türkistan'da yerleşik düzene geçerken, bazı Türk boyları Batı Türkistan'a akmaya başladılar.

Bu göçebe Türk boyları Yer, Gök, Su gibi doğa tanrılarına tapı-

31 Şefik Hüsnü, *Türkiye'de Sınıflar*, ss. 106-107, Ülke Yayınları, Ankara 1975.
32 Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, c. 1, s. 241, TTK Yayınları, Ankara 1950.
33 Age., s. 259.
34 Doğu Perinçek, *Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek*, s. 26, Aydınlık Yayınları, İstanbul 1977.

yorlardı. Ayrıca Çin kültürünün etkisiyle Budizmi benimseyenler de vardı. Yurtlarından dışarı göç edenlerden, Batı Türkistan ve Horasan'a yerleşenler arasında, Zerdüşt dinini kabul edenler de görülüyordu.

Merkezi Nusaybin'de bulunan ve Nastur tarafından kurulan Nasturi Kilisesi İran'a ve Batı Türkistan'a misyonerler göndermişti. Bu misyonerler tektanrıcı Hıristiyanlığı bu bölgede yayarlarken, putatapan Türk boylarının kimi, Nasturiliğin diofizitçi düşüncesini kabul ederek, bu kiliseye geçtiler. VI. ve VII. yüzyıllarda Batı Türkistan'da ve Ceyhun-Seyhun bölgesinde, Çin'de yaşayan Türkler ve Moğollar arasında Nasturilik yayılmaya başlamıştı.[35]

Ama Türkler çoğunluk olarak İslam dinini seçmişler ve bu dini Anadolu ve Trakya'da yaymışlardır. Türklerin İslam diniyle ilk karşılaşmaları, Emevilerin VI. yüzyılın ortalarında Horasan ve Buhara'ya yaptıkları akınlar sırasındadır. Türkistan'ın Arap egemenliğine geçmesinden sonra, Türklerin İslamlaşması da başlamıştır. Araplar esir aldıkları Türk boylarını, paralı asker olarak kendi ordularına katıyorlardı.

"MS 8. yüzyıldan itibaren, Batı Türkistan'da tarımın ve yerleşik hayatın yayılması, İslamiyetin kabulüyle elele yürüdü. Toprağa yerleşen aristokrasi ve tüccarlar, İslam hakim sınıflarının ideolojisi olan Sünniliği benimsediler. Sir-i Derya (Ceyhun-Seyhun bölgesi,-ES.) Oğuzların da boylar şeklindeki kabile örgütlenmesi, 10. yüzyılın başında artık kan bağını değil, aynı beye tabi olan toplulukları ifade ediyordu. Toplum; yüksek, orta ve aşağı sınıflara ayrılmıştı. Yerleşik tarım, meta üretim ve ticaret geri olduğu için, kölelik önemsiz durumdaydı. Esas sömürülen kitleyi çoban halk meydana getiriyordu. Oğuz asilleri, kalabalık özel maiyetlere sahiptiler. Türk aristokrasisinin etrafında yavaş yavaş bir Sünni ulema zümresi toplandı. İslam dünyasındaki sınıf mücadeleleri, askeri demokrasiden devlete geçiş içinde bulunan göçebe ve yerleşik Türk topluluklarında da belirmeye başladı. Kaşgarlı Mahmut'un naklettiği 'yer baskısı dağ, budun baskı-

35 Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, c. 3, s. 1125, Tekin Yayınları, İstanbul 1979.

sı bey' sözü, beylerin sömürüsünün halkın üzerine bir dağ gibi çökmekte olduğunu gösteriyor.

Gerek nüfus artışı ve otlakların daralması, gerekse doğudan gelen kavimlerin baskısı sonucu, Sir-i Derya Oğuzları 11. yüzyılın ortalarından itibaren dalgalar halinde Yakın Doğu'ya göç ettiler. Yerleşik İslam ülkelerine hakim olan Türk topluluklarındaki sınıf farklılaşmasının derinleşmesi, Türk-İslam devletlerinin kurulmasına yol açtı."[36]

Türkmen boylarının Anadolu üzerine ilk akınlarının başladığı yıllarda Abbasi devleti yıkılmış, Anadolu üzerindeki Arap baskısı hafiflemiş, Bizans doğuya doğru genişlemeye başlamıştı. X. yüzyılda Bizans ordusu doğuda Malazgirt'i, güneyde Antakya, Malatya, Diyarbakır, Urfa'yı ele geçirmiş ve yukarı Fırat bölgesine girmişti. Bizanslılar bu dönemde Süryanileri kendi yanlarına çekip, Araplara karşı giriştikleri savaşlarda, asker olarak yararlanmak için, İstanbul Patrikliğinin yardımına başvurdular. Bizans devlet kilisesi çıkardığı bir genelge ile Süryani Kadim Kilisesine bağlı halka karşı sürdürülen dinsel baskıların son bulduğunu ilan etti. Bizans baskısıyla Mersin, Antakya ve Malatya'nın Müslüman halkı sürülerek, yerlerine köylerden getirilen Süryani köylüleri yerleştirildi. Bizanslılar Süryanilerle güçlenen ordularıyla, Doğu Anadolu'daki Ermeni ve Gürcü Beyliklerini dize getirmeyi denediler. IX. ve X. yüzyıllar Anadolusu, Bizanslılar ile Ermeni ve Gürcü beyliklerinin ve güneydoğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerinin arasındaki kanlı savaşlara sahne oldu. Bu arada Horasan üzerinden Türkmen akınları da başlamıştı. Türkmen boylarının kimi Bizans ordusuna katılarak askerlik yapıyor, kimi de Ermeni beylerinin hizmetine giriyordu. Çoğu da uygar Anadolu'nun kentlerini yağmalıyor, halkını soyuyordu.

Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos, Urfa bölgesi dışında tüm Kilikya'nın Türkmen akınlarıyla dağıldığını, şiddetli bir kıtlıkla karşılaşıldığını yazar: "Türkler bütün memlekete yayılmıştı; hiç bir bölgede barış ve asayiş kalmamıştı ve her Hıristiyan evi kılıç ve tutsaklık altına düşmüştü. Toprak işlenemedi ve ekmek azaldı. Çalışkan çiftçiler kılıç

36 *TİİKP Savunma*, s. 99, Aydınlık Yayınları, İstanbul 1979.

ve tutsaklıkla telef edildiler, kıtlık bütün memlekete yayıldı. Bir çok eyalet ıssız hale geldi. Urfa ile çevresinden başka hiç bir yerde insanlar ne ekmek, ne de rahat edilebilecek bir yer bulabiliyorlardı. Antakya, Tarsus'a kadar Kilikya'da, Maraş'ta, Duluk'ta (Antep yakını) ve bu yerlerin bütün çevresinde insanlar rahat yüzü görmüyorlardı... Bundan dolayı binlerce ve onbinlerce insan, oralardan kaçarak buralara (Urfa) geliyorlardı... Ünlü insanlar, soylular ve kibar kadınlar dolaşıp dileniyorlardı. Bütün bunları gözlerimizle gördük."[37]

Bir yandan Türkmen boylarının yağmaları, bir yandan Bizans'ın Gürcü ve Ermeni beyliklerine karşı yürüttüğü savaş, Anadolu'nun örenleşmesini getirmişti. Toprak ağalarının Bizans merkezi yönetimine başkaldırması da Bizans'ı iyice zayılatmıştı. Bizans imparatoru Romanos IV. Diogenes (1068-1071), 1071'de Alparslan'ın önderliğindeki Selçuklularla Malazgirt ovasında giriştiği savaşı kaybetti ve tutsak düştü. Selçukluların bir başka kolu Suriye'yi ele geçirdi. Süleyman Şah komutasındaki Selçuklu orduları güneydoğu Anadolu'yu ve Kilikya'yı istila ettiler. Süleyman Şah savaşmadan Antakya'ya girdi. Kaledeki Ermeni birlikleri ilk önce direndilerse de, çok geçmeden teslim oldular. Süleyman Şah Süryanilerin desteğini kazanmak için, Bizans Ortodoks Kilisesine bağlı iki kiliseyi Süryanilere verdi. Müslüman halkı memnun etmek için de, ünlü Aziz Petrus katedralini camiye çevirdi. Abu'l Farac, Süleyman Şah'ın Süryani ve Ermeni halka karşı tutumunu şöyle anlatıyor:

"Sonra şehirde sulh ilan ederek kılıcını kınına koydu. Türkleri, Hıristiyanların evlerine girmekten ve Hıristiyan kızlarını nikahla dahi almaktan menetti. Bundan başka bunlar Antakya'da eline geçen yağma eşyasından bir şeyi harice göndermeyecek, ucuz bir fiyatla da olsa şehir içinde satacaklardı. Bu adam (Süleyman Şah.-E.S.) Antakya halkını memnun ettiğinden ve vali de kaleyi teslim etmiş olduğundan burada hüküm sürmüş ve Antakya halkı görünüşte Hıristiyan olan Pilardos'tan fazla ondan hoşnut olmuşlardı". [38]

37 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi,* s. 136, TTK Yayınları, Ankara 1962.
38 Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, s. 331, TTK Yayınları, Ankara 1950.

"Türkmen istilası, daha önce de değindiğimiz gibi, halk için sert, hatta bazı durumlarda çökertici oldu. Ama rejim durmadan Hır çıkan sınırlardaki savaşlar dışında, yerleşip güvence altına girdikten sonra, yerli Hıristiyanlara –Batı'daki Yunanlılar, Ermeniler ve Doğu'daki Monofizitçi Süryaniler– diğer İslam yönetimlerinde görüldüğü gibi hoşgörüyle yaklaşıldı".[39]

Anadolu'ya, Bizans topraklarına giren Türkler yerleşmeye, kendilerine yeni bir yurt kurmaya gelmişlerdi. Bu nedenle de yerli halkın inançlarına saygı gösteriliyor, ilerde işgücünden yararlanılacak halkla iyi geçinmek isteniliyordu. "İster başlangıçta Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında, ister Türkler yerleşikliğe geçtikçe veya yerli köylüler İslam dinini kabul ettikçe Müslümanlarla Müslümanlar arasında olsun, yerleşik ve göçebe öğeler arasında her koşulda bir ortak yaşama durumu doğar". [40] Bu ortak yaşama, ortak çıkarlara sahip olma ilerde göreceğimiz gibi Anadolu'daki sınıf mücadelesinde, beylere ve toprak ağalarına karşı, devletin zulüm ve baskısına karşı Türkmenlerin ve Hıristiyanların birliğini oluşturmuştur.

Türkmenler ilk anlarda kentlere kuşku ile bakmalarına, daha çok yaylalara çekilmelerine rağmen, içlerinden bir bölümü zamanla kentlere yerleşip, Hıristiyan halkın arasına karışmaya başladı. Böylece büyük Anadolu kentlerinde Hıristiyan tüccarların yanısıra, bir de Türk ticaret burjuvazisi oluşmaya başladı. "Kentlerde 'Pirinççiler Hanı, Meyve Hanı, Pamuk Hanı' adını taşıyan yapılarda oturan tacirler, bu gibi malların alım ve satım işleriyle uğraşıyorlar ve köylüler mallarını satmak için büyük kentlerdeki pazarlara getiriyorlardı. Sinop ve Antalya'nın fethinden sonra da, Selçuklu Sultanları, bu kentlere zengin tacirleri yerleştirmişler ve onlara kapitallerini artırmaktan başlayarak çeşitli yardımlarda bulunmuşlardır. Kentlerde, başta Yahudiler olmak üzere çeşitli etnik guruplara ait mahalleler, konsolosluklar kurulmuştu".[41]

Selçuklu sarayında da evlenmeler yoluyla, istilacılarla yerli halk

39 C. Cohen, *Der Islam,* c. 1, ss. 304-305, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1976.
40 S. Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, s. 82, Gözlem Yayınları 1980.
41 Ç. Yetkin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler,* s. 49, Milliyet Yayınları, Istanbul 1980.

arasında bir karışma başlamıştı. "Keyhusrev I.'in ve Keyhusrev II.'nin anaları Yunandı. Pervane Muhiddin Süleyman bir Gürcü prensesiyle evlenmişti. Keykavus II. 'nin aldığı bir çok karar, siyasetinin belirlenmesi Hıristiyan olan amcalarından etkilendiğini gösterir".[42] Moğol akınları sırasında Konya sarayında Sultan vekili olan Emineddin Mikail ise Süryaniydi. Selçuklu devlet yönetiminde Türkler ve yerli halk, İranlılar karışmış bir durumdaydı. Anadolu'da Selçuklu yönetimi altındaki büyük çiftlik sahiplerinin çoğu da Ermeni, Gürcü veya Yunandı. Bu toprak ağaları topraklarında her çeşit inançtan köylüleri çalıştırıyorlardı.

İstiladan sonra Yunan Ortodoks Kilisesi, Süryani Kadim, Gürcü ve Ermeni Kiliseleri üzerindeki baskısını sürdüremedi. Türk istilası bu halk kiliselerinin bağımsızlıklarını korumalarına yardım etti. Kilise liderleri istilacılarla işbirliğine yönelirken, yabancı bir dil konuşan Müslüman istilacıların arasında, kendini yalnız bulan Süryaniler, kiliselerinin etrafında toplandılar. Bu durum halkın kimi işbirlikçilerin oyunlarına gelmesini getirdi.

Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan (1156-1192) zamanında Selçuklu yönetimi ile Süryani Kadim Kilisesi arasındaki işbirliği doruğa çıktı. Süryani Patriği Mikail Rabo (Büyük Mikail), Sultanı Malatya'ya geldiği sırada ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında din ve felsefe üzerine tartışıldığı gibi, politik sorunlar da görüşüldü. Patrik Mikail Rabo "Bizans'ın Türkler tarafından yenilgiye uğratılmasından duyduğu sevinci belirtti".[43] Bu yakınlaşma Süryani Mikail ile Sultan arasındaki yazışmalarla da sürdürüldü, işbirliği pekiştirildi. Bu ziyaretin ardından Patriğin mekanı olan Toroslardaki ünlü Mar Bar Sauma Manastırı ve Malatya Katedrali onarıldı. Mar Bar Sauma Manastırı 300'den fazla rahibin yaşadığı büyük bir malikane ve çiftlikti. Süryani Mikail'den önce tarihçi ve din adamı Dionis Bar Salibi burada yaşamıştı. Selçuklular zamanında Süryani Kadim Kilisesi topraklarından elde ettiği kazançtan vergi vermiyordu. Kilisenin bu ayrıcalığı daha sonraki yüzyıllarda da sürmüştür.

42 Claude Cohen, *Pre-Ottoman Turkey*, s.204, Sidgwick and Jackson Publishing House, London 1970.
43 Age., s. 213

"Büyük Selçuklu Devleti Anadolu'yu zaptettiği sırada, 'miri toprak sistemi' esasına göre hareket ederek, her türlü tarımsal üretim alanını devletin malı saydığı için, göçebeler olsun, yerleşik Türkler olsun tasarruflarındaki topraklarda devletin kiracısı veya yarıcısı kabul olunmuşlardı. Tabii Anadolu'nun ziraatçı yerli halkı da aynı kaideye tabi oluyordu". [44] Toprağa bağlı köylülerden toprak vergisi alınıyor, Hıristiyan köylüler ise ayrıca cizye denilen bir başka vergi daha ödüyorlardı.

Anadolu'da Sınıf Mücadeleleri

Selçuklu Sultanları Hıristiyan kiliselerinin liderleri ile dostça ilişkiler içindeydi. Selçuklu sarayının yöneticileri arasında Farslar, Ermeniler, Süryaniler vardı. Sultanları ve sarayın önde gelenlerini Musevi ve Süryani hekimler tedavi ediyordu.

Büyük kentlerde ise Hıristiyan ve Türk tüccarlar, atölye sahipleri sıkı bir işbirliği içindeydiler. Kentlerin yoksul Hıristiyan ve Türkmen halkı, bu işbirliği sonucu sömürülüyordu.

Büyük çiftliklerde çalışan, yaylalarda hayvan besleyen yoksul halkın tepesine çöken beyler ve toprak ağaları, hem Hıristiyan hem Türkmen köylülerin emeğini amansızca sömürüyordu. "13. yüzyılın başından itibaren, sömürünün ağırlaşması, şehir ve köy emekçilerini bitkin düşürdü. İşsizlik ve sefalet aldı yürüdü. Bu şartlar, köylüleri feodalleşmeye karşı çıkan, otlakların eskisi gibi ortaklaşa kullanılmasını isteyen ve sosyal eşitliğe yönelen göçebelerle birleşmeye götürdü. Büyük feodaller arasındaki mücadelenin şiddetlenmesi de, merkezi otoriteyi zaafa uğrattı. 13. yüzyılın ortalarından itibaren, birbiri ardına büyük isyanlar patlak verdi".[45]

Bu isyanlardan en önemlisi olan Babai ayaklanması, eski Mezopotamya ve Anadolu halk ayaklanmalarında olduğu gibi, güçlü beylerin

44) Mustafa Akdağ *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. 1, s. 26, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.
45 *TİİKP Savunma*, s. 103, Aydınlık Yayınları, İstanbul 1979.

ve toprak ağalarının halkın alın terini, kanını içmesine karşı çıkıyor ve Türkmenleri, Hıristiyan köylüleri mücadele bayrağı altına çağırıyordu.

Selçuklu Sultanları ve beyler egemen sınıfın inanç kurumu olan Sünniliği kabul ederken, Horasan'dan gelen Baba İlyas adında bir Alevi büyüğü Amasya'da Babailik tarikatını kurdu. Bu sıralarda Baba İshak adında derviş, Baba İlyas'ın yanına gelerek tarikata katıldı. Baba İshak ezilen halkın yanında yer alarak, kısa zamanda halka kendisini sevdirdi. Halk, Baba İshak'a peygamber anlamına gelen Baba Resul Allah diyordu.

"Baba İshak, Türkmenlere uğradıkları haksızlıkları anlatıyor, buna karşılık Selçuklu Devleti ileri gelenleri ile zenginlerinin ahlak kurallarından ne denli uzaklaştıklarını gözler önüne seriyor, kendilerinin de, bütün insanların da eşit haklara sahip oldukları halde, bu azınlık tarafından haklarının gaspedildiğini bildiriyordu. Baba İshak, Selçuklu Devletinin yıkılacağını, yerine bu haksızlıkları giderecek yeni bir düzen kurulacağını..."[46] anlatıyordu. "Ne var ki, bu düzenin gerçekleşmesini sağlamak için bir ihtilal yapılması gerekiyordu, bunun için de Türkmenler onun işaretini beklemeliydiler. Bu fikirlerin kaçınılmaz bir sonucu olarak Baba İshak, Türkmenler dışında kalan öteki etnik ve dinsel guruplara da çağrı da bulunuyordu" .[47]

Baba İshak'ın düşüncelerini bayrak edinen yoksul Türkmenler, 3 Ağustos 1239'da Maraş'ta isyanı başlattılar. Bu ayaklanmaya çok geçmeden Ermeniler, Gürcüler, Süryaniler, Araplar da katıldı. Türkmenlerin yanısıra bu eyleme "... her ulustan katılanlar vardı. Din, ulus ayırt etmeksizin sürüler bir araya geldiler".[48] Aynı gün ve aynı saatte Sivas, Malatya, Tokat ve Amasya'da da isyan başlatılmıştı. Sivas ve Malatya arasındaki bölgede dokuzuncu yüzyılda Bizans zulmüne başkaldıran Ermeniler, Gürcüler, Süryaniler bu kez, Türkmenlerle beraber Selçuklu zulmüne başkaldırıyordu. İsyancılara Urfa, Diyarbakır

46 Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler,* ss. 71-72, Milliyet Yayınları, İstanbul 1980.
47 Age., s. 72.
48 Müneccimbaşı'dan aktaran Çetin Yetkin: Age., s. 72.

yöresi halkı da katıldı. İsyancılar çok geçmeden üzerlerine gönderilen Selçuklu ordularını birbiri ardından yendiler. Malatya, Tokat, Amasya, Sivas bölgelerine hakim oldular.

Selçuklular başkaldıran halkın üzerine emirlerindeki Franklar denilen, Haçlı kalıntısı Avrupalı paralı askerleri yolladılar. Ermeni beyleri de Selçukluların yardımına yetişti. Ermeni birliklerinin ve Frankların yardımıyla zulme ve sömürüye karşı ayaklanan Anadolu halkının birliği ve eylemi bastırıldı. Frank şövalyeleri Baba İshak'ı Amasya'da yakalayıp astılar. Halkın ayaklanması büyük bir güçlükle bastırılmıştı, ama Babailik yokolmadı. Baba İshak'ın yakınları onun çeşitli etnik topluluklardan, değişik inançlara bağlı Anadolu halkının eşitliği ve özgürlüğü üzerine yaydığı düşünceyi sürdürdüler. Anadolu halkının bu mücadelesi ilerde Osmanlılar zamanında yeniden ortaya çıkacak, çeşitli etnik topluluklar birleşerek isyan bayrağını kaldıracaktı.

Öte yandan Selçukluların Anadolu halkının bu mücadelesini ezmek için Frank askerlerinden yararlanmaları, Ermeni beylerinin Selçuklu sultanlarının yardımına koşmaları, egemen sınıfların halkın mücadelesini ezmek için aralarındaki düşmanlıkları bir süre bir yana bırakıp birleşmelerinin de örneğidir. Türkmenlerin, Gürcülerin, Ermeni ve Süryani köylülerinin, zanaatkârlarının Baba İshak'ın önderliğinde birleşmeleri de, halk kitlelerinin ortak düşmana karşı rahatça birleştiğini gösterir.

Moğol Akınları ve Anadolu Selçuklu Devletinin Çökmesi

Baba İshak ayaklanmasının bastırılmasından üç yıl sonra 1242'de Anadolu, Moğolların istilasına uğradı. Selçuklu sultanı ve diğer Türk beyleri, Ermeni, Gürcü toprak ağaları Moğolların emrine girdiler, uşaklık etme yarışına çıktılar. Selçuklu orduları Moğollarla Kösedağ'da karşılaşmış ve büyük bir yenilgiye uğramışlardı. Bu yenilgiden sonra Antalya'ya kaçan Sultan, Moğollarla anlaşarak, Moğol egemenliğine girmiştir. "...Sultanların Moğollara karşı gelemeyecekleri

ve hükümetin tamamiyle onların kuklası olduğu anlaşılınca... isyanlar başladı".[49]

"1248 civarında Eskişehir ve Karahisar taraflarındaki Türkmen ayaklanması, Maraş taraflarındaki Ağaçeri Türklerinin isyanı, Niğde ve Sivrihisar isyanları, nihayet Karaman Türkmenlerinin 1277-78 yıllarındaki büyük ayaklanması birbirini izledi. İsyancılar Moğolları temizliyor, vergi memurlarının soygunculuğuna son veriyorlardı. Hakim sınıfların kullandığı Farsçaya karşı Türkçenin bir süre için resmi dil olması da, Karaman ayaklanması sırasında halkın mücadelesiyle gerçekleşti. Hakim sınıflar, Anadolu isyancılarına karşı, Moğollara, devşirmelere ve ücretli askerlere dayandılar. Binlerce kişi kılıçtan geçirildi, varı yoğu yağmalandı, yerinden yurdundan edildi. Hakim sınıf tarihçilerinin kötülemek için "Cimri" dedikleri, Karaman ayaklanmasının önderi olan Türkmen şeyhi işkenceyle öldürüldü. Derisi yüzülerek saman doldurudu ve şehir şehir gezdirildi. Bununla beraber bu mücadeleler, halkın bilincinde derin izler bıraktı. Hakim sınıflar, özellikle Babai ve Karaman isyanlarını eski Hürremi, Mazdaki, Babeki, Karmati ve Batini ayaklanmalarının bir devamı olarak görüyorlar, halkın mücadele ruhunu yenemediklerini seziyorlardı".[50]

Moğol Akınları, Nasturilik Ve Müslüman Halk

Moğollar bir yandan Anadolu'ya girerken, diğer yandan İran, Suriye ve Mezopotamya'ya ve küzeyden Avrupa içlerine giriyorlardı. Katolik din adamları bu sıralarda eski bir masalı ciddi ciddi düşünmeye başladılar. Bu masala göre birgün Uzak Doğu'dan güçlü bir Hıristiyan egemen çıkacak ve Müslümanların kökünü kazıyarak, bütün Hıristiyanları kurtaracaktı. Papa Innocent IV., 1245'de Lyon'da Ruhaniler Meclisi'ni toparlayarak, sorunu tartışmaya getirdi. Meclis Moğol Hanı Göyük'ün yakınları arasında, çok sayıda Nasturinin bulunduğundan hareket ederek, Han'a elçi yollanmasını ve Göyük Han'ın Hıristi-

49 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c.1, s. 72, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.
50 *TİİKP Savunma*, s. 104, Aydınlık Yayınları, İstanbul 1979.

yanlığa davet edilmesini karara bağladı. Gerçekten de Göyük Han'ın danışmanlarının, yönetimdeki yetkililerin çoğu Nasturi Hıristiyan Moğollardı. Ama Göyük Han, Papa'nın önerisini kabullenmeyerek, önce Papa'nın ve diğer Avrupa krallarının yanına gelmesini ve kendine bağlanmasını, ancak bu koşulla Hıristiyanlığı kabul edebileceğini söyledi. Böylece Papa'nın Moğol Hanı'nı kendi dinine kazanması ve Müslümanların kökünün kazınması planları yattı.

Moğollar batıya ilerlerken doğu Hıristiyanlarını, Şii tarikatlarını, hatta Haçlıları kazanmak ve istilalarını kolaylaştırmak istemişlerdi. Bu nedenle daha akınlardan önce Rabban Ata denilen, Suriyeli Simon adında bir Nasturi din adamı, Hıristiyanları korumak için İran'a yollanmıştı. İran'daki ilk Moğol komutanları da, Papa'nın misyonerleri tarafından ziyaret edilmişti. "Ama onların Hıristiyanlığa davet çabaları, sonuçsuz kalır. Komutan Baycu'nun İtalya'ya giden Türk Aybey ve Serkis adlı elçileri, Büyük Han Göyük'ünküne benzeyen bir yanıtı Papa'ya iletirler. Fakat Göyük'ün İran'daki temsilcisi Elçigidey, Beşinci Haçlı Seferi için Kıbrıs'a gelen Fransa kralı Louis'e ilginç bir mektup yollar. Latince çevirisi Vatikan arşivlerinde bulunan mektup, Moğolların Haçlılar ile işbirliği istediğini gösterir. Elçigidey mektupta, Büyük Han'ın onu Doğu Hıristiyanlarını İslam boyunduruğundan kurtarmakla görevlendirdiğini yazar. Büyük Han adına, onun Latin, Grek, Ermeni, Nasturi ve Yakubi (Süryani.-E.S.) bütün Hıristiyanları, kilise ayrımı yapmaksızın, Büyük Han'ın himayesine aldığını bildirir".[51]

Ama bu Moğol-Haçlı işbirliği gerçekleşmemiştir. Bunun yerine Moğol Kurultayı Anadolu'nun başkaldıran halkının ezilmesine ve İran'ın istilasına karar vermiştir. Anadolu halkının Moğollara karşı direnişini, verdiği mücadeleyi az önce görmüştük. Burada Malatya'yı savunan Arap ve Süryani kent sakinlerinin Metropolit Mar Dionysius'un liderliğinde verdikleri direnişi Abu'l Farac'ın dilinden vermekle yetineceğiz: "... Araplar ve Hıristiyanlar Malatya Metropoliti Mar Dionysius, yani daha sonra Patrik olan Angur'un nezdinde toplandılar ve Metropolitin şehri himaye etmeyi üzerine almasını istediler. Çünkü Metropolit uyanık ve zeki bir adamdı ve Araplarla Hıristiyanlar bir-

51 Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi* c. 4, s. 1855, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.

birlerine karşı sadakat göstermek için yemin etmişlerdi. Bunlar bütün gece surlar üzerinde dolaşarak etrafı gözettiler, gündüzün de şehrin kapısı önünde oturdular... Şehir iki ay kadar böylece kaldı".[52]

Moğol komutanlarından Hülagu büyük bir orduyla İran'ı istila etti. İlk İran-Moğol egemeni olan Hülagu, budistti; ama Nasturi olan karısının etkisi altındaydı ve İslam düşmanıydı. Moğollar Bağdat'a girdiklerinde çok sayıda Sünni Müslüman öldürüldü, büyük kıyımlar yapıldı. Buna karşın Şiiler ve Hıristiyanlar korundu. Hülagu yanındaki Nasturi Metropolite Bağdat'ta bir saray ve bir kilise verdi. "Bu koşullarda, Suriye Hıristiyanları Moğol'un kurtarıcı olarak gelmesini beklerler. Grousset'nin deyimiyle 'Doğu Hıristiyanları, Suriye Müslümanlarına karşı Moğolları izlemekle, bir çeşit Haçlı Seferi'ne katıldıklarını düşünürler'. Ermeni kralı Hetum, ordusuyla Moğol'un Suriye yürüyüşüne katılır... Bu ordu Halep'i alır. Altı gün yağma ve Sünni İslam kırımı yapılır... Halep'ten sonra Hama ve Şam teslim olur. Şam Hıristiyanları İslamdan öç gösterileri düzenlerler. Haçlar başlarında kentte dolaşırlar, Müslümanların üzerine şarap dökerler. Camilerde çan çalarlar. Moğol komutanı Kitboğa, Ermeni kralı ve Antakya Prensine bir camii kilise yapmak için bağışlar." [53]

Görüldüğü gibi Moğolların Batı'ya akınları yalnız Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'nın örenleşmesini getirmemiş, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında, Şii ve Sünni Müslümanlar arasındaki eski çelişkileri yeniden ortaya çıkarmış, derinleştirmiştir. İleride göreceğimiz gibi, yerli Hıristiyan halk Haçlılara karşı çoğu kez Müslüman halkın yanında yer almıştı. Anadolu'nun, Suriye'nin Süryanileri için Haçlı seferleri yabancı yağmacılığından başka birşey değildi. Onların yaptıkları binlerce yıldır yanyana, birarada yaşadıkları ve sonradan Müslüman olan halkla ortak çıkarları doğrultusunda birleşmek ve yurtlarını savunmak olmuştur.

Şam Memluklar tarafından Haçlılardan ve Moğollardan geri alınınca, Hıristiyanlar ve Şiiler kırıldı. Kent kan gölüne dönüştü. Aynı biçimde Bağdat ve diğer kentlerde de Moğolların geri çekilmesinden sonra benzeri durumlar görüldü.

52 Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, c. 2, s. 543, TTK Yayınları, Ankara 1950.
53 Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi* c. 4, s. 1856, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.

Moğol Egemeni Abaka ve Antakya'da Nasturi Bir Türk Patriği

Kilikya'yı ele geçiren Moğol Hanı Abaka, Suriye seferine çıktığında, Memluklara karşı verdiği savaşta başarı kazanamadı ve Avrupa ile işbirliği yollarını aradı. 1274 yılında İkinci Lyon Meclisi'ne katılanlar arasında Abaka'nın elçileri de bulunuyordu. Abaka daha sonraki yıllarda elçilerini Franasa ve İngiltere'ye gönderdiyse de, beklediği yardım gelmedi.

"Bir Çin Türkünü Nasturi Patrik'i yapan Abaka, Batıdan bir Haçlı ordusu gelmeyince, yöresel Latin, Ermeni ve Gürcü krallıklarının askerleriyle birlikte, Fırat'ı geçti ve Halep camilerini yaktı. Fakat Moğol-Hıristiyan ordusu 1281 sonbaharında Memluk önünde bir kez daha ağır yenilgiye uğradı. Başarısızlık üzerine ölen Abaka'nın yerine İslam olan kardeşi Ahmet geçti. Ahmet İslamı yaymaya yönelerek, Papa'nın Moğolları Hıristiyan yapmak için yolladığı Fransisken papazlarını öldürdü. Ahmet Han'ın Nasturi Patrik'i olan Türkü de tutuklatması ve zindana atması üzerine, Nasturi askerler ayaklanarak Hanı öldürdüler ve yerine Budist Argun'u geçirdiler. Argun açıkça İslama karşı bir tutum izleyerek, devletin önemli görevlerine Yahudi ve Hıristiyanları getirdi. Vergilemede Yahudileri kayırdığı için, Yahudi düşmanlığı ve kıyımlar yayılmaya başladı. Karısı Hıristiyan (Nasturi.-E.S.) olan Argun, yerine geçecek olan oğlu Olcaytu'nun Papa Nicolas IV.'ün anısına Nicolas adıyla vaftiz edilmesini onayladı. Bu dönemde Ahmet Han tarafından yıktırılan kiliseler yeniden kuruldu ve Argun Papa'ya haber göndererek Hıristiyan olmak istediğini bildirdi. Argun 1285 yılında Papa'ya Latince çevirisi Vatikan arşivlerinde bulunan bir mektup yazarak, islamın elbirliği ile ortadan kaldırılmasını önerdi. Argun bu mektupta ayrıca Cengiz soyunu Hıristiyanlığa bağlayan bağları hatırlatarak, Çin'deki Büyük Han Kubilay'ın onu 'Hıristiyanların arazisini kurtarmak' ve korumakla görevlendirdiğini bildiriyordu. Argun kendisi Suriye'yi istila ederken, Haçlı ordusunun karaya çıkmasını istiyor ve mektubu şöyle sona erdiriyordu:

"Müslümanların ülkesi ikimizin arasında yer aldığından, onları kuşatacağız ve yok edeceğiz. Tanrı'nın, Papa'nın ve Büyük Han'ın yardımıyla Müslümanları kovacağız."

Argun, 1287 yılında aynı amaçla Türk kökenli Nasturi Patriği Papa'ya yolladı. İstanbul'a gelen Patrik, Ayasofya'da dua ettikten sonra İtalya'ya geçti ve Roma'da kardinallere Nasturiliğin önemini anlattı:

'Biliniz ki, pederlerimizin çoğu (VII. yüzyıldan itibaren Orta Asya'ya gelen Nasturi misyonerler) Türk, Moğol ve Çin bölgelerine girmişler, onları eğitmişlerdir. Moğolların çoğu bugün Hıristiyandır. İçlerinde kral çocukları ve kraliçeler vardır. Karagâhlarında kiliseler bulunur, Argun Han, Patrik'in dostudur. Han, Suriye'yi fetih niyetindedir ve Kudüs'ü kurtarmak için sizin yardımınızı istemektedir.'

Nasturi Patriğine göre Kudüs alınır alınmaz, Argun Han Hıristiyan olacaktır. Patrik, Paris'te Fransa kralının, Bordeaux'da İngiltere kralının huzuruna çıkar ve çok iyi karşılanır. Fakat birbirleriyle savaşa hazırlanan bu iki kral da, istenen yardıma ve işbirliğine yanaşmazlar. Patrik, Argun Han'ın yanına elleri boş döner."[54]

Daha sonraki yıllarda Argun'un oğlu, Nicolas adıyla vaftiz edilen Olcaytu kendine din olarak İslamı seçmiş ve Şii mezhebine girmiştir. Olcaytu dönemi Hıristiyanlara ve Sünni Müslümanlara yapılan zulümle doludur.

Papalık Moğolların yardımıyla Müslümanları yok edemedi. Zaten Papa'nın ve Avrupa krallarının amacı Moğol saldırısını başka yöne çevirmek ve ayrıca yeni yeni gelişmeye başlayan Avrupa ticaret burjuvazisi için pazar olanakları sağlamaktı. Moğol istilalarının sonunda İslam yok olmadığı gibi Anadolu, Suriye ve Mezopotamya da Hıristiyanlaşmadı. Anadolu, Azerbaycan gibi bölgeler Türkleşti ve Moğollar bu bölgelerdeki Müslüman Türklerin arasında eridiler.

Haçlı Seferleri

Biraz geç kalmakla beraber, biraz gerilere dönerek Haçlı seferlerine kısaca da olsa göz atmamız ve bu seferler sırasında Süryanilerin durumunu gözden geçirmemiz gerekiyor.

Mezopotamya'da X. yüzyıldan sonra üretim gerilerken, Avrupa'da

54 Age., s. 1865 ve 1868.

bataklıklar kurutuluyor, ormanlar budanıyor ve ekilecek toprak artırılıyordu. Ekili toprakların çoğalması ve tarım alanında demir saban, su değirmeni, gübre gibi teknik yoğunlaşmayla tarım üretimi ve nüfus artmaya başladı. Öte yandan bu durum Avrupa feodalitesinin güçlenmesini, kentlerin canlanarak ticaret ve endüstrinin de gelişmeye başlamasını getirdi. Ortaya çıkan ürün fazlasının ve endüstri mallarının satımı için yeni pazarlar, bu pazarlara götürecek yollar gerekiyordu. O zamana kadar Akdeniz üzerinden Batı ve Doğu arasındaki deniz ticaretine Bizans ve İslam egemendi. X. yüzyıldan sonra Akdeniz'de İtalyan üstünlüğü görülmeye başlandı. Öte yandan Avrupa'da ticaret burjuvazisinin gelişmesi, feodalizmin gerilemesine, bir sürü şövalyenin işsiz güçsüz kalmasına da yol açmıştı. Nüfusu artan Avrupa'da bu kılıçlarından başka birşeyleri olmayan şövalyelere iş yoktu. Haçlı seferleri bu işsiz savaşçıların, etraflarına topladıkları topraksız köylülerle, kendi köylüleriyle çıktıkları yağma seferlerinden başka birşey değildir. Dinsel amaçlar, Kudüs'ün kurtarılması, kutsal toprakların Müslümanlardan temizlenmesi lafları, işin cilası, çalınan minareye kılıf uydurma çabalarıdır ancak.

Birinci Haçlı seferi (XI. yüzyıl) Müslüman Hıristiyan ayrımı yapılmaksızın, gerçek bir yağma seferi olarak başladı. İlk yola çıkanların başında Meteliksiz Walter denilen maceracı bir İngiliz vardı. Haçlı seferleri gerek Anadolu'da, gerek Suriye ve Kilikya'da güç dengesini bozmuş, kimi bir yanın kimi öbür yanın ağırlığının artmasına neden olmuştur. Ama arada oluk gibi Müslüman ve Hıristiyan kanı, bu bölgelerde binlerce yıldan beri birarada yaşamış halkların kanı akmıştır.

Haçlı askerleri bölgedeki egemenlerin hizmetine girmişler, halkın mücadelesini ezmede kullanılmışlardır. Daha önce de gördüğümüz gibi, Amasya'da Baba İshak'ın kafasını kesip, düşürenler Selçuklu egemenlerin emrindeki ücretli Haçlı askerleriydi. Antakya, Urfa, Diyarbakır'da hem Süryanilere, hem Arap ve Ermenilere zulmeden, evlerini yağmalayanlar da yine Haçlı askerleriydi.

Anadolu'nun yeni Türk egemenleri yerli halkın; Hıristiyanların ve Putperestlerin inançlarına saygı gösteriyorlardı. Çünkü Selçuklular olsun, diğer Türk beyleri olsun Anadolu'ya yerleşmeye gelmişlerdi.

Yerli halkla iyi geçinmek onların çıkarınaydı. Haçlılar ise maceracı ve yağmacıydılar. Hıristiyanlık adına yağmalayıp, zengin olmak ve kısa bir süre sonra da ülkelerine dönmekti amaçları.

Gerek Ermeni, gerek Süryani tarihçileri bu yağmacıların zulmünü uzun uzun anlatmışlarıdır. Urfalı Mateos şöyle der:

"Bu yılda Çahan bölgesinin Ablasta (Elbistan) şehri, Frankların yüzünden büyük sıkıntı ve felaketlere maruz kaldı. Halk o kadar fena muameleye tabi kılındı ki, intikam almaya karar verdi. Onlar, Müslümanlara bel bağlayıp, onlara gizlice adam gönderdiler ve oralarda bulunan süvarileri şehrin içine aldılar. Ermeniler de onlarla ittifak ettiler. Onlar, kaleye karşı yürüyüp, Frank kumandanına: 'Haydi, milletdaşlarını alıp selametle buradan çekil' dediler. Frank şefi, bunu duyunca bir canavar öfkesiyle halkın üzerine atıldı. Fakat halk, onları yenip kamilen kılıçtan geçirdi. Bu katliamdan hiç bir Frank kurtulamadı.. O gün takriben 300 kişi, Hıristiyanlara yapmış oldukları fenalığın cezası olarak telef edildiler."[55]

Abu'l Farac ise Haçlıların kutsal kent Kudüs'ü ele geçirmelerini şöyle anlatıyor:

"Franklar tahtadan iki muhasara kulesi yaptılar ve bunların birini cenupta Sion adlı yere, birini de şark kapısının orta yerine, yani Mar Stefan tarafına yerleştirdiler. Araplar, Sion tarafındaki kuleyi ateşe verdiler... Franklar şark tarafından yüklenerek ahaliyi tam bir hafta kılıçtan geçirdiler. Bunlar Süleyman mabedi içinde 70 000'den fazla Arap öldürdüler ve Sahra'dan (yani Yakup'un Bet'ele adına diktiği kayadan) 40 gümüş kandil aldılar. Bu kandillerin her biri 3600 gümüş zuze ağırlığındaydı."[56]

Haçlı orduları Güneydoğu Anadolu ve Suriye'den Memluk beyi Baybars'ın önderlik ettiği savaşlarla çıkartıldı. Baybars'ın ölümünden sonraki yıllarda bölgeye Moğol akınları başladı. Daha önce gördüğümüz gibi, Avrupa egemenlerinin; İngiltere, Fransa, Almanya kralların iç çelişkileri nedeniyle bir Moğol-Haçlı işbirliği gerçekleşmedi. Geri çekilen Moğol ordularının kalıntılarının da, İslamın çeşitli inanç kurumlarına geçerek önce Müslümanlaşmasından ve daha sonra da

55 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 229, TTK Yayınları, Ankara 1962.
56 Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, c. 2, s. 340, TTK Yayınları, Ankara 1950.

Türkleşerek, Türklerin arasında erimesinden sonra, bölge Osmanlıların egemenliğine geçti ve yüzlerce yıl Osmanlı devletine bağlı kaldı.

Aradan yüzlerce yıl geçmesine rağmen bugün kimi Batı tarihçileri Moğol-Haçlı ve Batı Avrupa feodalizmi işbirliğinin gerçekleşmeyişini kaçırılmış bir fırsat saymaktadırlar. Doğan Avcıoğlu bu tarihçilerden R. Grousset'nin konuya ilişkin düşüncesini şöyle iletiyor: "Bu tarihçiye göre, Mısır'a değin uzanan Ermeni ve Latin krallıkları gibi Hıristiyan devletleri himayesine alan bir Moğol İmparatorluğu, bu vasal devletlerin etkisi, Türk ve Moğol Nasturi Hıristiyan uyrukları ile Ermeni ve Latin keşişlerinin çabaları sayesinde, giderek Hıristiyanlaşabilirdi. Çin'de Budist, Türkistan'da İslam olan Moğollar, Ön Asya'da Hıristiyan olabilirler ve İslam Dünyası karşısında Hıristiyanlığı çok güçlendirebilirlerdi. Ne yazık ki, dar görüşlü Hıristiyan prenslerinin yanlış, kararları ve kararsızlıkları yüzünden 'büyük tarihsel sonuçlar doğurmaya gebe bir tarihsel fırsat kaçırılmıştır.'"[57]

Geçmişin özlemini taşıyan bu burjuva tarih görüşünün yanlışlığı hemen anlaşılıyor. Bölgenin Hıristiyanlaşarak, Batı Avrupa'nın açık pazarı, sömürgesi olması o yıllarda egemen olan Avrupa feodalitesinin başaracağı bir iş değildi. Ancak burjuvazi bunu başarabilirdi ve Haçlı seferlerinin yapıldığı çağda burjuvazi henüz tarih sahnesine çıkmamıştı. O yıllarda ancak emeklemeye başlayan bir tüccarlar tabakasından söz etmek doğru olur. Öte yandan Haçlı şövalyeleri yerleşmeye ve Hıristiyanlığı yaymaya veya Kudüs'ü kurtarmaya değil, yağmaya ve zengin olmaya gelmişlerdi. Daha sonraları Papalık bu yağmadan bir pay alabilmek ve yağmanın sürmesini sağlamak için, kutsal toprakların ve Kudüs'ün alınması sorununu ortaya attı. Ayrıca yağmacılara karşı bölgenin Hıristiyan ve Müslüman halkı; Süryaniler, Ermeniler, Araplar, Türkmenler birleşmişlerdi. Yurtlarını ve ortak çıkarlarını din ayrımı gözetmeksizin savunuyorlardı. Ama kuşkusuz daha sonraki yıllarda gerek yerli beylerin, gerek Haçlıların kışkırtmalarıyla bu dayanışma, çoğu kez zıddına, düşmanlığa dönüştü. Özellikle Mezopotamya ve Suriye'de din ayrımı yüzünden kimi Müslüman, kimi Hıristiyan kıyımları oldu.

Avrupalılar Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'yu katolikleştire-

57 Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi* c. 4, s. 1871, Tekin Yayınları, İstanbul 1979.

mediler, ama doğunun hammaddeleri, emekçi halkın yarattığı artı değer yüzlerce yıl Avrupa'ya aktı. Ayrıca geri kalmış Avrupa bilim, teknik ve düşünce olarak gelişmesini de bu yılların karmaşasından kalan kalıta borçludur. Avrupalılar Hellenizmin mirasıyla Haçlı seferleri sırasında karşılaştılar. Haçlı seferleri aynı zamanda Katolik Kilisesinin ağır baskısı altında geçen karanlık dönemi, bir parça olsun aydınlatabilmiştir. Ekonomik ve kültürel üstünlük Batı'ya geçmeye hazırlanırken, Doğu da İslamın karanlık dönemine girmiş ve giderek içine kapanmıştır.

Selçuklu Sonrası Güneydoğu Anadolu

Moğol istilası ve halk ayaklanmaları, Anadolu Selçuklu devletinin egemenliğine son verdi. Selçukluların çökmesinden sonra ortaya bir dizi Türk, Ermeni, Gürcü ve Rum beylikleri çıktı. Bu beyliklerin çoğunun yaşamı kısa sürdü ve daha güçlü beylikler tarafından ortadan kaldırıldılar.

Çukurova, Maraş, Urfa, Diyarbakır, Musul, Halep dolaylarında Türkmenler, Ermeniler ve Süryaniler birarada yaşıyorlardı. Van, Muş, Erzincan ve Erzurum dolaylarında Ermeni beylikleri kurulmuştu. Çukurova (Kilikya) Ermeni beyliği Selçuklular zamanında da bağımsız bir beylikti. Moğolların Anadolu'yu egemenlikleri altına almalarından sonra, Küçük Ermenistan olarak da tanınan bu bölgeyi Ramazanoğulları ellerine geçirdiler. "Urfa, Diyarbakır ve Mardin etrafının ahalisi daha karışıktı; mamafih, içtimai teşkilatları yönünden en sağlam unsur olarak, buralarda da Türkmenler başta gelmekteydiler."[58]

Anadolu Selçuklu devleti henüz çökmeden önce Irak ve Suriye'de kurulmuş beyliklerle Selçuklular arasında çekişme vardı. "Fakat, göçebe Türkmenlerin miktarca diğer unsurlardan fazla olduğu Güneydoğu Anadolu'da, gerek Suriye, Mısır ve Irak devletlerinin, hiç olmazsa siyasi hakimiyeti ellerinde tutan zümreleri bakımından Türk olmaları,

58 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. 1, s. 87, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.

gerekse Anadolu Selçukilerinin siyasi nüfuzları buralarda diğerlerinden daha devamlı olması, netice itibariyle bu bölgede Türk etnik ve kültür üstünlüğünü temin ettirmiştir."[59]

Diyarbakır ve Mardin yöresi İstanbul ile Mezopotamya arasındaki kervan yollarının geçit yeri olması nedeniyle Türkmenlerle Kürtler arasındaki çatışmanın odağını oluşturuyordu. Yöredeki Süryaniler bu iki güç arasındaki çatışmada çoğu kez ezilmişlerdir. Çevreleri kendilerine yabancı bir dil konuşan, İslam inancına bağlı etnik topluluklarla kuşatılmış Süryaniler, daha fazla kiliselerine sarıldılar, dinsel bir topluluk olarak yaşamlarını sürdürdüler. Bu dönemde Süryani Kadim Kilisesinin üzerindeki Bizans baskısı kalkmış ve bölgedeki kiliseler Patriklerinin liderliğinde, Süryanileri biraraya getiren birimler oluşturmuşlardı. Bu durum Süryanilerin diğer halklar arasında erimemesine yardımcı olmuş, ama geçmişten uzaklaşmalarını ve politik bir birlik sağlayamamalarını da getirmiştir.

Osmanlı Devletinin Kurulması ve Feodalizmin Gelişmesi

Osmanlılar ondördüncü yüzyılın başlarından itibaren, bir yandan batıya ilerleyerek, bir yandan Anadolu beyliklerini teker teker ortadan kaldırarak genişleyen bir devlet örgütlemeye başladılar.

Osmanlı devleti, dayandığı ekonomik temeli toprak olan, merkezi-feodal bir devletti. Anadolu Selçuklularında olduğu gibi, Osmanlılarda da gerek Anadolu'da gerekse Rumeli'nde olsun ele geçirilen topraklar devletin mülkiyetindeydi. Devleti yöneten Osmanlı Sultanı bu toprakları dilediği gibi yönetebiliyor; dilediğine veriyor, dilediğinden geri alıyordu. Fethedilen ülkelerdeki ekilebilir topraklar dirlik adı altında savaşta başarı gösteren beylere, savaşçılara dağıtılıyordu. Bu dirlik sahipleri Osmanlı devletindeki ezen ve halkı sömüren feodalleri oluşturdular.

Osmanlılar Hıristiyan halkın inançlarına dokunmayarak, onları yeni kurulan devlet yapısı içinde muhafaza etmişler ve cizye denilen

59 Age., ss. 88-89

ayrı bir vergiye bağlamışlardı. Osmanlı yönetimi Anadolu ve Rumeli'ndeki, Suriye ve Mezopotamya'daki yerel Hıristiyan önde gelen çevrelerle birleşmiş ve Hıristiyan köylülerin sömürüsünü bu beyler ve kiliselerle işbirliği içinde yürütmüştür. Devlet bir yandan Anadolu'daki göçebe Türkmenleri toprağa bağlıyor, bir yandan da yeni ele geçirilen topraklardaki sömürüyü örgütlüyordu.

"Daha Osman Bey zamanından itibaren, feodal hakim sınıf büyük dirlikleri kendi içinde paylaşmaya başladı. Eski 'gazi'lere ise, Selçuklu küçük iktalarının devamı olan, 'tımar' denilen küçük dirlikler verildi. Böylece Osmanlılar, ücretli maiyetlerini kendilerine bağlı küçük feodaller haline getirerek köylünün başına diktiler. Fethedilen topraklar üzerinde gazilerin yağma ve talan düzenini değil, Hıristiyan olsun Müslüman olsun bütün köylülerin serfleştirilmesine ve artı ürünün vergiler yoluyla gaspedilmesine dayanan merkezi -feodal bir düzen kurdular..

Büyük feodallerin zenginliklerinin esas kaynağı, büyük dirliklerinden ve özel mülklerinden sağladıkları toprak gelirleriydi. Yığdıkları nakit servetlerle yaptıkları tefecilik, köylülerin durumunu daha da ağırlaştırıyordu...

İçte şehir ve köy emekçilerinin, dışta ise başka halkların ezilmesi ve sömürülmesi, büyük feodallerin ve ricalin elinde hudutsuz servetlerin toplanmasına yol açıyordu."[60]

Osmanlı devleti durmadan yeni topraklar istila edilerek ve çalışan halkm, köylünün alın terine el konularak kuruldu ve genişledi. Ama ilerde göreceğimiz gibi, Anadolu ve Rumeli'nin ve diğer bölgelerin ezilen halkları bu ağır baskıya sürekli başkaldırdı.

Osmanlı Yönetimi ve Hıristiyanlar

"Osmanlılar gerçekte, Rumeli'ne geçip burada ilerlemeye başladıklarında, yerli Hıristiyan halk karşısında, Anadolu Hıristiyanlarına karşı yürüttükleri politikadan daha da hoşgörülü, onlar için çok daha elverişli bir politika izlemişlerdir. Asıl önemlisi, sürekli olarak kato-

60 *TİİKP Savunma,* s. 106 ve ss.110 -111, Aydınlık Yayınları, İstanbul 1979.

liklerden gelen baskılara hedef olan ve dinlerine bağlı bir Ortodoks Rumeli halkını, katoliklere karşı savunmuş olmalarıdır."[61]

Osmanlı yönetimi istila edilen topraklarda yerleşiyor, bu topraklar merkeze bağlanıyordu. Bu toprakları eken biçen halkla iyi geçinebilmenin yolu, emekçi halkın inançlarına saygı göstermekten geçmekteydi. Ayrıca Hıristiyan halk, adına cizye denilen ek bir vergi ödüyordu. Bu da ek bir geliri oluşturmaktaydı. Osmanlılar ayrıca istila edilen bölgelerdeki çeşitli diller konuşan, çeşitli dinlere bağlı halkları eritebilmek için de, böyle hoşgörülü bir politika izlemişlerdir. Ayrıca bu politikanın bir koşulu olarak, Osmanlı yönetimi Hıristiyan egemen çevrelerle ve din adamlarıyla kendi egemen çevresini birleştirmiştir. Balkanlarda ve Anadolu'da Hıristiyan beyler timar sahipleri yapılmıştır.

Çetin Yetkin; Dr. Halil İnancık ve diğer tarihçilerin çalışmalarına dayanarak şöyle demektedir: "Novaberde kalesindeki 11 'topçu, tüfekçi ve zemberekçiden' yalnız biri Müslümandır ve bu Hıristiyanlardan Bogoslav adını taşıyan 6288, Radoslav ise 7505 akçalık büyük tımar sahibidirler... Tımar üzerinde tasarruf ve bunların intikalında de, din bakımından hiç bir ayrım yapılmadığı görülmektedir. Tımar, Hıristiyan sipahinin oğluna intikal edebildiği gibi, Müslümandan Hıristiyana, ya da Hıristiyan sipahinin biri Müslüman biri Hıristiyan iki oğlu olsa ikisine birden geçebilmektedir.

"... Burada, Osmanlı Hıristiyan çevreleri ile bütünleşen Hıristiyanların kendilerinin de, o yer egemen çevrelerinden olduklarını özellikle belirtmek gerekir. Öte yandan Osmanlı'dan yana çıkanlar 'hakim sınıf' olarak kabul edilmişlerdir; ona karşı koyanlar ise 'reaya' durumuna sokulmuşlardır".[62]

Reaya'nın sözcük anlamı, güdülenlerdir. Yani Osmanlı toplumunda bir güdülen, sömürülen halk kitlesi, bir de bu halkı güden, sömüren sınıf vardı. Bu egemen sınıf çeşitli inançlara sahip, Müslüman ve Hıristiyan derebeylerinden, büyük mülk sahibi toprak ağalarından oluşuyordu.

Osmanlı devlet yönetiminde de buna uygun olarak çeşitli uluslar-

61 İ.H. Uzunçarşılı'dan aktaran Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*, s. 82, Milliyet Yayınları, İstanbul 1980.
62 Age., ss. 84-85.

dan bürokratlar vardı. Bunların çoğu Müslüman devşirmelerden ve Rum, Musevi, Ermeni, Süryani bürokratlardan oluşuyordu. Devletin ilk kuruluş yıllarında Bizans devlet yönetim deneyinden geçmiş Rum soyluları büyük hizmetler görmüşler, göçebelikten devlet aşamasına yeni geçen Osmanlılara tecrübelerini aktarmışlardı.

Anadolu'nun fethi Mehmet II. (Fatih, 1451-1481) zamanında tamamlandı. Selim I. (Yavuz, 1512-1520) ise devletin sınırlarını doğuya doğru genişletti; Doğu Anadolu'daki Ermeni ve Gürcü egemenliğine son verildi; Güney Doğu Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'nın büyük kesimi Osmanlıların eline geçti. Bu dönemde feodalite tam olarak kurulmuş, Osmanlı imparatorluğu genişlemeye başlamıştı.

Çukurova, Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'da Ramazanoğulları, Akkoyunlular, Dülkadiroğulları gibi çeşitli Türk yönetimleri altında yaşayan Süryaniler; bu yıllardan sonra Osmanlı egemenliği altına girdiler. Süryani Kadim Kilisesinin liderleri ve Süryani toprak ağaları, Osmanlı yönetimi ile iyi ilişkiler kurdular. Süryani köylüleri ve zanaatkârlar ise diğer halklarla birlikte Osmanlıların baskı ve sömürü mekanizmasının altına girdi. Toprak ağaları ve beyler yine eskisi gibi Süryani emekçilerinin alın terini sömürmeyi sürdürdüler. Ama bu örgütlü baskıya karşı halk da boş durmuyor, örgütleniyor, başını kaldırıyordu.

Zulme Karşı Hıristiyan ve Müslüman Köylüler Omuz Omuza: Şeyh Bedreddin Ayaklanması

Osmanlı baskısına karşı Hıristiyan ve Müslüman köylülerin, zanaatkârların, Şeyh Bedreddin'in (1360-1420) açtığı isyan bayrağının altında toplanmalarının kökü gerilere gitmektedir. İran ve Mezopotamya'daki Mazdaki, Karmati, Babek, Hürremi düşünüşlere bağlananların ayaklanmalarında, Güneydoğu Anadolu'da Bizans zulmüne karşı ayaklanan Pavlakilerde, Selçuklara karşı isyan eden Batini ayaklanmalarda, ayrı ayrı inanç ve dinlere bağlı ezilen kitleler, zulme karşı birleşmişlerdi. Bu ayaklanmaların sonuncularından olan Baba İshak ayaklanmasının bir devamıdır Şeyh Bedreddin isyanı. Öte yan-

dan bu ayaklanma da, diğerleri gibi, dinsel bir örtüyle, bir tarikat örtüsüyle ortaya çıkmasına rağmen, Hıristiyanları ve Müslümanları Osmanlı zulmüne karşı biraraya getirmiştir. Şeyh Bedreddin ve yoldaşlarından Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'in önderlik ettikleri ayaklanmalara büyük bir olasılıkla Süryaniler katılmadı; ama Şeyh Bedreddin'in düşüncesi bir yandan halkın geçmişteki sınıf mücadelelerinden, öte yandan kadim doğu kiliselerinin monofizitçi görüş ve felsefesinden kaynaklanıyordu. Bu nedenle kısaca da olsa anlatmayı doğru buluyoruz.

Şeyh Bedreddin Mısır'da öğrenim gördüğü sırada Caize adında Kıpti kilisesine bağlı bir kızla evlenmişti. Şeyh Bedreddin monofizitçi ve Yeni Platonist düşüncelerle ilk kez Mısır'da karşılaşmış ve bu düşünceler kendi felsefesini hazırlamasında etkili olmuştur. Bunda monofizitçi din adamlarıyla tartışmalara girmesinin, çevresinin de kuşkusuz payı olmuştur Şeyh Bedreddin'in dünya görüşü, en önemli eseri olan *Varidat*'ta toplanmıştır. Şeyh Bedreddin'in düşüncesi şöyle özetlenebilir: Tanrı bütün insanlarda görünür, bu nedenle insanın insana kulluğu yanlıştır. Ahiret, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme yoktur, ne varsa yeryüzündedir. Bütün dinler özdeştir; ayrılık görünüştedir; bir Hıristiyanın taptığı tanrı ile Müslümanınki arasında hiçbir fark yoktur. Tanrı yalnız Müslümanların veya Hıristiyanların değil, bütün insanların tanrısıdır. Kişi emeğiyle geçinmelidir, birçok kişinin bir tek kişiye çalışması yanlıştır.

Şeyh Bedreddin Mısır'dan sonra Tebriz, Konya, Edirne gibi kentlerde öğrenimini sürdürdü; dünya görüşünü pekiştirdi. Edirne'de Musa Çelebi'nin kazaskeri oldu. Timur'un Anadolu'yu istilasından ve Bayazıd I.'(Yıldırım, 1389-1402)nin Ankara Savaşını kaybederek ölmesinden sonra Musa Çelebi, tahta geçmişti. Ama Musa Çelebi'nin egemenliği uzun sürmedi, kardeşini ortadan kaldıran Mehmet Çelebi tahta geçti ve Şeyh Bedreddin İznik'e sürüldü. Şeyh Bedreddin aynı zamanda eylem adamıydı; gezdiği dolaştığı yerlerde düşüncesini halka anlatıyor, yayıyordu. Her türlü mülkiyetin kaldırılmasını, toprağın ve malların ortak olmasını savunuyor ve Hıristiyan olsun, Müslüman olsun insanların eşit olduğunu anlatıyordu.

"Erzak, giyecek, davar, arazi ve bütün toprak mahsulleri umumun

müşterek hakkıdır. İnsanlar doğuştan ve tabii olarak eşittir. Birinin servet toplayıp biriktirmesiyle, diğerinin ekmeğe bile muhtaç kalması, ilahi maksada muhaliftir.. Nikahlı kadınlar iştirakten Müstesnadır. Bu birlik haricinde kalan her şey insanların müşterek malıdır. Ben senin evinde kendi evim gibi oturabilmeleyim. Sen benim eşyamı, kendi eşyan gibi kullanabilmelisin. Emlakimize karşılıklı tasarruf edebilmeliyiz".[63]

Timur'un saldırısı Anadolu'yu yangın yerine döndürmüştü. Mehmet Çelebi ilk iş olarak sipahilere tımar dağıtmaya ve feodal düzeni sağlamlaştırmaya girişti. Böylece köylünün, esnafın üzerindeki baskı artmaya başladı. Halk Şeyh Bedreddin'in eşitlikçi düşüncesini benimseyerek isyan bayrağını kaldırdı.

Yirminci yüzyılın büyük ozanı Nazım Hikmet bundan sonrasını şöyle anlatıyor:

"Sıcaktı. Bulutlar doluydular.
Neredeyse tatlı bir söz gibi ilk damla düşecekti yere.
Birden -
bire
kayalardan dökülür
gökten yağar,
yerden biter gibi,
bu toprağın verdiği en son eser gibi
Bedreddin yiğitleri şehzade ordusunun karşısına
çıktılar.

Dikişsiz ak libaslı
baş açık
yalınayak ve yalın kılıçtılar.
Mübalağa cenk olundu.
Aydının Türk köylüleri,
Sakızlı Rum gemiciler

63 *TİİKP Savunma,* s. 114, Aydınlık Yayınları, İstanbul 1979.

Yahudi esnafları,
on bin mülhid yoldaşı Börklüce Mustafanın
düşman ormanına on bin balta gibi daldı.
Bayrakları al, yeşil,
kalkanları kakma, tolgası tunç
saflar
pare pare edildi ama,
boşanan yağmur içinde gün inerken akşama
on binler iki bin kaldı.

Hep bir ağızdan türkü söyleyip
hep beraber sulardan çekmek ağı,
demiri oya gibi işleyip hep beraber,
hep beraber sürebilmek toprağı,
ballı incirleri hep beraber yiyebilmek,
yarin yanağından gayrı her şeyde
her yerde
hep beraber!
diyebilmek
için
on binler verdi sekiz binini...
Yenildiler.
Yenenler, yenilenlerin
dikişsiz, ak gömleğinde sildiler
kılıçlarının kanını.
Ve hep beraber söylenen bir türkü gibi
hep beraber kardeş elleriyle işlenen toprak
Edirne sarayında damızlanmış atların
eşildi nallarıyla.

.....
Boynu vurulacak iki bin adam.
Mustafa ve çarmıhı
cellat, kütük ve satır
her şey hazır

her şey tamam.
Kızıl sırma işlemeli bir haşa
altın üzengiler
kır bir at.
Atın üstünde kalın kaşlı bir çocuk
Amasya padişahı şehzade sultan Murat,
Ve yanında onun
bilmem kaçıncı tuğuna ettiğim Bayezıd paşa!

Satır çaldı cellat.
Çıplak boyunlar yarıldı nar gibi,
yeşil bir daldan düşen elmalar gibi
birbiri ardına düştü başlar.
Ve her baş düşerken yere
çarmıhından Mustafa
baktı son defa.
Ve her yere düşen başın
kılı depremedi:
- İriş
dede sultanım iriş!
dedi bir,
başka söz demedi..."[64]

Börklüce'nin yoldaşları son nefeslerinde bile, inandıkları davayı bırakmadılar, kahramanca öldüler. Börklüce Mustafa çarmıha çakılarak günlerce Selçuk kenti sokaklarında dolaştırıldı, işkence altında öldürüldü. Manisa taraflarında ayaklanan Torlak Kemal ve arkadaşları ipe çekildiler. Halkın bir süre özgürce yaşadığı ve ortaklaşa kullandığı topraklar yeniden sipahilere dağıtıldı. Rumeli'nde yakalanan Şeyh Bedreddin ise, Serez'de din adamları tarafından yargılandı. İnançlarını ve eylemini kararlılıkla savundu ve Mevlana Haydar Acemi adında bir yobaz müftünün fetvasıyla 1420'de Serez çarşısında asıldı.

64 Nazım Hikmet, *Destanlar,* ss. 151-152, Özgün Yayınları, İstanbul 1980.

"Yağmur çiseliyor,
korkarak
yavaş sesle
bir ihanet konuşması gibi.
Yağmur çiseliyor,
beyaz ve çıplak mürted ayaklarının
ıslak ve karanlık toprağın üstünde koşması gibi.

Yağmur çiseliyor,
Serezin esnaf çarşısında,
bir bakırcı dükkanının karşısında
Bedreddinim bir ağaca asılı.

Yağmur çiseliyor,
Gecenin geç ve yıldızsız bir saatidir.
Ve yağmurdan ıslanan
yapraksız bir dalda sallanan şeyhimin
çırılçıplak etidir.
Yağmur çiseliyor.
Serez çarşısı dilsiz,
Serez çarşısı kör.
Havada konuşmamanın, görmemenin kahrolası hüznü.
Ve Serez çarşısı kapatmış elleriyle yüzünü.
Yağmur çiseliyor ".[65]

65 Age., s. 162.

DİL VE YAZI

"Bir ulusun gerçek yurdu, onun dilidir. Dil, ulusal dileği belirten güçlü bir varlıktır. Ulusal dil yok olunca ulusal duygu da çok geçmeden yitirilebilir." diyor, Alman düşünürü Wilhelm Humboldt. Biz de Süryanilerin konuştuğu dili tanıyabilmek, bu dil çevresinde dönen tartışmaları daha iyi anlayabilmek için, gerilere dönmeyi, işe Sümerlerden başlamayı düşündük.

Mezopotamya'nın güneyinde insanoğlunun ilk uygarlığını kuran Sümerler "agglütine" denilen ve değişmeyen köklere takılar eklenerek, çeşitli anlamlarda sözcükler üretilen bir dil konuşuyorlardı. Sümerceye; Fince, Baskça veya Türk dilleri gibi diller benzerler. Ama bu dillerle Sümerce arasında akrabalık yoktur.

Sümerler, İsa'nın doğumundan 3100 yıl kadar önce, nesneleri betimleyen işaretlerin/ideogramların biraraya gelmesinden oluşan bir resim yazısı buldular, geliştirdiler. Bu resimler çizgilere dönüştürülerek yazı geliştirildi. Yumuşak kil tabletlere metal veya sert kamıştan kesilmiş kalemlerle oyulan bu yazıya çivi yazısı veya oyma yazı diyoruz.

2300 yıllarında Sami kökenli Akadlar, kralları Büyük Sargon'un önderliğinde Sümer ülkesinin büyük bir bölümünü işgal ettiler. Bu dönemden itibaren Sümerce önemini yitirmeye, Akadça önem kazanmaya yayılmaya başladı. 2100 yıllarında Üçüncü Ur Soyu'nun iktidara geçmesiyle Sümer devleti toparlandı. Kral Ur-Nammu'nun çıkardığı dünyanın ilk yazılı yasası yüzyıl süren bu dönemden kalmıştır. İkinci bin yılı başlarındaki Elam saldırısı, Sümerlerin sonunu getirdi. Bölgedeki Sami kökenli göçebeler ayaklanarak, Babil'i ellerine geçirdiler; Babil tahtına Samilerin Amorit dalından gelen bir kral geçti ve Babil krallığının temelleri atılmaya başlandı.

Sami dilinin batı lehçelerinden biri olan Akadça yayılmaya, Sümerce gerilemeye başladı. Sümerce birkaç yüzyıl içinde konuşulmayan, ölü bir dil konumuna geçti. Sümerce yalnız tapınaklarda konuşuluyor ve eski yazışmaların, belgelerin çevrilmesi için öğreniliyordu. 1500 yıllarında Akadça yazılı kil tabletler Suriye, Filistin, Mısır ve Anadolu'ya kadar girmiş, Akadça çağın uluslararası kültür dili olmuştu. Akad yayılması sırasında, Asurların yaşadıkları bölge olan Assur kenti ve çevresi de, Akad egemenliği altına girmişti. Böylece Asurlar kendi Doğu Sami lehçelerini bırakarak, Akadça konuşmaya başladılar. Kuzey Mezopotamya'da Akadçanın bir lehçesi olan Asurca konuşulurken, Babil'de ve güneyde Babilce konuşuluyordu. Her iki dil de, bir Batı Sami lehçesi olan Akadçadan türemişti.

"İkinci bin yılının başlarından bu yana tanınan Akadçanın Asur lehçesi, gözle görülür bir biçimde Babil lehçesinden ayrılır. Bugünkü Irak Arapçasının lehçe dağılımı, hala İsa'dan İkibin yıl önceki Akadçayla benzerlik gösterir. Asurlar, bölgenin komşularından soyutlanmış olmasından ötürü, çok geç yazı kültürüne geçmiştir. Asuristan'da ancak Akad döneminde tek tük Akadça yazılı metinler görülmeye başladı." [1]

Yeryüzü dilleri birkaç eski anadilin; ağızlar, lehçeler ve bağımsız diller olarak dallanıp, ayrılmasından doğmuştur. Bu anadillerden biri de Sami dilidir. İbranice, Arapça gibi diller Sami anadilinden türemiş, soydaş dilleridir. Kenanca, Asurca, Aramca, Babilce veya Kaldece gibi diller ise Sami dilinden gelme lehçelerdir. Ayrıca bu lehçeler de kendi aralarında, konuşanların yaşadıkları bölgelere göre değişen ağızlara ayrılmışlardır. Kenanca bugün ölü bir dildir, konuşulmamaktadır. Asurca ve Kaldece veya Babilce ise yazılı dil olarak işlevlerini yitirmiş bir durumdadırlar; ancak Kuzey Mezopotamya/ Güneydoğu Anadolu ve Güney Mezopotamya'da halk arasında konuşulmaktadır. Aramca ise aşağıda göreceğimiz gibi Süryani Kadim Kilisesinin dili olarak kilise içinde varlığını korudu. Yalnız bu yazılı dil ile eskiden konuşulan Aramca arasında farklar vardır. Kilisede konuşulan ve yazılan dil klasik Aramcadır.

1500 yıllarında Suriye üzerinden yeni bir göç, Aram göçebelerinin

1 *Die Altorientalischen Reiche.* c. 1, s. 87, Fischer Verlag, Frankfurt am main 1979.

göçü başladı. Geride kalan Aram aşiretleri Suriye'de ve Çukurova'da küçük kent devletler içinde örgütlenirken, göçebeler uzun savaşlar sonunda Babil'e sızdılar ve yerleşik düzene geçmeye başladılar. 1000 yıl içinde bütün Mezopotamya'da bir Batı Sami lehçesi olan Aramca konuşulmaya başladı. Akadça ise yavaş yavaş önemini yitirdi ancak yazı dili olarak İsa'nın yaşadığı günlere kadar varlığını sürdürdü. Asur ve Babil devletlerinin ortadan kalkmasından sonra Mezopotamya'ya hakim olan Persler Akadçayı imparatorluğun resmi dili olarak kabul ettiler. Daryus'un Behustan'daki kayaya oydurduğu yazıt; Eski Farsça, Elamca ve Akadça yazılmıştı.

Sekizinci yüzyıl dolaylarında Aramların Fenikelilerden alfabeyi alarak, yazıda harf sistemini geliştirmeleri, Aramcanın yayılmasında etkili oldu. "Yalınlığa olan ihtiyaç ve Aramcanın göreli de olsa yalınlığı, dördüncü yüzyıldan itibaren bu dili hem yazılan hem konuşulan tek bir dil durumuna getirdi. Kuşkusuz Elamca ve Eski Farsçanın halk dili olarak varlığını değişik biçimlerde sürdürmesini hiçbir şey engelleyemedi. Akadça da aynı şekilde varlığını sürdürdü; yalnız resmi geçerliliği kalmayan diğer dillere oranla, kültür dili olarak, önemli, ama sayıca azalmakta olan grupların bireyleri tarafından; yazıcılar, rahipler, bilginler hatta hukukçular arasındaki yazışmalarda kullanılan bir dil olarak kaldı." [2]

Aramların Fenikelilerden alarak, geliştirdikleri alfabe köşeli harflerden oluşmaktadır ve bu alfabe ile yazılan yazıya Strangelo yazısı denilmektedir. Arap, İbrani, Moğol ve Uygur alfabelerinin temelidir. Nasturi misyonerler aracılığı ile Asya'nın en ücra köşelerine kadar girmiştir. Biri Süryani kilisesinde kullanılan ve yuvarlak harflerden oluşan, diğeri ise Nasturilerin kullandığı köşeli harflerle yazılan iki çeşidi vardır.

Nasturi yazısında, diğer Sami kökenli dillerde olduğu gibi, sesli harf yoktur. Süryani yazısından farklı olarak, bir noktalama sistemi bulunmuş ve sesli harfler yerine noktalar konularak, yazının okunması kolaylaştırılmıştır.

2 Hermann Bengtson: *Griechen und Perser*, s. 349, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1979.

Nasturi elyazmalarına en güzel örneklerden biri, Paul Bedyan tarafından Doğu Alfabesi ile yazılan Abu'l Farac Tarihi'dir. Bu eser "Makhteb-hanuth Zabhne" adı altında 1890 yılında Paris'te yayımlanmıştır.

Aramcanın Önem Kazanması ve Sonu

Sami anadilinin Batı dalından olan Aramca lehçesi, Hıristiyanlığın yayıldığı ilk yüzyıllarda, bu yeni dinin yazı dili oldu. Üçüncü yüzyıldan itibaren Urfa ve çevresinde Aramcayı yazı dili olarak kullanan zengin bir kilise edebiyatı oluşmaya başladı. Dil bilen hattatlar ve din adamları, başta İncil ve Tevrat olmak üzere Kutsal Kitap ve yorumlarının Aramca elyazmalarını yaydılar. Kilisede okunan dua ve ilahiler hattatlar tarafından çoğaltılarak yayılıyordu. Bizans'ın ikinci önemli dili Aramcaydı. Nasturi Kilisesinin Süryani Kadim Kilisesinden ayrılmasından sonra da Aramca her iki kilisenin yazı ve liturjik dili olarak kaldı. Antik çağ kiliseleri çevrelerindeki okullar, kitaplıklarla çağın birer bilim merkeziydiler. Yalnız dini eserler değil; tıp, tarih, matematik, felsefe üzerine eserler, halk masalları yazılmaya ve diğer dillerden Aramcaya çeviriler yapılmaya başlandı.

Asurların etnik kökenlerini bir yana bırakarak, bağlandıkları mezheplerin adıyla Süryani, Nasturi, Maruni gibi adlarla tanınmaları sonucu, bölgede politik bir güç oluşturamamaları ve Arap, Bizans egemenlikleri altına geçmeleriyle Aramca da canlılığını kaybetmeye başladı. Sekizinci yüzyıldan sonra yalnız kilise içinde okunan ve yazılan bir dil haline gelerek, günümüze dek kilise içinde varlığını sürdürdü. Sümercenin yerini Akadçaya, Akadçanın yerini Aramcaya bırakması gibi, Aram dili de çevreden soyutlanarak kilise içine kapandı ve yerini kendinden türeyen lehçelere bıraktı. Daha açık bir örnek vermek gerekirse, Latince, Katolik Kilisesinin ve ortaçağ Avrupa'sının bilim diliydi. "Daha sonraları, kapitalizmin doğuşu, feodal bölünmenin ortadan kalkışı ve ulusal pazarların oluşmasıyla birlikte, milliyetler uluslara, milliyet dilleri de ulusal dillere dönüştü." [3] Latince kilise

3 J. V. Stalin, *Marksizm ve Dil Üzerine*, s. 18, Koral Yayınları, İstanbul 1976.

içinde liturjik dil olarak kalırken, Latinceden türeyen İspanyolca, Fransızca, İtalyanca gibi diller ön plana geçti, önem kazandı.

Aramcanın Süryani Kadim Kilisesi içine kapanarak eskimesinin, konuşulan bir dil niteliğinin son bulmasının nedeni, bir etnik grubun değil, kilise içindeki din adamlarının, çok küçük bir azınlığın dili olmasındadır. Süryani Kadim Kilisesinde okunan dualar ve ilahilerle bu dil günümüze kadar gelebilmiştir, ama bugün din adamları bile bu dilde yeni eserler verememekte, sadece eski eserleri kopya edebilmektedirler. Eskiyen bu dilin sözcük dağarcığı zayıflamıştır ve çağdaş bir dilin olanaklarına ve ifade gücüne sahip olmaktan çok uzaktır.

Süryanilerin geçmişlerini ve etnik kökenlerini yadsımaları, Asur etnik topluluğuna ait olmanın putperestlikle bir tutulması, ulusal birliği sağlayan en önemli unsurlardan biri olan dilin, gelişememesini getirmiştir. Ama "tarih, dillerin büyük bir kalıcılığa sahip olduğunu ve zorla asimilasyona karşı büyük bir direnme gücü taşıdığını ispatlamaktadır." [4] Aramca kilise içine kapanıp canlılığını kaybederken, Suriye ve Mezopotamya'da konuşulan Asurca ve Aramca lehçeler kaybolmak bir yana, gelişmesini sürdürdü; komşu halkların dillerini etkiledi ve bu dillerden etkilendi. Bu lehçelerin gelişmesindeki bir neden de, bu lehçeleri konuşan halk gruplarının İslamlaşmaya karşı direnmeleridir. Ayrıca Süryanilerden başka, Yahudiler de çeşitli Aram lehçeleri konuşuyorlardı.

Yeni Aramca ve Lehçeleri

Urfa ve çevresinde ortaya çıkan Aramca, kilise içinde ölü bir dile dönüşürken, eski Aramca lehçelerden yeni bir dil doğmaya başladı.Yeni Aramca olarak da adlandırabileceğimiz bu konuşma dili, bir dizi lehçeye; bu lehçeler de yerel ağızlara ayrılmaktadır. Aynı lehçeyi konuşan bir bölgenin halkı, yerleşme yerlerine göre sayısız ağız kullanmakta, ama bu ağızlar aynı lehçeden türediği için, o bölge halkı birbirlerini dilinden anlamakta, anlaşabilmektedir.

4 Age., s. 33.

I.Garbell, İran Azerbaycan'ındaki 'Yeni Aramca Yahudi Lehçeleri' adlı çalışmasında, Yeni Aramcayı Doğu'da ve Batı'da konuşulan lehçeler olmak üzere iki ana lehçe dalına ayırıyor.[5]

Buna göre; Batı Yeni Aramca lehçesi, geniş ölçüde ortadan kalkmıştır ve ancak Kuzeybatı Suriye'nin Ma'lula, Gubb'Adin ve Bah'a köylerinde konuşulmaktadır. Bu dil, konuşanlar tarafından Aramca olarak adlandırılmaktadır.

Doğu Yeni Aramca lehçesi ise, bir yandan çeşitli ağızları içeren Yahudi Yeni Aramcasına, diğer yanda da Hıristiyan Yeni Aramcasma ayrılmaktadır. Hıristiyan Yeni Aramca lehçesi de kendi içinde birçok ağzı barındıran üç dala bölünmektedir: Aturaya (Doğu Yeni Aramca), Turoyo (Merkez Yeni Aramca) ve Surat (Batı Yeni Aramca). Halk arasında Suriye'de konuşulan dil Aramca olarak adlandırılırken, bu üç Hıristiyan Yeni Aramca lehçesi, konuşanlar tarafından Süryanice veya Asurca olarak adlandırılmaktadır.

Asurca lehçesinin Aturaya ve Surat kolları; İran, Irak, Suriye (Kamışlı ve Habur), eski Sovyetler Birliği ve Türkiye'de (Botan) konuşulmaktadır. Turoyo ise Güneydoğu Anadolu'da (Midyat ve çevresi, Diyarbekir) ve bu yörelerden göçedenler arasında İstanbul'da konuşulmaktadır.

"Nasturi ve Katolik Kiliselerine bağlı ilk iki grubun arasında, Yeni Süryanice yazı dilini geliştirilmesiyle başlayan bir yakınlaşma oluştu. Öte yandan Tur Abdin bölgesindeki Süryani mezhebinden olan Yakubiler (Süryaniler-ES.) tarafından konuşulan Batı Yeni Süryanice lehçeleri kendi başına gelişti. Bugün bu lehçeleri konuşanlarla, diğer iki grubun lehçelerini konuşanlar arasında dilce anlaşamama güçlülüğünün ortaya çıkmasının nedeni budur.

Asur aydınları ulusal bir birlik oluşturma çabalarının yanısıra, dilce yakınlaşma ve dilde de bir birlik oluşturma olanaklarını sağlamak için çalışmaktadırlar. Son onyıllarda, bütün Süryani kiliselerince kullanılan klasik Süryanicenin öne çıkarılması ve aynı şekilde bütün kiliselerde geçerli bir Strangelo alfabesinin kullanılması için çalışmalar başlatılmıştır."[6]

5 I. Garbell'den aktaran Gabriele Yonan, *Assyrer Heute*, s. 21, Reihe Pogrom, Hamburg und Wien 1978.
6 Age., s. 33.

Alman Doğu dilleri uzmanı Otto Jastrow, Bahro Suryoyo dergisi yazı kurulunun Turoyo lehçesi üzerine sordukları soruları yanıtlıyor; bu arada Yeni Aramca üzerine de bilgi veriyor ve ayrıca Asurca üzerine görüşlerini açıklıyor: "Turoyo'nun Yeni Aramca bir dil olarak adlandırılması en doğrusudur. Çünkü Turoyo dili, çağdaş Romanca veya Yeni Latince dillerinin –Fransızca, İtayanca, İspanyolca vb. gibi– Latinceden türemesi gibi, eski Aramcadan türeyen dillerden biridir. Çeşitli çağdaş Yeni Aramca dilleri bulunmaktadır ve bunlar en son çıkan bir kuram olan Tsereteli' (Konstantin Tsereteli: Yeni Aram Lehçelerinin Sınıflandırılması Sorunu Üzerine, Deutsche Mogenlaendische Gesellschaft Dergisi, 127/2,1977, ss.244-253)'nin kuramına göre şöyle sınıflandırılabilir: a) Batı Yeni Aramca (Şam'ın kuzeyinde Ma'lula'da konuşulan dil); b) Merkez Yeni Aramca (Güneydoğu Türkiye'de konuşulan ve aynı zamanda Suryoyo olarak da adlandırılan Turoyo dili); c) Doğu Yeni Aramca (Irak ve İran'da konuşulan Asurca)"[7]

Jastrow daha sonra, son zamanlarda Yeni Aramca lehçelerinin Asurca olarak adlandırılmasının ortaya çıktığını ve bunun bilimsel olarak yanlış olduğunu iddia ediyor. "Çünkü bu görüş, bu dilin Asurcadan çıktığı anlamına gelir. Kuşkusuz tamamen yanlıştır bu. Asurca 2000 yıl önce ölmüş ve yerini Aramca almıştır ve Asurcanın da içinde bulunduğu bütün kurtulabilen Yeni Aramca lehçeler, Asurcadan değil, bu son dilden (Aramca-ES.) türemiştir" [8]

Jastrow geçtiğimiz yüzyılın ortalarında başlayan ve bütün Doğu kiliselerine bağlananlar arasında ortak bir yazı dili oluşturmak için yapılan çalışmaları bilmediğinden veya soruna salt bilimsel açıdan yaklaştığından, bu görüşte olabilir. Gerçek ve doğru olan Yeni Aramca lehçeler arasından Asurcanın çıkmasıdır.

Yeni Bir Yazı Dilinin Oluşması

Dil bir toplumun üyeleri arasından çıkan ve toplum içindeki bireylerin birbirleriyle iletişimlerini sağlayan bir araçtır. Asur imparatorlu-

7 *Bahro Suryoyo* dergisi, Södertaelje, Ekim 1980'de yayımlanan Otto Jastrow'un 20.6.1980 tarihli mektubu.
8 Adı geçen mektup

ğunun resmi dili Akadça idi; yazışmalar, anlaşmalar bu dille yapılıyordu. İmparatorluk içinde yaşayan ve aralarında Asurların da bulunduğu etnik toplulukların her biri kendi dilini konuşuyor, kendi dilini konuşanlarla böyle anlaşıyordu. Asur İmparatorluğunun yıkılmasından sonra Akadça da ortadan kalktı, Aramca, yazı ve konuşma dili olarak öne geçti. Aramca, yazı dili aşamasına geçmesine rağmen, ulusal bir dil olmadığı için, zamanla kilise içine kapanarak, halktan uzaklaştı ve canlılığını kaybederek sönmeye başladı. Ama sekizinci yüzyıldan itibaren, halk arasında Asurların yaşadıkları bölgelerde Yeni Aram lehçeleri adını verdiğimiz çeşitli lehçeler ortaya çıkmaya, oluşmaya başladı. Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı ilk dönemlerde çeşitli baskılarla Putperest sayılarak bir yana itilen, diline bile yabancı kalan bir halkın diline sahip çıkması, onu ağızdan ağıza dolaştırarak yaşatması önemlidir. Halkın aynı zamanda geçmişine de sahip çıktığını gösterir.

İngiliz arkeoloğu Layard; 1845'de 28 yaşlarındayken İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliğinde çalışıyordu. İngiliz Emperyalizminin Ortadoğu'daki ajanlarından biri olan Layard, İran-Osmanlı sınır bölgesinde yaşayan Kürt Bahtiyarı aşiretiyle çok sıkı ilişki içindeydi ve sık sık bu bölgeye gidiyordu. Batı Hıristiyan dünyasının Doğu Anadolu'da ve Urmiye'de yaşayan Asur aşiretlerinin varlığını tanıması Layard'ın bu gezilerinden birinden dönüşünden sonraya rastlar.

O yıllarda Anadolu Merzifon Koleji yönetmenlerinden Prof. Earle'ün sözleriyle "...Misyonerlerin kaynaştığı bir kova gibiydi. Protestanlar Müslümanları Hıristiyan yapmaya çalışıyorlar, Katolikler Ortodoksları Vatikan'a bağlamaya uğraşıyor; Ortodokslar, Rumları kiliselerinde kalmaya zorluyorlardı..."[9]

19. yüzyılın ortalarında Urmiye gölü kıyısındaki aynı adı taşıyan kentte Amerikan misyonerleri tarafından, bölgede konuşulan Asur lehçesini geliştirerek, yazı dili haline dönüştürme çalışmaları başlatıldı. Misyonerlerin yaptıkları tek yararlı çalışma da bu oldu zaten. Urmiye ovası yüzyıllardan beri çeşitli dinlerin, mezhep ve tarikatların yerleştiği, çeşitli etnik toplulukların birbirine karıştığı bir yöreydi.

9 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. 1, s. 290, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.

Buna uygun olarak da, Batı Hıristiyanlığının hemen hemen bütün mezheplerinin temsilcileri de gelip, buraya yerleşiyordu.

Yazıl dili çalışmalarında bölgede konuşulan Doğu Yeni Aramca (Asurca) temel alındı. Bu lehçe Nasturi Kilisesinde kullanılan Strangelo alfabesinin yardımıyla yazıya dökülmeye başlandı. Lehçeye çok sayıda Kürtçe, Türkçe, Farsça sözcükler girmişti. Bu yabancı sözcükler ayıklanmaya, yerine eski kilise dilinden alınan Asurca sözcükler konulmaya başlandı. Ayrıca lehçenin dilbilgisi kökeni, ses ve sözdizimi üzerine çalışmalara ağırlık verildi. Ortaya çıkan güçlükler, başarılar misyon okulunun çıkardığı Zahrira d-bahra/Işık Hüzmeleri dergisinde yayımlanıyordu. Ayrıca çalışmaların sonuçları Almanya'daki Alman doğubilimcileri uzmanlarına gönderiliyor ve onların da çalışmalarda katkılarının bulunması sağlanıyordu. Musul ovasında yaşayan Asurlar arasında söylenen halk türküleri, koşmalar, ağıtlar Alman dilbilimci E. Schau tarafından değerlendirilmek üzere Almanya'ya getirildi.

Asur Ulusal Hareketinin temelleri Urmiye'deki bu çalışmalar sırasında atılmıştır. Asurca yayımlanan ilk eserler; İncil'in çevirisi, kiliselerde okunan ilahilerin çevirileri gibi dini içerik taşıyan yazı ve kitaplardı. Ama Asurca gibi çeşitli lehçelere, bu lehçelerin de sayısız ağızlara bölünmüş bir dil de, ancak böyle ortaya çıkarılabilirdi. Bu dinsel ve kültürel çalışmalardan uluslaşma sürecine geçiş, Zahrira d-bahra dergisinin saklanan sayılarındaki yazılardan izlenebilir. Bu derginin 1849-1918 yılları arasında çıkan sayılarının hemen hemen tamamı bugün Londra'daki British Museum'da bulunmaktadır.

Rusya'da, devrimcilerin önderliğinde işçilerin ve köylülerin, Çarlığın temellerini sarstığı 1905 Devrimi patlamış, Burjuva Demokratik devrimler yayılmaya başlamıştı. Asya'nın ezilen halkları ayağa kalkıyordu. 1906-1908 yılları arasında Anadolu, özellikle Doğu Anadolu bir dizi demokratik halk hareketine sahne oldu. 1906'da çoğu Rusya'da eğitim görmüş bir grup Asur aydını Urmiye'de, Kokva/Yıldız adını verdikleri bir dergi çıkartmaya başladılar. Bu dergide yer alan yazılar, Asurlardaki ulusal uyanışı ilerletiyor, sorunları tartışmaya getiriyor, yol gösteriyordu.

Uluslaşmanın unsurlarından biri, hatta ne önemlisi dildir. Dilin önemi; ulus bireyleri arasındaki ruhsal şekillenmeyi geliştirmesidir.

Konuşulan lehçeleri yazı dili haline getirmek bu açıdan büyük bir önem taşır. Bugün konuşulan Asurcada, çağdaş bir dilin zengin sözcük dağarcığını bulmak zordur. Aramca, kilise içinde sıkışmış kalmış, öylece durmaktadır. Bildiğimiz kadarıyla, bu dilin lehçeleri üzerinde çalışarak, yazı diline dönüştürme çalışmaları da yoktur. Yukarıda anlattığımız Asurca oluşturma çalışmaları ise, Birinci Emperyalist Savaşın karmaşası içinde yarım kalmış, tamamlanamamıştır.

Yarıda kalan bu çalışmalar yeniden başlatılırsa, bir halk, diline kavuşmuş olur. Kuşkusuz bu, uluslaşma sürecinin içinde bulunduğu aşamayla ilintilidir ve politik bir sorundur. Çok sayıda lehçeden oluşan Arapça ve İbranice bugün çağdaş birer dildirler. Her iki dil de, Kur'an ve Tevrat temel alınarak geliştirildiler. Yahudi dilci Eliezer Ben Yehuda'nın çalışmaları bir örnek olabilir. Aynı şekilde çeşitli Arapça ve Aramca lehçeler konuşan Mısır halkı Başkan Nasır zamanında başlatılan çalışmalarla, ortak bir dile kavuşmuştur.

Unutulmaması gereken diğer bir örnek de, Martin Luther'in onaltıncı yüzyılda Latince'den çevirdiği İncil'dir. Bu Almanca İncil, Alman aşiretlerinin Alman ulusuna dönüşmesinde büyük bir rol oynamıştır.

BİLİM VE SANAT

Bilim insanoğlunun kendi gereksinimlerini sağlamak için, doğayı egemenliği altına alma çabasını başlatmasıyla ortaya çıkmıştır. Atalarımız taş balyozlarla avladıkları hayvanların derilerini çakmaktaşından bıçaklarla yüzüyor, etini parçalayıp, közde kızartıyor ve karınlarını doyuruyorlardı. Daha sonra da ateşin karşısında totemlerine tapınıyor, mağaralarının duvarlarına avladıkları hayvanların resimlerini çiziyorlardı. Temelini toplumsal pratiğin oluşturduğu ilk bilgi kırıntıları böylece ortaya çıktı. İlksel bilim, sanat ve din ile birarada gelişmeye başladı.

Yeryüzünün ilk uygarlıklarından biri olan Sümer uygarlığı, kölelerin ve yoksul köylülerin emeğiyle yükseldi. Saraylar, tapınaklar kuruluyor; bu yapıların duvarları binbir renk tuğlayla örülüyor, salonları nakışlarla bezeniyordu. Tapınma salonlarına, kral mezarlarına tanrı-kralların, kutsal sayılan hayvanların yontuları konuyordu. Böylece başta yapıcılık olmak üzere keramik ve yontu sanatları gelişiyordu. Öte yandan kralların, din adamlarının tarlaları, bahçeleri çoğalıyor, güçleri artıyordu. Yoksul köylüler ise bir karış toprak için birbirleriyle didişiyor, borçlanıp topraklarını yitirenler rahiplere köle oluyordu sonunda.

Özel mülkiyet ortaya çıkmış, sınıflı toplumun tohumları atılarak, kölecilik dönemine giriş başlamıştı. Ekili tarlaların, su kanallarının ölçülmesi; sarayların, tapınakların yapım hesaplarının çıkarılması gerekiyordu. Pratik insanoğlunu zorlamaya başladı; aritmetik ve geometri ortaya çıktı. Sümerler, İsa'nın doğumundan 3000 yıl kadar önce çarpım tablosunu buldular. Alan ve hacim hesaplamaları yapıyor, daire alanı ile silindir hacmini bulmada "pi" değeri olarak yaklaşık 3

sayısını alıyorlardı. Sümer zikkuratlarında ise rahipler gökyüzünü gözlüyor, evrenin ve varlığın oluşumunu çözmeye çalışıyorlardı. Dinle ve sahte bir bilim olan Astroloji ile iç içe geçmiş ilksel bir Astronominin temelleri atılmaya başlanmıştır.

Herbiri aynı zamanda büyük toprak ağası olan Sümer rahipleri, üretilen malları tapınaklarda depoluyor ve pazarlıyorlardı. Görevli rahipler "ürünün tapınaklarda toplanma ve oralardan dağıtma işini düzenliyor; alıp verilen miktarlar, unutulmasın diye, daha sonra fırınladıkları toprak tabletler üzerine işaretliyorlardı. Giderek bu tür kayıt tutmalar geliştirilerek daha sonra 60'lık sisteme dönüşen bir ondalık sayı sistemi ile, daha sonra ideogram biçimine dönüşen bir resim-işaret yazı sistemi ortaya çıktı"[1]

Ayrıca tekerlek, yelkenli gemi gibi teknik buluşlar da, Sümerlerden kalmadır. "Kol emeğiyle kafa emeği arasında meydana gelen yeni bölünmeydi bütün bu buluşları mümkün kılan. Kafa emekçileri, üretimi düzenleyen ve örgütleyen reisler ve rahiplerdi. Kol emekçileri ise zanaatkârlardan ve rençberlerden meydana geliyordu. Emekteki bu bölünme giderek toplumun sınıflara ayrılmasıyla sonuçlandı: Başlarında bir kral bulunan hakim toprak sahipleri sınıfı ile geniş köylü ve zanaatkâr yığınları. Ayrıca savaş tutsaklarından ve borçlanarak köleleşen insanlardan oluşan büyük bir köle kitlesi vardı. Daha sonra, ticaretin yaygınlaşmasıyla birlikte, yeni bir tüccar sınıfı doğdu. Meta üretiminin daha da gelişmesini gerektiriyordu bu yeni sınıfın çıkarları. Gelgelelim, üretim bakımından hayati önemde olan sulama olanaklarını elinde tutan ve bu yüzden de o sırada yıkılamayacak kadar güçlü olan hakim sınıf, meta üretiminin gelişmesine karşı direniyordu. Üretim ilişkileri üretici güçlerin gelişmesine ayakbağı olmaya başlamıştı artık. Bunun sonucunda teknik ilerlemenin hızında belirgin bir düşüş görüldü, teori ile pratik arasındaki bölünme gittikçe derinleşti ve kurulu düzenin manevi bakımdan bir kutsanması olarak tanrı düşüncesi ve dinsel inanç gelişti"[2]

Babilliler, Hamurabi soyundan gelen krallar zamanında bu gelişmeyle uyum içinde din adamlarının yetiştirildiği okullar kurdular. Sü-

1 Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, s. 15, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974.
2 George Thomson, *İnsanın Özü*, s. 67, Payel Yayınevi, İstanbul 1976.2

merlerin tam sayılar için geliştirdikleri sistemi kesirlere de uygulamaya başladılar. Karekök, küpkök alma; ikinci üçüncü dereceden denklemleri çözme işlemleri Babil tapınaklarında başlatıldı. "Babillilerin aritmetiği gibi geometrisi de belirgin bir cebir özelliği taşıyordu. Problemlerini daima somut örnekler yardımıyla açıklıyorlardı. Yarım bir dairede çizilen tüm üçgenlerin dik açılı olduğunu, dik açılı üçgenlerle ilgili ve daha sonra Pithagores'in adıyla tanınan teoremi biliyorlardı. Kullandıkları işlem ve yöntemlerden, bir takım genel cebirsel kuralları bildikleri de anlaşılmaktadır. Dairenin 360 dereceye, bir saatin 60 dakikaya, bir dakikanın 60 saniyeye bölünmesi sistemini de Babillilere borçluyuz".[3] Babilliler ayrıca matematiksel alanda devrimci bir atılış olan sıfır sistemini de bulmuşlardır. Yılın uzunluğunu 4,5 dakikalık bir hata ile hesaplayabiliyor, her 19 yılda bir görülen ay tutulmalarını da önceden kestirebiliyorlardı.

İlk yazılı yasalar, Sümer Kralı Ur-nammu'dan kalmadır; Babil kralı Hammurabi zamanında ise bu yasalar geliştirilerek çağdaş yasalara öncülük etmiştir.

Mezopotamya okullarında tıp öğretimi önemli bir yer kaplıyordu. Çağımıza kadar kalan tıp tabletlerine, hastalıkların nasıl tedavi edileceğini, yaraları, kırık çıkıkları gösteren bilgiler kazınmıştı. Hammurabi zamanında doktorların çalışması yasalarla düzenleniyordu. Hammurabi'nin yasalarından bir maddede şöyle denmektedir: "Eğer bir cerrah... bir göz çıbanını, bronz bir kamayla açar ve böylece gözü kurtarırsa, 10 şekel ücret isteyebilir. Eğer bir cerrah... bir göz çıbanını bronz bir kamayla açmış ve gözü dağıtmışsa, onun elini kesmek gerekir."[4]

Mezopotamya okullarında gözde olan bir öğrenim, yıldızlara bakarak gelecekten haber vermekti. Mezopotamya halkı, bugün bile birçoklarının inandığı gibi yazgıya ve yazgısının doğduğu andaki yıldızların durumuna göre belirlendiğine inanıyordu.

Özellikle Asurlar zamanında koyunun karaciğerine bakarak gelecekten haber vermek biçiminde bir falcılık çok gelişmişti. Babilliler ve Asurlar boş inançlara inanıyorlardı. O zamandan kalan bir kil tab-

3 Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, s. 16. Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974.
4 Samuel Noah Kramer, *Mesopotamien*, s. 134, Rowohlt Verlag, Hamburg 1979.

lette "bir öküzün gözünden yaş akarsa, sahibinin başına bela gelir" sözleri kazılıdır. Bilim, daha doğrusu bilgi kırıntıları çoğu kez boş inançlarla ve dinle kaynaşmıştı.

Mitologya (söylenceler), Mezopotamya sanatının temelidir. Kendilerine evler yaparak yerleşmeye başlayan insanlar, tanrılarını da düşünmüşler ve böylece Zikkuratlar kurulmaya başlanmıştı. Fırınlanmış tuğlalar, bölgede bol olan asfaltla örülüyordu. Daha sonraları bu tuğlalar boyanmaya ve yağmurlara karşı sırlanmaya başladı. Tapınakları içinde tanrıların ve tanrı-kralların taş, mermer veya bronzdan yontuları bulunuyordu. Sümer ve Babil'de keramik, yontu, yazı ve yapı sanatları gelişmişti.

Asurlar zamanında tapınaklar yavaş yavaş önemini yitirmeye başladı. Artık insan yazgısını tanrılar değil, Asur kralları ve savaşçı Asur orduları belirliyordu. Tapınakların yanısıra görkemli saraylar yapılmaya başlandı; saray yapımı ilerledi. Sargon II'nin Dur-Şarrukin'deki ve oğlu Sanherib'in, torunu Asurbanipal'ın Ninova'daki sarayları Asur imparatorluğunun görkemini yansıtıyordu. Asur ordularının dört bir yandan getirdiği değerli eşyalar, yontular Urartu yapı ustalarının kurduğu bu saraylara yığılmıştı. Bu dönemdeki Asur sanatı yontuculukta üstün bir düzeye erişmişti. Taş yontu ve kabartmalarda kralların savaş sahneleri canlandırılıyordu.

Babil'de tanrı Marduk adına yapılan törenlerin düzenlediği cadde ve caddenin açıldığı İştar Kapısı'nın kalıntıları bugün bile göz alacak güzelliktedir. Bu kapı ve caddenin iki yanındaki duvarlar mavi keramiklerle örülmüş ve yüzü boğa ve ejderha resimleriyle bezenmişti.

Asur İmparatorluğunun sanatçıları özellikle kralların savaş ve barış yaşamlarını taşa oyarak kabartmalar çıkarıyorlardı. Bu kabartmalar somut ve gerçekçi sanatın en güzel örnekleridir. Bir savaş arabası, savaşçıların giysileri ve silahları en küçük ayrıntılara kadar izlenebilir bu eserlerde. Hayvan kabartmalarında, avlanan hayvanın duyduğu acı açık bir biçimde görülmektedir.

Süsleme sanatlarında taştan oyulan silindir mühürler, altın ve gümüş takılar, istiridye kabuğundan süs eşyaları, müzik araçları en önemli yer tutar.

Keramik ve tuğlacılık ise başlı başına bir endüstri dalı olmuştu. Asur ustalarının yaptığı tuğlalar beşbin yılı aşkın bir süre yeraltında kalmalarına rağmen bozulmamışlardır.

En önemli sanat kollarından biri de çömlekçiliktir. Başlangıcı binlerce yıl öncesine, insanın yerleşip tarım topluluklarının oluştuğu günlere dayanan bu sanat, Asur sanatçıları tarafından geliştirilmiş ve dışsatıma açık bir endüstri dalı olmuştur. Asur çömleklerine, desti ve küplerine Anadolu içlerinde ve Kıbrıs'ta da rastlanmıştır.

Mezopotamya'da oluşan bilim ve sanat Asurlar tarafından Mısır'dan İran ovasına, İndus vadisinden Kıbrıs'a, Anadolu içlerine dek uzanan bir bölgeye götürülmüştür. Hitit ve Yunan kültürleri bu uygarlığın izlerini taşır.

Hellenistik Dönem

Mezopotamya uygarlığında sanatın üstün bir gelişme göstermesine karşın, bilim bilgi kırıntıları halindeydi. Bilim pratik gereksinimleri karşılama dönemini aşıp, teorik nitelikteki sorunlara eğilememiş, bu sorunlara yanıtlar aramamıştır. Bunun kökeninde bilimin dinle birarada gelişmesi olduğu kadar, üretim güçlerinin gelişerek insanın ve toplumun gereksinimlerinin düzeyinin artmaması da bulunmaktadır. Babil tapınaklarında çalışan bilginlerde değişkenlik, genellik gibi kavramlar yoktu. Çalışmalarında doğayı egemenlikleri altına almayı, denetlemeyi değil yalnızca anlamayı temel almışlardı. Bu nedenlerle Mezopotamya uygarlığında bilimsel bir aşamaya geçilemedi. Bu ancak Miletos'lu doğacı düşünürler tarafından gerçekleşti. Bu bilginlerin çalışmaları Hellenci düşüncenin gelişmesini sağladı; Mezopotamya kültürünün binlerce yıllık birikimiyle zenginleşerek, Yunan-Latin düşüncesinin temelini oluşturdu.

Makedonyalı İskender'in Mezopotamya'yı istila etmesinden sonra Yunan düşüncesi Mezopotamya kültürü ile karşılaştı ve bu iki kültürün yoğrulmasıyla Hellenci dediğimiz düşünce doğdu. "İskender Mezopotamya'ya girdikten sonra, Yunanlılar Babil astronomi ve matematiğini tüm ayrıntılarıyla öğrenmekte gecikmediler. Kendi sistemlerini

bırakıp altmış tabanlı sayı sistemini kabul ettiler; özellikle Babillilerin geliştirdiği cebirsel yöntemleri ilginç buldular. Gökyüzü cisimlerinin arz'dan dışa doğru nasıl sıralandıklarını da Babillilerden öğrendiler. Daha önce Yunanlılar arza en yakın gördükleri ay'dan sonra güneşin, daha gezegenlerin geldiğini sanıyorlardı. Oysa şimdi aydan sonra Merkür'ün, sonra Venüs'ün, daha sonra güneşin, ondan sonra Mars, Jüpiter ve Satürn gezegenlerinin birbirini izlediğini, en sonunda da sabit yıldızların geldiğini öğrendiler. Bu gibi bilgileri alırken Babil astrolojisinin etkisinden de kurtulamadılar."[5]

Babil geleneklerinin ve kültürünün Yunanları etkilemesi ünlü Yunan bilginlerinin kiminin Babil okullarından çıkmasında da görülür. Coğrafyacı Dionysios ve İsidoros, tarihçi Agathokles, Karakslı İsidoros, Artemitalı Apollodoros bunlardan birkaçıdır. Belki de Yunan adlı bu bilginler, Yunanca ad almış Asur veya Aram bilginleriydi. Mezopotamya'da yapılan kazılarda Yunan abece'siyle yazılmış birçok bilimsel ve yazınsal metin bulunmuştur. Yunanca bilen Asur çevirmenler, önemli metinleri Yunancaya çeviriyorlardı. Bu yolla birçok değerli eser ve inceleme Yunancaya çevrilerek, Batı'nın bilgisine sunulmuştur. Bir Aram bilgini olan Berosos'un kral Antiokos'a adadığı Babyloniaca adlı eseri çağın Babil kültürünü, dışarı tanıtma amacıyla hazırlanmıştı. Bu eserde Mezopotamya kültürünün tüm verileri bir araya getirilmişti. Berossos, İÖ 270 yılında Kos (İstanköy) adasına yerleşmiş ve orada dersler vermeye başlamıştı. Bu adadaki Gymnasion'da dili ve ağzı som altından dökülmüş bir yontusu bulunuyordu.

Hellenci dönemde Babil Anadolu'dan, İtalya'dan, Mısır'dan, Ege adalarından, Hindistan'dan gelen bilginlerle, gezginlerle dolup taşıyordu. Evlerinde, sokaklarında her çeşit dilin konuşulduğu bir kentti. Çeşitli dillerin konuşulduğu bir ortama Babil Kulesi adını vermek, günümüze bu dönemden kalmıştır.

Bu dönemde yapıcılık ve güzel sanatlarda Yunan etkisi ağır basmaya başladı. Yunanlar yeni kurulan kentlerde kendi yapı biçemlerini kul-

5 Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, s. 48, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974.

lanmaya başladılar. Eski tapınakların belli başlıları onarılıyor, ama yenileri yapılmıyordu. Asur İmparatorluğunun yıkılarak politik gücün el değiştirmesiyle, Mezopotamya kültürü de gerilemeye başladı.

Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışı ve Bilim

"Miladi III. yüzyılın ortalarında öyle bir zamana erişiyoruz ki, artık bilim göklerindeki yıldızlar birer birer batıyor, her gün çoğalan bulutlar göğün güzel mavisini koyu bir kurşun rengine döndürüyor ve her taraftaki sıkıcı durgunluk karanlık devrin başlangıcını işaret ediyordu"[6]

Gerçekten de Hıristiyanlık akıl yolu ile düşünmeye ve bilime düşman kesilmişti. Bilim, kilise öğretisini desteklediği ölçüde değerli sayılıyordu. Kilise babalarından Aziz Ambroise "Yeryüzünün niteliği ve durumu üzerinde tartışmak önümüzdeki yaşamda, yani öte dünyada bizim ne işimize yarayacak?" demekteydi. Hıristiyanlık bir yandan bilime, bir yandan putperest halka saldırıyordu. Hıristiyan olan Asurlara geçmişle ilişkilerini kesmeleri için baskı yapılıyor, baskı ile etnik kökenlerini unutmaları sağlanmak isteniyordu. Geçmiş putperestlikti ve Asur gibi etnik bir tanımlama putperest olmakla eşanlamlıydı, kilise babalarına göre.

390 yılında İskendiriye'deki ünlü kitaplığın Serapium denilen bölümü içindeki 400 bin rulo kitapla birlikte Piskopos Theophilos tarafından yaktırıldı. Hıristiyanlık yayıldıkça, çeşitli bölgelerde yeni yeni yorumlamaları yapılıyor, çeşitli mezhepler ve tarikatlar ortaya çıkıyordu. Bu da kilise babalarının bilime ve aklın kullanılmasına karşı şiddet uygulamalarını getiriyordu. Bu kitaplığın yakılmasından yirmibeş yıl sonra ünlü gökbilimci Theon'un kızı matematikçi Hypatia (370-415) Patrik Kyrillos'un kışkırtmasıyla İskenderiye'de linç edildi. Hypatia "bindiği arabadan alaşağı edildi, çırılçıplak soyuldu, sürüklenerek kiliseye götürüldü ve İncil okuyucu Petros'un vahşi ve insafsız mutaassıplarının elinde, eti, keskin midye kabuklarıyla kemiklerinden sıyrılarak ve titreyen organları ateşe atılarak insanlık

6 A. Adnan Adıvar, *Bilim ve Din*, s. 69, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.

dışı bir biçimde öldürüldü. Araştırma ve cezalandırmanın genişletilerek daha başka kişilere uygulanması, tam zamanında verilen hediyelerle önlendi."[7]

Astroloji adı verilen sahte bilim ve boş inançlar ortalığı kaplamıştı. Hatta dünyanın düz olduğu düşüncesi yeniden piyasaya sürülüyordu. Suriye ve Antakya kiliselerindeki Süryani din adamları, evreni yapı ve biçimi yönünden çadıra veya koniye benzeten bir görüş çıkardılar bu dönemde. Bu görüşe göre dümdüz olan dünyanın tabanı altında su vardı ve dünya bu suyun üzerinde duruyordu. Gök kubbe de yine aynı şekilde suyla kaplıydı, herşey tanrının iradesiyle bu sudan oluşmuştu. Geçmişlerini yadsıyan Süryani din adamları eski Sümer inançlarını biraz değiştirip, yeniden ortaya sürmekten de geri kalmıyorlardı.

Aramca, Süryani Kilisesinin litürji (ayin) dili olmuştu. Peşitta adı verilen ve Aram dilinde kaleme alınan İncil, Urfa ve çevrelerinde okunan ve tartışılan tek kitaptı. Bu İncil'de Filistinli tarihçi Josephus'un yazdığı "Yahudi Savaşı"nın altıncı kitabı da yer alıyordu. Sırası gelmişken Asur tarihçisi Ammian'danda söz edelim. Antakyalı olan Ammian putperestti ve dördüncü yüzyılın ilk yarısında geniş kapsamlı bir tarih yazmıştı. Ammian'ın eserinden kalan on yedi el yazma cilt bugün Vatikan kitaplığında bulunmaktadır. Ammian'ın eserlerinin tümü ise 1636'da Paris'te Henri de Valois tarafından yayınlanmıştır.

Bilime düşman olan kilise babaları yalnız tıp bilimine karşı cephe almadılar. İsa'nın mucizeleri arasında hastaları, sakatları iyi etmek de olduğundan, din adamları tıptan fazla nefret etmiyorlardı. Hippokrates ve Galeanos'un tıp çalışmalarına biraz büyü, biraz da yıldız falı katıldı. Tıbba katkılar da bundan fazla ileri gitmedi.

Arap ve Fars Yönetimlerinde Süryani Bilimi

Beşinci yüzyıldan başlayarak Hıristiyan Batı, Karanlık Çağ denilen döneme girmeye başladı. Batı karanlığa gömülürken İran'da İmparator Nuşirevan'ın kurdurduğu Gundişapur Medresesi kucağını

7 Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş* Tarihi, c. 2, BFS Yayınları, İstanbul 1987.

zulüm ve baskıdan kaçan Nasturi, Süryani, Yunan , Musevi çevirmenlere ve bilginlere açıyordu. Bunlar arasında Yeni-Platoncu felsefeci ve matematikçi Yohannes Damaskios da bulunuyordu. Anadolu ve Suriye'den gelen bu bilginler Doğu'da tıp biliminin gelişmesine, Yeni-Platoncu düşüncenin yayılmasına önderlik ettiler.

"Araplar aslında ne koyu dindar, ne de gerçekten asker ruhlu idiler. Başka ülkeleri ele geçirmeleri, mevcut bir boşluğu doldurmaya, bir bakıma da belki yeni dini yaymaya yönelikti. Ancak bu açılış onlara Yunan ve Roma mirası ile temasa gelme olanağı sağladı; gittikleri kültür ve bilim merkezlerinde gördükleri, onlarda öğrenme isteğine güçlü bir hız kazandırdı. Zaman kaybetmeden, unutulmaya yüz tutmuş Grek bilgi hazinesini ortaya çıkarmak ve Arapçaya maletmek yoluna gittiler. İskenderiye'de bulduklarına Suriye ve İran'da bulduklarını eklediler. Özellikle Nestoriancıların toplandıkları Gundişapur, Arap dünyası için bir süre kültür ve bilim merkezi oldu. Çalışkan Nestoriancılar Yunan klasiklerini Arapçaya çevirme işine koyuldular. Çok geçmeden çevirici, yorumcu ve inceleyici olarak başarılı sonuçlar ortaya koydular. Amaçları yeni bilgi üretmekten çok mevcut bilgileri toplamak ve işlemekti. Suriye'yi ele geçirdiklerinde orada yaşayan Nestoriancıları, Aristo gibi bilginlere ait eserleri okuyor buldular. Arapların, Yunan düşüncesi ile ilk temasları böyle başlar ve daha baştan Nestoriancıların etkisi altında Aristo'yu Platon'a üstün tutma yoluna giderler. (Aristo'nun mantık öğretisini beğenen Nestoriancılar İran'a göç ettikten sonra da, entelektüel çalışmalarını sürdürmekten geri kalmazlar). Sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Halife Harun el Reşid, Aristo'nun tüm kitaplarını, Hipokrat ve Galen gibi ünlü hakimlerin eserlerini Arapçaya çevirtir."[8]

Süryani tarihçisi Gregory Abu'l Farac (1225-1286), Ardamca yazdığı "Makhtebhanuth Zabhne" adlı eserinde, Gundişapur Medresesi'ne ilk giden bilginlerin adlarını verir: "Riş Aynlı Sergius, felsefe ve tıp eserlerini Yunanca'dan Süryancaya tercüme edenlerin birincisiydi. Amidli (Diyarbekir.-E.S.) Athanasius, Philagrius ve iyiliği malum olan rahip Simon, Piskopos Gregory ve Patrik Theodosius ve muaz-

8 Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, ss. 90-91, Gerçek Yaymevi, İstanbul 1974.

zam bir şahsiyet olan İshak oğlu Hüneyn bu tabibler arasında idi"[9]. Abu'l Farac daha sonra bu bilginlerin hepsinin de Süryani olduklarını yazar. Öte yandan tanınmış Fransız doğubilimcisi Claude Cohen, aşağıda alıntıladığımız bir incelemesinde bunu daha değişik olarak anlatmaktadır.

Yunancadan Aramcaya, oradan da Arapçaya çeviri yapan "çevirmenler çoğunlukta Süryani Hıristiyanlar veya dönmelerdi. Yalnız Pehleviceden (Orta Farsça denilen İran yazıdili.-E.S.) ve Pehleviceye Zerdüştler veya Zürdüşt kökenliler tarafından çeviriler yapılıyordu. Hıristiyanlar arasında en büyük rolü oynayan İran ve Mezopotamya'nın –Doğu Süryani-Nasturileri bunu bir yandan Sasaniler zamanında bu tür çalışmalarıyla kazandıkları deneyimlerine, öte yandan Irak'taki Abbasilerle sıkı ilişkiler içinde olmalarına borçluydular. Onlara birkaç —Batı Süryani— Monofizite de ekleyebiliriz. Ama Kıptileri ve yalnız Doğu'dan çıkan kaynaklardan yararlanan ve buna karşın Latinceden hiçbir şey aktarmayan Batılıları bu çevirmenler arasında sayamayız. Sayısız çevirmen arasında, başlarında usta bir dille ve dilbilgisel yöntemlerle çeviri sanatını, ne kendinden önce, ne de daha sonra rastlanmayan bir aşamaya getiren İshak oğlu Hüneyn olan birkaç kişiyi sayabiliriz. Hüneyn, Lahmidlerin eski başkenti Hira'da yaşayan Hıristiyan bir eczacının oğluydu ve Mütevekkil tarafından, Me'mun'un kurduğu Beyt el Hikma Akademisi'nin başına getirildi; ölümüne (873) dek orada kalarak eserini sürdürecek öğrenciler yetiştirdi. Öğrencileri arasında, bilinen tüm felsefe eserlerini aktaran oğlu İshak da bulunuyordu. Hüneyn'in yanısıra matematik ve astronomi üzerine çalışan Horosanlı Banu Musa kardeşleri de sayabiliriz. Horosanlılar Harranlı bir matematik bilgini olan Kurra oğlu Sabit'i de beraberlerinde getirmişlerdi. Yukarı Mezopotamya'da, Harran'da ilk çağın astroloji, astronomi ve matematik çalışmalarını sürdüren Sa'bilerin putperest tarikatı bulunuyordu. Suriyeli bir Melkit olan Luka oğlu Kosta'yı da bu bilginlere ekleyebiliriz. Ayrıca İran'daki Gundişapur Medresesi'ne bağlı Tıp Akademesi'ne rektörlük yapan Bohtişu ailesi, Nasturilerin en önemlilerindendi. Bu aile üyeleri sekizinci yüzyıla kadar bilginler yetiştirmişti."[10]

9 Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, c. 1, s. 131, TTK yayınları, Ankara 1950.
10 Claude Cohen, *Der Islam*. c. 1, Fischer Verlag, Frankfurt am main 1976.

Görüldüğü gibi yalnız Süryaniler arasında değil, Nasturilerden ve Hıristiyan dinine geçmeyen Harranlı Asurlardan da bir dizi değerli bilim adamı yetişmişti.

Hellenci dönemde İskenderiye ve Babil okullarında eski Akadça yazıtlar, Yunanca kitaplar, Asur bilginleri tarafından Aramcaya çevrilmeye başlamıştı. Hıristiyanlığın başlangıç döneminde de bu çalışmalar sürdü. Sami kökenli bir dil olan Aramcadan, diğer bir Sami kökenli dil olan Arapçaya rahatça çevrilebiliyordu eserler. Eldeki kitapların hemen hemen hepsi Arap yönetimi zamanında Arapçaya çevrildi. Yalnız çeviren bilginler ad değiştirmişti, kendilerini Süryani veya Nasturi olarak adlandırıyorlardı. Böylece ilkçağın bilgi birikimi Arapçaya çevrilerek, onüçüncü yüzyıldan başlayarak Batı'ya geçmiş ve yiten birkaç eser dışında günümüze dek gelmiştir. Doğu'da blimin temelini atanlar arasında, atalarının kalıtını aktaran Süryani ve Nasturilerin çabası yabana atılamaz.

Harranlılar (Sabiîler)

Zamanla çeviri dönemi sona ermeye, çevrilen eserlerin verileri ortaya çıkmaya başladı. Bu inceleme ve bireşim (sentez) döneminin en önemli araştırıcıları arasında, bilim tarihçileri tarafından Harranlılar adı verilen bilginleri görüyoruz. Urfa dolaylarında bugün örneği (Sultantepe) görülen eski Harran kenti, bilindiği gibi imparatorluk yıkıldıktan sonra Asurların bir süre direndikleri ve politik bir birlik oluşturmaya çalıştıkları kentti. Asur ve Babil imparatorlukları zamanında Ay tanrısı Sin ve Güneş tanrısı Şamaş'ın tapınma merkezi olan Harran, Hıristiyanlığın ortaya çıkışından sonra, Süryani ve Ermeni tarihçileri tarafından putperest bir merkez olarak tanıtıldı. Asur geleneklerinden kopmayan Harranlı Asurlar ve az sayıda Yahudi, eski inançlarını sürdürüyorlardı bu yörede. Bu yöre halkı, kökü Mezopotamya inançlarına dayanan felsefi çalışmalarını sürdürerek; insanı, varlığı, evreni, oluşumu, maddeyi yorumlamaya giriştiler. Bu yorumlamaların sonucunda ortaya çıkan bir dizi tarikattan en önemlisi, öğretisinin özünü tin' (ruh)in oluşturduğu Sabiler tarikatıdır. Bu tarikatı

kuran Asurlar, atalarının başlattığı astroloji, simya gibi kaynağı boş inançlardan akan sözde bilimler de çalışmaları arasındaydı.

Harranlı Asurlar, Süryaniler tarafından putperest adıyla anılırken, İslam, Sabileri yarı Hıristiyan bir tarikat olarak sınıflamış ve Kur'an'da ehl-ül kitap denilen, kutsal kitap sahipleri arasına koymuştu. Batılı bilim tarihçileri ise yöre halkını Harranlılar olarak adlandırmaktadır.

Etnik adlandırma olan Asur sözcüğü, oybirliği edilmiş gibi ağza alınmamaktadır.

Harranlı bilginlerin en önemlilerinden biri, kimyanın oluşmasına büyük katkısı olan Hayyan oğlu Cabir el Harrani'dir. Sekizinci yüzyılın sonlarında yetişen Cabir el Harrani'nin aşağı yukarı bütün eserleri Batı'ya getirilmiş ve Latinceye çevrilerek yayınlanmıştır. Bilim tarihçisi Singer, Batı'da Geber adıyla tanınan bu bilgini, çağdaş kimyanın babası olarak tanımlamaktadır.

Cabir el Harrani'nin kimyası, Sa'bi inancının temel ilkelerinden hareket ederek kurulmuştu. Evreni dolduran sayısız ruh vardır; kimyasal maddelerde de ruh bulunmaktadır. Ruhlar tarafından kurulmuş olan bu maddeler, ruhlar tarafından yönetilir; biçimleri ve konumları yine ruhlar tarafından değiştirilir.

Bilindiği gibi simyanın amacı basit maddelerden altın, gümüş gibi değerli metalleri kazanmaktı. Bu nedenle Cabir el Harrani'nin çalışmalarını, maddenin biçim değiştirmesi oluşturmuş; buharlaştırma, süzme, eritme, damıtma ve kristalleştirme gibi yöntemler üzerinde yoğunlaşmıştı. Çalışmaları arasında kurşun karbonatı hazırlamak, arsenik ve antimonu diğer bileşimlerinden ayırmak da bulunuyordu. "Metal işleme, kumaş ve deri boyama, sirke damıtarak konsantre asetik asit elde etme gibi kimyasal işlemlerin ayrıntılı açıklamalarını vermiştir yapıtlarında. Ona göre metaller arasındaki farklar, sülfür ve civayı değişik oranlarda taşımalarından ileri gelir. Kükürt (ateş), cıva (sıvı) ve tuz'(katı)un tüm maddelerinin temel elementleri olduğu teorisini ortaya atar. Bu teori Demokrit'in atom teorisi ile Empodekles ile Aristo'nun dört eleman (ateş, su, toprak, hava) teorisine rakip olarak onyedinci yüzyıla kadar geçerliliğini sürdürmüştür."[11]

11 Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, s. 92, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974.

Görüldüğü gibi burada bir üçleme söz konusudur. Cabir el Harrani'nin ateş, sıvı ve katı madde üçleminin tüm maddelerin temeli olduğu teorisi, eski Mezopotamya inançlarının sürmesini göstermektedir. Sümerler ve Asurlar; evrenin göklerden, karalardan ve denizlerden oluştuğuna inanıyorlardı. Evren ayrıca bu üçlemenin tanrıları tarafından yönetiliyordu. Bu üçleme inancı Hıristiyanlığa ve İslama da geçmiştir.

Cabir el Harrani ayrıca metallerin oluşumuna da eğilmiş, madenlerle bitkiler arasındaki ilişkinin kökenini aramıştır. Bu Asur bilgininin eserler yüzlerce yıl Avrupa'daki okullarda okunmuştur.

Astronomi alanındaki büyük Asur bilgini El Battani de (ölümü 929) Harranlıdır. Avrupa'da Albatenius adıyla tanınan bu bilgin, çağdaş astronominin babasıdır. Astronomi alanında öncülerden sayılan İskenderiyeli Ptolemeus'u (Batlamyus) izleyen bu bilginin hazırladığı astronomi tablosu daha düzgündür ve ilkbahar süreci noktasının hesabı ise, Ptolemeus'unkinden daha doğrudur. Güneş ve ay tutulmaları üzerine yaptığı gözlemler, bugünün bilimi içinde de doğru sayılmaktadır.

Tarih yazıcıları arasında ise üç ünlü Harranlı tarihçi sayılmaktadır. Sinan oğlu Sabit, İshak el Sabi ve Hilal el Sabi yıllarca Arap halifelerinin tarihçiliğine yapmışlardır. Bu tarihçiler yalnız geçen olayları kaleme almamışlar, kendilerinden önceki kaynaklardan da yararlanmışlar ve böylece çok yönlü bir tarih yazımı geleneğini başlatmışlardır.

Onbirinci yüzyılda Asur kökenli bir tarihçi olan Antakyalı Yohannes, Mısır ve Irak tarihini Bizans ile ilişkileri açısından yazmıştır. Eserlerini Süryanice kaleme alan bu tarihçinin Ermenice kitapları da vardır. Bu tarihçi Harranlı tarihçilerin başlattığı çizginin üzerinde yer alarak, olayları ilişkiler ve nedenleriyle birlikte ele alarak anlatmıştır.

Arap Yönetiminde Süryani Kadrolar

Arap egemenleri yalnız bilim alanında değil, devlet yönetiminde de Süryanilerden yardım gördüler. İlk Arap devletini kuran Emeviler olsun, daha sonra iktidarı ele geçiren Abbasiler olsun devlet yönetiminde deneyimleri olmayan, deneyimden geçmiş kadroları bulunma-

yan soylardı. Süryaniler ise binlerce yıllık Asur ve Babil devlet yönetimlerinin kalıtını taşıyorlardı. Devlet kadrosunda yer alan Süryanilerin çoğunluğu kilise çevresinden gelen din adamlarıydı. Huyodo (Birlik) dergisinde yayımlanan bir incelemeyi kaynak alarak, bu kadroları kısaca şöyle sıralabiliriz:

"Emevi devletinin ilk Maliye bakanlarından biri, Mansur Yohanna'dır. Mansur Yohanna'yı oğlu Sargon izlemiş, torunu Yohanna Dimeşki ise 749'da Çalışma Bakanı olmuştu.

Süryani tarihi yazarları, Halife Abdulmelik bin Mervan'ın (685-705), Athanasios Bar Komya el Rahavi'yi Mısır'ın mali yönetiminin başına getirdiğini yazıyorlar. Bu dönemde Emeviler en zengin dönemlerinden birini yaşıyorlardı. Patrik Suriyeli Büyük Mikail eserlerinde, Halife Mervan'ın Harran'ı ziyareti sırasında Süryani Patriği Ebu Enis IV'ün (740-755), Halifeyi büyük bir törenle karşıladığını ve değerli armağanlar sunduğunu anlatır. Halife, Patriğe kilisesinin tüm sorumluluklarını taşınmaya yetkili olduğunu belirten bir ferman vermiştir"[12]

Görüldüğü gibi din büyükleri ile halkı yöneten egemenler arasındaki ilişkiler Emeviler zamanında başlamıştır. Tarihsel süreç içinde Süryani Patrikleri ve diğer Süryani din adamları egemen çevrelerle iyi geçinmişler ve böylece kilise içinde kendi egemenliklerini korumuşlardır. Öte yandan Süryani halkı bir yandan kendi kiliselerinin, diğer yandan ülkeyi yönetenlerin baskısı altında kalmıştır. Bu durum günümüzde de olduğu gibi sürmektedir.

Arap yönetimi zamanında saray çevresinde Süryani hekimlerinin de yoğun olduğunu görüyoruz. Halife Mem'un zamanında, aynı zamanda Patrik olan Dionysios el Maharri ve kardeşi hekim Rafael ve Benyamin bu hekimlerden birkaçıdır.

Süryani Hıristiyan Sanatı

İkinci yüzyıldan başlayarak yeni tektanrıcı dine geçen Asurlar, eski gelenek ve inançların Hıristiyanlık içinde yoğrulmaya başladığı

12 *Huyodo* dergisi, Eylül 1980.

bir topluluk oluşturdular. Bu Hıristiyan toplumunun kendine özgü dinsel tören ve kurallarını karşılayan bir sanat biçimi de ortaya çıkmaya başladı. Bu yeni sanat kuşkusuz binlerce yıllık Asur sanatının biraz Hıristiyanlık boyası vurulmuş biçiminden başka birşey değildi. Sanat tarihçisi Doğan Kuban bu konuda "doğunun tuğla kubbeli yapı geleneği, bitkisel motiflerle süslü, yüzeysel sanat anlayışı, Yunan-Roma sanatının uzak soyutlama eğilimi, bazı küçük sanat teknikleri, dokuma sanatı ile ilgili yenilikler, Roma imparatorluğunun doğu bölgelerinde gelişen yeni Hıristiyan sanatını etkiliyor..." [13] demektedir.

Süryaniler ilk olarak tapınma yerleri, kiliseler kurmaya başladılar. Süryanilerle geçmişin çok tanrıcı inanç ve geleneklerinden uzaklaşma, geçmişi yadsıma eğilimine uygun olarak, bu kiliselerin Asur tapınaklarına benzememesi gerekiyordu. Bu örnek, Romalıların toplantılar yaptıkları Bazilika denilen yapılar oldu. Yeni Hıristiyan toplum kendine yapı örneği olarak bu bazilikaları alırken, tapınmayı değil, birarada olmayı ve toplamayarak yeni dinin kurallarına uygundular, ilahiler okumayı amaçlıyordu. Daha sonraları İsa'nın tanrılaştırılmasıyla Süryani kilisesine giren Asur ve Babil gelenekleri bu bazilika tipindeki yapıları, tapınma evleri haline dönüştürdü ve ilk toplanma evlerinden evrensel kiliseler ortaya çıktı.

Bu ilk kiliseler genellikle sütunlarla üç bölüme ayrılan bir salondan, salonun girişindeki büyücek bir avludan ve salonun sonundaki bir girintiden oluşuyordu. Absid denilen salonun sonundaki iki küçük oda ise, dinsel törenlerle ilgili eşyayı saklamaya yaramaktaydı. Bu kiliselerin duvarları taştan örülüyordu, çatısı tahta hatıllarla örtülmekteydi. Döşemeler ise mozaikle veya mermer plaklarla kaplanıyordu. Bu ilk kiliselerden günümüze kalanlar arasında en önemlileri, Antakya çevresindeki Meryemlik ve Korikos'taki bazilika tipi kiliselerdir. Kiliselerin içi ise sade döşenmişti, oturacak sıralardan başka eşya yoktu. Duvarlarda resim, haç gibi resimler veya kabartmalar bulunmuyordu.

Zamanla bu kiliselerin çatıları kalkarak, yerini kubbeler almaya

13 Doğan Kuban, *Türkiye Sanatı Tarihi*, s. 66-67, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1978.

başladı. İlk kubbelerin ahşap olmasına karşın, zamanla Bizans etkisi altında taştan kubbeler örüldü.

Bu dönemdeki Süryani resim sanatı üzerine bilgilerimizi Antakya müzesindeki döşeme mozaiklerinden alıyoruz. Bu müzedeki mozaikler beşinci yüzyıl resim sanatının en güzel örneklerini oluşturmaktadır. "Genel olarak sarayların dekorasyonuna ait olan bu döşemelerde bütün motiflerin Antik sözlükten alındığını görüyoruz. Hayvan, bitki ve av sahneleriyle dolu olan bu resimlerde, Hıristiyan olan bir yan yoktur. Bununla beraber, bunların cenneti sembolize ettikleri kanısında olan sanat tarihçileri de vardır. Bu resimlerin Antik sanat anlayışından uzaklaşan bir yönü, figürlerin gerçek bir sahnede değil, fakat sanatçının kurduğu bir düzen içine yerleşerek soyut bir resim ortamı yaratmasıdır. Bu eğilim giderek, Antik sanatın doğalcılığını Hıristiyan sanatının uzaklaştırmıştır." [14]

Bugün Antakya ve çevresinde, Çukurova ve Toroslar'da, Güneydoğu Anadolu'da eski Süryani mimarisini ve sanatını yansıtan yüzlerce kilise ve manastır kalıntısı vardır. Ayrıca Doğu Anadolu'daki Nasturi kilise ve manastırlarının önemli bir kısmı ayaktadır, cami veya kuran kursu binası olarak kullanılmaktadır. Süryani kiliselerinin en önemlilerinden birisi Diyarbekir'deki Meryem Ana Kilisesidir. Bu kilise çeşitli zamanlarda Süryani kilisesinin dinsel merkezi olmuştur. Çeşitli zamanlarda onarımdan geçen bu, kilise Bizans yapı sanatının etkilerini taşımaktadır. Kilise içinde ağaç işleme ve resim sanatının birçok örneği bulunmaktadır.

Diyarbekir ve çevresindeki diğer önemli kilise ve manastırlar arasında El-Urti Yohanna Manastırı, Zuknin Manastırı, Kankırt köyündeki Mar İllia Manastırı (Karakilise), Kırkşehitler Kilisesi, Deyir el Rahaviyin Manastırı, İçkale Kilisesi ve Deyruzzafaran Manastırı sayılabilir.

Mardin'deki Deyruzzafaran Manastırı Süryani yapı sanatının en güzel örneklerinden biridir ve dördüncü yüzyılda yapılmıştır. Bu manastırın içindeki aralarında deri üzerine elle yazılmış İncillerin de bu-

14 Age, s. 75

lunduğu kitaplığı başlıbaşına bir müze niteliğindedir. Midyat yakınlarındaki Kartmin Manastırı da, dördüncü yüzyılda yapılmış bir yapıdır. Bu manastırın kitaplığında da bir dizi elyazması İncil ve çeşitli kitaplar bulunmaktadır.

Urfa mozaikleri Süryani mozaik sanatının doruğuna erişmiş örnekleridir. Kırkmağara'da bulunan bir mozaikte, yemek yiyen bir aile işlenmiştir. Şehitler mahallesinde ve gömüt olarak kullanılan bir başka mağarada bulunan mozaik de yine bir aileyi göstermektedir.

FELSEFE VE KİLİSE EDEBİYATI

Eski Çağlarda felsefe din ile iç içe gelişmişti. İlk defa Anadolu'da Miletoslu felsefeciler dini felsefeden ayırdılar. Bu felsefeciler dine açıkça karşı çıkmıyorlar; ama doğa ve evrene boş inançlardan arınmış, akılcı bir bakışla yaklaşıyorlardı. Yanlış bir deyimle Yunan Felsefesi olarak tanınan bu felsefe, Mezopotamya uygarlığının zengin kütür ve düşünce birikiminden kaynaklanmakla birlikte, dini düşünceden ayırarak, yeni bir çığırın yolunu açıyordu.

Sümer uygarlığı tarıma ve köle emeğine dayanıyordu. Yelkenli geminin bulunmasıyla ticaret genişlemeye başladı. Asur imparatorluğu ordu gücüne, yağmaya ve köle emeğine dayanıyordu ve kölelerin gücünün sömürülmesiyle yükselmişti. Başında tanrı kralların bulunduğu bir rahipler ve soylular sınıfı, ticareti ve binlerce kölenin çalıştığı geniş toprakları ellerinde bulunduruyorlardı. Asur toplumunda din, bilim ve sanat tapınaklarda bulunmuş, geliştirilmişti ve tapınaklardaki rahiplerle, kralın ve soyluların çıkarına hizmet ediyordu. Din adamları özgür aklın yerine, tanrıların ve kralların koyduğu kuralları koymuşlardı. Mezopotamya uygarlığında dinin felsefeden ayrılmamasının esas nedeni buydu.

Asur imparatorluğunun yıkılmasından sonra, özellikle Elenistik dönemde Mezopotamya kültürünün verileri arınmaya, din felsefeden ayrılmaya başladı. Değişik felsefe akımları ortaya çıktı. İnsanoğlu çevresine akıl yoluyla bakmaya başladı. Ama bu dönemde astroloji, falcılık ve antik çağın tanrılarla dolu dünyasının gizemi iç içeydi. Ayrıca aklın boş inançlardan, geleneklerden ayrılma yoluna da girilmişti.

Babilli Berossos İsa'dan 270 yıl önce Kos/İstanköy adasına gelmiş, oradaki bir okulda dersler vermeye başlamıştı. Suriye'deki Baal tanrısına tapan bir din adamı olan Berossos'un öğretisi; astrolojiye,

sözde yıldız bilimine dayanmaktaydı. Berossos'a göre, evrenin oluşumunu, kendine özgü yazları ve kışları olan bir dizi büyük yıl'da aramak gerekiyordu. Bütün gezegenler Yengeç burcunda toplandıkları zaman yaz geliyordu, öte yandan kova burcunda toplanan gezegenler kışı getiriyorlardı ve bunun sonucu ise sel baskınlarıydı. Berossos'un hesaplarına göre 432.000 yılda bir Tufan olayı meydana gelmekteydi. Görüldüğü gibi Berossos evreni ve doğa olaylarını astrolojiyle açıklamaya çalışıyordu.

Büyük İskender Mezopotamya'yı fethettiği zaman, yerel geleneklerden etkilenerek, kendini tanrılaştırmıştı. İskender'in ölümünden sonra, ele geçirilen bölgeleri aralarında paylaşan İskender'in generalleri (Diadoklar) da aynı yolu tuttular. Bu Makedonyalı komutanların paylarına düşen ülkelerde kurdukları kentlere yerleşen Elenler ve Makedonlar, Doğu kültürüyle karşılaştılar ve bu kültürden önemli ölçüde etkilendiler. Özellikle astroloji ilk felsefelere girdiği gibi, etkinliğini ortaçağ Avrupası'na kadar sürdürdü.

Bu etkilemeyi Bertrand Russel şöyle anlatıyor: "Grek olmayan dinin etkisi ve Hellenci dünyadaki boş inançlar, bütünüyle değil ama, çoğunlukla kötüydü. Durum bu olmayabilirdi. Yahudiler, Persler, Budistler halkın tuttuğu Grek Çoktanrıcılığına kesinlikle üstün dinlere sahiptiler ve en iyi filozofların en iyisi bile onlardan yararlanabilirdi. Maalesef Grek imgesinde en çok iz bırakanlar, Babilliler ve Kaldeliler olmuştur. Babilliler ve Kaldeliler her şeyden önce efsanevi bir geçmişe sahipti. Dinsel kayıtlar binlerce yıl geriye uzanıyordu ve daha binlerce yıl geriye gittikleri de ileri sürülmekteydi. Sonra gerçek bilgelik geliyordu: Babilliler, güneş tutulmalarını, Grekler daha bu işi başarmadan önce az çok söyleyebiliyorlardı. Fakat bunlar, yalnızca, Babillilerden bir şeyler almak isteyişin nedenleriydi. Alınanlarsa, daha çok Yıldızbilim ve büyü olmuştu. Prof. Gilbert Murray'a göre, 'Yıldızbilim, Hellenci düşünceyi yeni bir sayrılığın uzak bir adada yaşayan halkı yakalaması gibi yakaladı. Ozymandias'ın mezarı, Diodoros'un anlattığı gibi yıldızbilimsel simgelerle kaplanmıştı: Commagene'de bulunan Antiokos I.'in mezarı da aynı nitelikteydi. Mutlak yöneticiler için, yıldızların kendilerini gözlediğine inanmak doğaldı. Ama herkes bu sayrılığa katılmaya hazırdı (Grek Dininin Beş Sahnesi, sayfa 177-178)'. Yıldızbilimin, Greklere önceden İskender zamanında, Kos ada-

sında ders veren ve Seneca'ya göre 'Bel'i yorumlayan Berossos adında bir Kalde'li eliyle öğretildiği anlaşılıyor. Prof. Murray bu konuda şunları yazmaktadır: 'Bu, Asurbanipal'in kitaplığında bulunan ama, İ.Ö. üçüncü bin yılında kral Sargon I. için yazılan 70 tabletlik 'Bel'in Gözü' adlı bir denemeyi, Berossos'un Yunancaya çevirdiği anlamına gelmeli.' (aynı yapıt, Sayfa. 176) Görüleceği gibi en iyi felsefecilerin çoğu Astrolojiye inanmıştır."[1]

Stoacılık

Stoacılık, Elenist dönemin kaynağı Mezopotamya'dan akan bir felsefe akımıdır. İlk Stoacılar Suriye'den çıkmışlardı, ayrıca Babil'de Arkimedos adında bir felsefecinin dersler verdiği Stoacı bir okul bulunuyordu. Bu akımın kurucusu olan Zenon (336-264) Fenikeliydi, sonradan Atina'ya yerleşmişti. Felsefenin temelini ahlakın oluşturduğunu, diğer çalışmaların ancak ahlak üzerindeki araştırmaları desteklemeye yaradığını söylüyordu. Zenon yalnız varlık konusunda maddeci bir görüş ortaya atıyor ve ana varlık ateştir, diyordu.

Stoacılar bütün varlıkların gizemli bir bağ ile birbirlerine bağlandıklarına inanıyorlar ve bu gizemi falcılıkla çözmeye çalışıyorlardı. Ayrıca astrolojiye, yıldızların hareketlerinin insan yazgısını etkilediğine inanmaktaydılar.

Bertrand Russel, Zenon'un metafizikçi olmadığını söyler ve ondaki tanrı anlayışının doğa ile iç içe olduğuna işaret eder: "Dünyadan ayrı değildir tanrı. Dünyanın ruhudur o. Her birimizde tanrısal ateşin bir parçası bulunmaktadır. Bütün nenler (şeyler) Doğa adı verilen tek bir sistemin parçalarıdır. Bireysel yaşantı Doğa'yla uyuşkun olduğunda iyidir. Bir anlamda her yaşantı Doğa ile uyuşkundur. Çünkü onların varolmasına doğa yasaları yol açar. Fakat başka bir anlamda insan yaşantısı ancak, bireysel istem, Doğa'nın erekleri arasında bulunan ereklere yöneldiğinde Doğa'yla uyuşkundur, yoksa değildir."[2]

1 Bertrand Russel, *Batı Felsefesi Tarihi*, c. 1, ss. 345-346, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972.
2 Age., s. 382.

Stoacılar, yazgıya inanmalarının yanısıra ahlaka da önem veriyorlardı. Stoacılığın bu yanı, Roma'da ilgi görmüştür. Aşırı ahlak öğretisi, sıkı düzene ve göreve önem veren Romalılara uyuyordu. Devlet kuran, savaşan, hukuk kuralları koyan ve geliştiren Romalılar, ahlaki alanlarda Stoacılığın etkisi altında kalmışlardır. Romalı Stoacı düşünürler arasında önde gelenler: Marcus Tullius Cicero, Epiktetos ve Marcus Aurelius'tu.

Bu üç Romalı düşünürün felsefelerinde, bütün Stoacılıklta olduğu gibi, dinsel bir renk bulunuyordu. "Üçüne göre de, insan ancak kendi gücüyle erdemli, dolayısıyla mutlu olabilir. Erdem de, insanın doğaya uygun yaşaması, başka bir deyişle kendisine usu egemen kılmasıdır. Bu durum Tanrısal Yasa'ya da uymuş olma demektir: Çünkü tanrı herşeyi kapsayan doğa yasasıdır. İnsan, dünya düzeninin bütünü içindeki yerini doldurmak, dünya planında kendisi için öngörüleni gerçekleştirmek, sonra da yerini başkasına bırakmak için yaşar."[3]

Stoacıların bilgi kuramı üzerindeki öğretileri, ortaçağda tartışılmış ve kabullenilmişti. Stoacılar iyice açık seçik belirlenmiş ilkeler bulunduğunu, bu ilkelerin bütün insanlar tarafından benimsendiğini savunuyorlardı. Bu ilkeler tümdengelimin temeli yapılabilirdi, iç kavramlar da tanımların çıkış noktası olarak kullanılabilirdi. Bu görüş daha sonraları Descartes tarafından da kabul edilmiştir.

Elkasaidcilik

Hıristiyanlık, ortaya çıkarak yayılmaya başladığı sıralarda Mezopotamya ve Suriye'de binlerce yıldır yaşayan inançlarla karşı karşıya gelmiş ve yalnız çoktanrıcı inançlarla değil, başka felsefelerle de mücadele etmek zorunda kalmıştı. El Kasai adında Güneydoğu Anadolulu bir Yahudi düşünürün başlattığı Elkasaidcilik akımı da bu felselefelerden, dünya görüşlerinden biridir.

Elkasaidcilik çoktanrıcı inançların Hıristiyanlık ve Musevilikle karışmasıyla oluşmuştur. Elkasaidciler tek bir tanrıyı ve geçmiş pey-

3 Macit Gökberk, *Felsefenin Evrimi,* ss. 25-26, MEB Yayınları, İstanbul 1979.

gamberleri tanıyorlardı. Yalnız yeri göğü yaratan tanrı değildi; yaşamın kaynağı suydu, herşey sudan çıkmıştı. Ölümden sonra yaşam, ruhların göçmesiyle sağlanıyordu. İsa ölüp, ruhu göğe çıktıktan sonra geri dönmüştü ve bu ruh Elkasai'de yeniden yaşam bulmuştu. Elkasai, İsa'nın dirilişini temsil ediyordu; dirilen İsa'ydı, tanrıydı.

Elkasaidcilik uzun bir süre Urfa ve çevresinde kendine yandaş sağlayan bir düşünce akımı oldu. Eski Sümer inançlarının bir bölümü bu akım içinde varlığını sürdürdü. Elkasaidcilik ilk Sufi akımlarından biriydi ve felsefesi Musevi mistisizmi Kabbala'dan ve Gnostizm'den besleniyordu.

Sabiîlik

Sabilik, Harran ovasındaki bugün örenleşmiş Harran kentinden yayılan ve kendisine özgü bir felsefesi olan bir inanç kurumudur.

Asur imparatorluğu yıkıldıktan sonra, Asur askerleri, kralın başdanışmanı Aşur-uballit'in liderliğinde Harran'a çekilmişler ve burada üslenerek, politik bir birlik kurmayı denemişlerdi. Medlerin saldırısı, bu son Asur direnişini ortadan kaldırmış, ama Asurlar inançları ve gelenekleriyle yörede yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Harran'da özellikle güneşe ve ay tanrısına tapınılıyordu. Doğubilimci J. B. Segal, Latin tarihçisi Lucian'ın De Dea Syria adlı eserinde Harranlılardan, Asur adıyla söz ettiğini iletir.[4]

Sabilik'in geçmişe ve geleneklerine bağlı Asurlar tarafından kurulan bir inanç kurumu olduğunu Abu'l Farac da kendine özgü üslübuyla şöyle anlatıyor. Alıntıda adı geçen Abu' l Hasan Sabit, dokuzuncu yüzyılda yaşamış olan ünlü Sabi bilgini Sabit bin Kurra'dır. Zaten metinde de Kurra'nın oğlu olduğu söyleniyor. "Bu sırada Harran putperestlerinden (Sabiler.-E.S.) Ebül Hasan Tabith şöhret kazandı. Bu adam Kurra'nın, o da Mervan'ın, o da Kiura'nın, o da İbrahim'in, o da Kiura'nın, o da Marinus'un, o da Süleyman'ın oğlu idi. Esas itibariyle Harran çarşısında bir sarraftı, sonra şayanı hayret bir surette felsefe

4 J. B. Segal: *Edessa. The Blessed City*, s. 47, Oxford University Press, London 1970.

ile meşgul oldu ve üç dili, yani Yunanca, Süryanca ve Arapçayı çok iyi öğrendi. Arapça ile mantık, riyaziye, müneccimlik ve tıp hakkında yüz elli kadar eser yazdı. Süryanca ile de 16 kadar eser yazdı. Bunların çoğunu gördük ve edindik. Bunların biri putperestlerin şeriatları ve kanunları, biri ölülerin gömülmesi, biri putperestliğin sağlam bir din olduğu, biri taharet ve necaset, biri kurban olarak sunulmağa layık hayvanlar, biri ibaret vakitleri, biri dualar, biri nedamet ve tazarru, biri musiki, biri Kaldelerin eski kralları, biri Sabilerin dini, biri yedi yıldıza göre haftanın 7 güne taksimi, biri kendi ırkının saffeti, biri ataları, biri Hermes'in kanunları, biri kendi duaları ve niyazları, biri iki kaim zaviyeden uzatılan müstakim hatların birleşeceklerine, biri vezinlere dairdir. Bu adam risalelerinden birinde Harran'ı ve putperestliği şu şekilde metheder: 'Atalarımız işkencelere uğrayarak yanlış yola sevkedilmiş iseler de Allahın yardımı ile herşeye dayanmışlar ve cesaretle konuşmuşlardır ve bu mübarek şehir Nasranilerin (Hıristiyanlar.-E.S.) hatası ile televvüs etmemiştir. Biz onlardan (atalarımızdan.-E.S.) bu dünyada şanlı ve şerefli olan putperestliğe varis olduk ve onu bizden sonra gelenlere miras bırakacağız. Putperestlik uğrunda sağlam bir ümit ile her yükü taşıyanlar bahtiyardırlar, çünkü ancak putperest hükümdarlar ve insanlar sayesinde dünya oturulmaya değer bir mahiyet almamış ve mamur şehirlerle dolmamış mıdır? Dünyadaki limanları ve kanalları kimler inşa etti? Gizli ilimleri kimler açığa vurdu? İnsanların ilerisini görmesini ve istikbalden haber vermesini putperestlerden başka kimler öğrettiler? Ancak putperestlerdir ki bütün bunları inkişaf ettirmişler, ruhları tedavi ilmini geliştirmişler ve bu sayede cisimleri tedavi ilmini de yükseltmişlerdir. Bunlar dünyaya istikrar vermişler, yaşama tarzlarının dürüstlüğünü temin etmişler ve bütün bunları her yüksekliğin başlangıcı olan akıl ve kiyaset sayesinde başarmışlardır. Putperestliğin bu verimleri olmasa idi dünya boş kalırdı, ihtiyaç içinde kıvranırdı, sefalet ve ıstırap dünyayı kaplardı.'"[5]

Sabilik'in özünü ruh öğretisi oluşturur. Bu felsefede dünya üzerindeki olaylar, varlıklar, nesneler hep ruh açısından açıklanmaya çalışılır.

5 Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, c. 2, ss. 244-245, TTK Yayınları, Ankara 1950.

"İlkçağın çoktanrıcı dinlerinden esinlenen bu inanç kurumunun Orpheus, Hermes, Azimun adlarında üç peygamberi vardır.

Tanrı: Yaratıcıdır, yücedir, bilgedir. Bütün eksikliklerden arınmış salt tözdür (mutlak cevher'dir)

Ruh: Bir değildir, sayısız ruh vardır. Ruhlar eksiksiz, arınmış, salt birer töz niteliğindedir. Maddeyle bir ilişkileri olmadığı gibi, maddeye yaraşır niteliklerle de bağlantıları bulunmaz. Evrenin bütününü kuşatan, dolduran sayısız ruh vardır. İnsanları Tanrı katında suçlardan arındıran bu ruhlardır. Bu yüzden, insanın, ruhun özüyle bağdaşmayan bütün eylemlerden, davranışlardan, kötülüklerden kaçınması, sakınması gerekir.

Nesneler: Ruhların kurduğu birer varlık olan nesnelerin biçimlerini, durumlarını gene ruhlar değiştirir.

Gezegenler: Bütün gezegenlerin (yedi gezegenin) birer ruhu vardır. Onları devindiren, yöneten bu ruhlardır. Gezegenler ruhlar için birer tapınaktır. Bütün tapınakların da birer gökküresi vardır. Böylece yedi gezegeni, yedi ruh yönetir. Bu gezegenler birer ruh tapınağıdır. İnsanlardaki ruh, kendi tapınağında da bulunur.

Ruhlar gezegenleri devindirerek yeryüzünü etkileri altında tutarlar. Yeryüzündeki deprem, fırtına gibi doğa olaylarını yönetenler, ruhlardır." [6]

Sabiler bütün bu eksikliklerden arınmış bir cevher, Başruh ya da Yüce Ruh olan tanrı ile insan arasındaki ilişkilerin, bir peygamber tarafından düzenleneceğine inanmıyorlardı. Bu nedenle Musa ve İsa'nın peygamberliğini tanımıyorlardı. Ama 36.425 yılda bir dünya düzeni değişecekti; yeni insanlar, bitkiler, hayvanlar, yeni bir yaşam yer alacaktı yeryüzünde.

Tanrısal ruha erişebilmek için tensel ve tinsel temizlik temel alınıyordu. Her ayın yirmisinde, özellikle yirmi nisanda büyük törenlerle yıkanılıyor, arınılıyordu. Bu törenlere bütün Sabiler katılmaktaydı.

Kur'an, Musevilik ve Hıristiyanlık çıkmadan önce, Musa ve İsa'dan önce, tek tanrıya inananlara Hanif adını verir. İslam'ın kurucusu Muhammed'e göre gerçek ve ilk Hanef, İbrahim'di. Süryanice

6 İ. Z. Eyuboğlu, *Alevilik ve Sünnilik,* s. 283, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1979.

Hanpe'den gelen Hanef sözcüğü, Muhammed zamanında Harran'da oturan Sabileri tanımlamak için kullanılıyordu ve Harran aynı zamanda İbrahim'in yurduydu. İslam mezheplerinden biri olan Hanefi mezhebinin kuralları büyük ölçüde Sabilerin kutsal kitaplarından alınmıştır.

Sabiler birçok değerli bilim adamı yetiştirmişler, onbirinci yüzyıla kadar bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu yüzyılda ise yeni bir dinin kurulmasına öncülük etmişlerdir.

Manicilik

Manicilik, Mezopotamya inançlarının, İran gelenekleriyle karışıp, yoğrulmasından ortaya çıkan bir inanç ve düşünce akımıdır. İran, Irak, Suriye ve Doğu Anadolu'da Urfa ve Suruç çevresinde yayılmış, Anadolu ve Filistin üzerinden Latin dünyasını etkilemiştir. Dinbilimci Cumont, bu düşünce akımı ve dinin kökeni için "Latin dünyasında kabul gören son putatapımcılık biçimi Manicilik'i çıkaran, yine Babil'di" der.[7]

Bu dinin ve felsefesinin kurucusu olan "Mani, eskiçağın bütün bilgeliğini bütün insanlara seslenen evrensel bir tek bir dinde özümsemek istiyordu. Mani'nin düşünce bireşimi ilkin felsefesel bir nitelikte ortaya atıldı, daha sonra dinsel bir nitelik kazandı. Fiziksel ile ruhsal arasında bir ayrım tanımayan, her ikisinin de aynı şey olduğunu ileri süren Mani, ilkin, çağının bilimselliğine uygun düşen bir doğa felsefesi geliştirmiştir. Mani'ye göre evrenin ve evrendeki bütün varlıkların yapısı, iyilik-kötülük (ışık-karanlık) karşıtlığıyla kurulmuştur. Bu karşıtlıktaki birlikteliği gören Mani diyalektik bilimselliğe yaklaşmıştı. Hele evrenin ve evrendeki bütün varlıkların, bu karşıtlığın sürekli bir kavga alanı olduklarını ileri sürerken doğa yasalarının bilgisini, Herakleitos'vari bir seziyle kavramışa benziyordu. Ne var ki deneye dayanmayan ve nesnel gerçeklikte bağını koparan bütün seziler gibi, o da bu sağlam temelin üstünde bir hayal yapısı kurmaya başladı. Tanrı ve Şeytan dogmaları böylesine bir hayal ürünüdür.

7 Franz Cumont, *Oriental Religions in Roman Paganism*, s. 123, Dover Publications, New York 1956.

Yoksa ışık ve karanlık savaşında ışığın (eşdeyişle aklın ve bilginin) karanlığı (eşdeğişle boşinancı ve bilgisizliği) her an biraz daha yenerek gittikçe gelişmesi, kötülüğün (eşdeyişle bilgisizlikten doğan doğa yasalarına tutsak olmanın) iyilik (eşdeyişle bilginin artmasıyla doğaya egemen olma) karşısında her an biraz daha gerilemesi gibi düşünceleri gerçekten hayranlık vericidir. Bu yüzden hemen her dinin aydınları Maniciliğe ilgi duymuşlar ve bu düşüncelere bağlanmışlardır. Mani'nin ölümünden sonra Manicilik Hıristiyanlaştırılmıştır. Ortaçağın Katolikliğe karşı olan ve İsa'nın ilk Hıristiyanlığına dönmek isteyen bütün Hıristiyan mezhepleri, örneğin Katarlar ve Albigeoisler, Maniciydi. Ünlü kilise düşünür Ermiş Augustinus bile bir ara bu dine girmiştir. İsa'nın ilkel ortaklaşacılığına uygun bir kamuculuk anlayışı da bu dini geniş halk yığınları arasında istenilir kılmıştır."[8]

Maniciler sekizinci yüzyılda Irak'ta bir tapınak kurmuşlar ve Mani öğretisini yaymaya başlamışlardı. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllardaki Irak'ta ve Basra Körfezi bölgesindeki halk mücadelelerine Maniciler de katıldılar.

Manici misyonerler, Türkistan ve Çin'e kadar gelerek Mani'nin dinini oralarda yaydılar. Turfan vahasında yapılan kazılarda eski Mani tapınıkları ortaya çıkarıldı. Bu tapınaklarda bulunan ve minyatürlerle süslenmiş Mani öğretisi üzerine yazılı kitaplar, dua kitapları, bu bölgede Mani dininin çok gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Bugün eski Manici topluluklardan yalnız Mandiler kalmıştır. Mandiler günümüzde Basra ve çevresindeki köylerde yaşamaktadırlar. Sayıları ellibin kadardır. Halk arasında yanlışlıkla, inançlarının içinde vaftize yer verdiklerinden, Vaftizci Yahya Hıristiyanları olarak tanınmaktadırlar.

Gnostisizm

Gnosis, Elence bir sözcük olan Gnose'den (derin ve tam bilgi) türemiştir. Bilmek, tanımak anlamına gelir. Gnostisizm ise, bilinircilik olarak çevrilebilir. Alevi literatüründeki karşılığı ise, Marifet'tir.

8 Orhan Hançerlioğlu, *İnanç Sözlüğü*, s. 375, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.

Hıristiyanlık ilk önceleri Museviliği düzeltme, iyileştirme amacını güden bir tarikat niteliğindeydi; ve buna uygun olarak da Yahudiler arasmda yayılmaya başlamıştı. Dönem, Asur ve Babil devletlerinin yıkılmasından sonra, eski Mezopotamya inançlarında bir çözülmenin, insanların yeni arayışlara yöneldiği bir dönemdi. Yahudi dininin sağlamlığı, bu yeni tektanrıcı dinin ezilenler ve köleler arasında; Araplar, Asurlar, Aramlar, Elenler ve Anadolu'daki çeşitli halk grupları arasında yayılmasını getirdi.

Öte yandan yeni felsefeler, inançlar ortaya çıkmaya başladı. Bu felsefeler esas olarak kaynaklarını eski Mezopotamya inançlarından ve Musevilikten alıyor, bu inançlarla Elenci felsefeyi ve Hıristiyanlığı bağdaştırmaya çalışıyor ve yöre halklarına uyan yeni sentezler arıyorlardı. Öte yandan kimi Hıristiyan düşünürlerin, ilk kilise babalarının bu yeni dinin yalnız Yahudiler arasında yayılmasını engellemek ve evrenselliğini sağlama çabaları da, yeni felsefelerin, yeni din ve tarikatların ortaya çıkmasında bir başka etkendi.

Çağdaş Gnostisizm araştırmaları, bütün Gnostik dinin babasının Simon Magus (Büyücü Simon) olduğunu gösteriyor. Simon'dan söz eden en eski kaynak, birinci yüzyılın sonlarına doğru yazılan Havari öyküleridir.[9] Kuşkusuz bu öykülerde Simon, Gnostik olarak değil de, Samarya'da halkın paralarını almak için büyüler yapan, para canlısı ve büyüklük delisi olarak tanıtılıyor. Simon'un takipçileri ise ustalarını "büyük olan tanrının gücüne sahip" birisi olarak tanımlıyorlardı. Simon'un kurduğu bu ilk Gnostist tarikat, kurucusunun adıyla, Simonianerler olarak biliniyordu.

Gnostisizm ikinci ve üçüncü yüzyıllarda Plotin'in Yeni Platoncu düşüncesini de Mısır, Mezopotamya inançlarına ve Elenistlik felsefeye kattı. Tehlikeli olmaya başlayan ve dine karşıda kilise babaları hızlı bir mücadele başlattılar. Kilise babalarının Gnostisizme ve Gnostik tarikatlara karşı açtığı bu savaş ortaçağa kadar sürmüş ve engizisyonların kurulmasından sonra, kilise babaları rahat bir nefes alabilmişlerdir.

İlk Gnostiklerden fazla birşey kalmadığı için, onları kilise babala-

9 Kurt Rudolph, *Die Gnosis*, s. 315, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1977.

rının yazdığı yazı ve makalelerden, buyruklardan tanıyoruz. Simon Magus'un öğrencilerinden Dositheus, Samarya'da ustasının adına Gnostik bir topluluk kurdu. Diğer ilk gnostiklerden Kerinthos, isminden de anlaşılacağı gibi Anadoluluydu. Diğer bir gnostik, Karpokrates Mısırlıydı, ama tarikatını Anadolu'da kurmuştu. Karpokrates'in bir kız öğrencisi olan Marcelli, Roma'ya giderek, orada 160 yılında kendi adını taşıyan Marcellianer tarikatını kurdu.

Gnostiklerin Hıristiyan kilise babaları tarafından sapkın sayılmalarının nedeni, ancak imanla inanılacak olan kilise dogmalarına karşı çıkmalarıdır. Yeni Platoncu düşüncenin özünü oluşturan, evrenin tanrıdan çıktığı ve yayılarak maddeleştiği inancını savunurlar. Tanrısal gerçek doğalaşarak, kendini açığa vurmuş ve bilinmeyen pek bir yanı kalmamıştır. Tanrısal gerçeği kavrayan bir kişinin tanrı olabilmesi kendi isteğine bağlıdır. Simon Magus da kendisinin İsa'nın, yani tanrının maddeleşmiş biçimi olduğunu söylemişti.

Gnostiszm ikinci yüzyılda sistem oluşturmaya başladı. Bu yüzyılda Yunanistan'dan Mısır'a kadar bütün Doğu Akdeniz kıyıları, gnostik tarikatlarla kaynıyordu. Bu tarikatların çoğu kendilerini Hıristiyan gnostikler olarak tanımlıyorlardı. Bu tarikatların kurucularından biri ve Hıristiyan gnostisizminin ilk temsilcilerinden olan Basileides, İskenderiyeliydi. Bu gnostiki Hegel, verdiği felsefe tarihi derslerinde "en önemli ve en değerli gnostik düşünür" olarak değerlendirmişti.[10]

Gnostisizme karşı, Süryani Kadim Kilisesinin kilise babaları da savaş açmışlardı. Bu kilise babalarını günümüze kadar kalan yazdıkları metinlerden ve ilahilerden tanıyoruz. Urfalı Büyük Aframın (306-373) yazdığı uzun ilahi (Süryanice: Madraşe) esas olarak yine Urfalı olan gnostik felsefeci Bardayşan'a karşı yazılmıştı. Kıbrıslı Theodoret'in (395-466) yazdığı beş ciltlik sapkınlık veya zındıklık tarihi, yeni çağa kadar Batı ilahiyat fakültelerinde ders olarak okutuluyordu. Şamlı Yohannes (675-749), eski gnostikleri yeniden ele alıp, geliştirerek yazdığı "Bilinirciliğin Kaynakları" adlı eserinin sonuna İslam içindeki İsmailiye tarikatı, Dürzi inançları, Nusayriler gibi gnostik tarikatları da almıştı. Yine Süryani Kadim Kilisesinden olan

10 Age., s. 333.

Theodor Bar Konai ise, Mandiler ve Maniciler üzerine, bugün bile bu konuda çalışma yapan araştırmacıların kullandıkları bir kitap yazmıştı. Theodor Bar Konai yedinci yüzyılın sonlarıyla sekizinci yüzyılın başlarında yaşamıştı ve yazdığı kitap, 791-792 tarihini taşıyordu.

Urfalı Bardayşan

Roma İmparatorluğundaki Gnostisizm okulları ve topluluklar yavaş yavaş ikinci yüzyılın sonlarında dağılırken, üçüncü yüzyılın başlarında, Mezopotamya'da Gnostisizm altın çağını yaşıyordu. Hıristiyanlık, Budizm, Musevilik ve İslam'ın yanısıra beşinci büyük din olan Mani dini bu topraklarda yeşermişti. Kuşkusuz bu son andığımız, az önce açıkladığımız gibi, bugün sönmüş durumdadır. Mani dininin, daha ilerde göreceğimiz İslam içindeki gnostik akımların bu bölgede ortaya çıkması, yandaş bulması bu bölgenin binlerce yıllık kültür ve düşün tarihinin çok yanlı ve zengin olmasından ileri gelmektedir.

Politik haritadan silinen Asur ve Babil devletlerinin bıraktığı kültürün üstüne Pers kültürü yerleşmiş, daha sonra Büyük İskender'in bölgeyi fethetmesinden sonra, bu iki eski kültür ile Elen kültürü birbirlerinden önemli ölçüde etkilenmiştir; ve hatta bazı alanlarda bir sentez oluşmuştur. Ayrıca bölgede, Babil'de sürgünde yaşayan Yahudilerin kültürü de, bu senteze önemli katkılar yapmıştır.

İkinci yüzyılda Hıristiyanlığın ağırlık noktası Suriye'den çıkarak, kuzeydeki Urfa ve Nusaybin gibi merkezlere kaydı. Bu iki kentte daha sonra sapkın ilan edilen Gnostik gruplar hakimdi. Markionitlerin yanısıra Yudo-Hıristiyanlar ve yerel dilde Kukiler olarak adlandırılan Gnostikler rahatça öğretilerini yayabiliyorlardı. Doğu Hıristiyanlığının daha henüz, Asur ve Babil geleneklerinden kopmamış olması bu serbestliği sağlıyordu.

553 yılında İstanbul'da toplanan İkinci Ökumenik Konsül'ün istemeyerek, ama halk arasında söylendiği ve çok sevildiği için Kutsal Kitap'a aldıkları Neşideler Neşidesi türküleri Urfa, Nusaybin ve Har-

ran'da ve çevre köylerde düğünlerde, tarlalarda çalışan Hıristiyan veya putperest köylü kızları ve delikanlıları tarafından karşılıklı söylenip duruyordu. Bu erotik türküler, binlerce yıldan beri Mezopotamya'da kutlanan Yeni Yıl bayramında söylenen türkülerdi. 1 Nisan'da başlayan ve günlerce süren bu bayramın en coşkulu günü, Dumuzi'yi veya tanrı Assur'u temsil eden kralın İnanna/İştar'ı temsil eden Başrahibe ile birleştiği gündü. Bu Kutsal Düğün'ün amacı ülkeye dirlik ve bereket getirmesiydi. Bu gelenek tek tanrıcı dinlere Paskalya, Passah, Hıdırellez gibi adlarla girmiştir. Baharın gelişinin kutlandığı bayramlardır. Bu konuda bundan sonraki bölümde geniş bilgi verilecektir.

Gnostik felsefenin bu bölgedeki öncüsü olan ve Asur Filozofu olarak da tanınan Urfalı Bardayşan, yaşamının büyük bir kısmını Urfa kralı Abgar IX'un sarayında (179-216) geçirmişti. Urfa'nın 216'da Romalıların eline geçmesinden sonra Ermenistan'a göç etti ve 222 yılında orada öldü.

Bardayşan[11] Mezopotamya-Elen kültürünü, Gnosis damgalı bir Hıristiyanlıkla birleştirmişti. Tevrat'ın ilahiler bölümündeki 150 ilahinin karşılığı olarak yeni 150 gnostik kaside yazmıştı. Bardayşan'ın bu kasidelerinin bir kısmı, en büyük karşıtı olan Urfalı Afram'ın (306-373) eserleri içinde bugüne kadar gelmiştir.[12] Müridlerinden biri, ustasının anlattıklarını dinleyerek, diyaloglar biçiminde ve yazgıyı ele alan *Ülkelerin Yasalarının Kitabı* adlı bir kitap yazmıştı. [13] Bize bugün Bardayşan'ın düşüncesini tanıtan tek kitap budur. *Neşideler Neşidesi* ve *İnci Türküsü* adlı kitapları kaybolmuştur. Çağdaşı yazarların eserlerinde, bu kitapların yalnız adlarından söz edilmektedir.

Süryani Kadim Kilisesinin kilise babalarına göre Bardayşan'ın öğretisi, Doğu Gnostisizminin özel bir biçimiydi. Çok yanlı bir dünya

11 Urfanın içinden geçen Karasu ırmağının Asurcası Dayşan'dır. Bardayşan, bu ırmağın oğlu, Dayşanoğlu anlamına gelir.

12 Bardayşan'ın kasideleri, H.J.W. Drijvers tarafından toplanıp, biraraya getirilerek, araştırmacının *Bardaisan of Edessa* adını verdiği ve Bardayşan'ın yaşam öyküsünü anlattığı çalışmanın içine alınmıştır. *Bardaisan of Edessa, Assen,* 1964.

13 Bardayşan'ın *Ülkelerin Yasalarının* kitabı, H.J.W. Drijvers tarafından Süryaniceden İngilizceye çevrilerek, yayımlanmıştır. *The Book of the Laws of Countries,* Assen 1964.

görüşü olan Bardayşan, felsefesini aralarında ışık, rüzgâr, ateş ve su bulunan iyi ve karanlık ikilisinin üzerine kurmuştu. Bu dört element, eski düzenin sarsılmasıyla karanlığa karışarak, dünyanın oluşmasını sağlamıştı. Yalnız İsa ile eşdeğerde tutulan, düşünmenin sözcüğü veya ilk Tanrı'nın Gücü, topyekün çöküşü önlemiş ve bu karışımdan belirli bir düzen oluşmasını sağlamıştı. Bu düzen yüksek (tinsel) ve alçak (madde) kısımların birleşmesinden oluşuyor ve bunun tepesinde de tanrının arı, tinsel dünyası yer alıyordu.

Bardayşan'ın öğretisine göre, gezegenler ve burçlar kötü güçler değillerdi ve güçlü bir iradeyle astrolojiye karşı, yani yazgıya karşı mücadele verilebilirdi. Ülkelerin Yasalarının Kitabı'nda geniş yer tutan bu düşünceye göre, insanlar iyi, özgür ve güçlü bir iradeyle, baskı kötülük gibi karşıtlıkların getirdiği sorunlarla durmadan mücadele etmeliydiler. Bardayşan karşıtların birliğini görüyor, bu birlik içindeki mücadelede olumlunun kazanmasının, insanın sürekli mücadele etmesinden geçtiğini savunuyordu.

Ölümden sonra gövde toprağa karışacaktı ve herhangi bir kutsal tanrı tarafından ölüye yeniden yaşam verilemeyecekti. Bardayşan'ın bu görüşü, Hıristiyanlık öğretisi olan İsa'nın dirilerek göğe çıkmasına ters düştüğü için sapkınlıkla damgalanmıştı. Urfalı Afram özellikle bu noktada Bardayşan'a karşı çıkmış ve ikisi arasında uzun bir polemik sürmüştür. Bardayşan gövdenin değil, ruhun ölümsüzlüğünü ileriye sürüyordu. Din adamı değildi, felsefeciydi. Hıristiyan inançlarıyla, Babil'in Elenleşmiş geleneksel düşüncelerini bağdaştırmayı uğraşıyordu.

Bardayşan'ın Eserleri ve Edebi Değeri

Güneydoğu Anadolu'da odağını Urfa'nın oluşturduğu bölgedeki felsefi ve edebi çalışmalar, Hıristiyanlıktan önce de vardı. Bölgedeki gnostik felsefenin en büyük adı ise, hiç kuşkusuz Bardayşan'dır.

Az önce söylediğimiz gibi Bardayşan'ın yazdığı eserlerden yalnız biri, o da tam olmayarak günümüze kadar gelmiştir. Astronomi ve

evren bilim çalışmaları, kendi felsefesini açıkladığı kitaplar kaybolmuştur. Bardayşan'ın felsefesini açıkladığı Ülkelerin Yasalarının Kitabı'nın yanısıra en büyük eseri, yazdığı kasidelerdir. Bu yüzelli kasideyi, yalnız yazmakla kalmamış, aynı zamanda bestelemiştir. Böylece Urfa ve Harran yörelerinde yüzyıllar boyunca söylenen türküler bırakmıştır arkasında. Asurların binlerce yıldan beri, her yılın 1 Nisanında kutladıkları Yeni Yıl bayramları, Hıristiyan Urfa'da da sürüyor, ilkyaz günleri Urfa halkı sokaklara dökülüyor, bağlara gidiyor; Bardayşan'ın türküleriyle coşup eğleniyordu.

Bardayşan'ın en büyük hasmı olan Urfalı Büyük Afram bile onun kaside yazma ve bu kasideleri bestelemesindeki ustalığını kabul etmişti: "Bardayşan kasideler yaratarak, onları uyum içinde müzikle birleştirdi ve türküler besteledi. Sözcükleri ölçüsüyle, ağırlığıyla birbirinden ayırıyordu. Acıyı rahatça tadlandırıyor, iyileşmeyen hastaya şifa veriyordu."

Urfa Süryani Edebiyatı

İncil ilk kez Urfa'da klasik Süryaniceye çevrilmiştir. İkinci yüzyılda çevrilen bu İncil'e Peşitta adı verilir. Peşitta ile başlayan dini edebiyat Aramcayı, Urfa ve çevresinde Hıristiyanlığın resmi ve edebi dili konumuna getirdi. Hıristiyanlığın ilk dini edebiyat çalışmaları, Aramca dili ve Urfa kenti birbirinden ayrılarak düşünülemez. Dil ve Hıristiyan literatürü Urfa'da birleşmişti.

Urfa ve çevresindeki manastırlarda önemli metinler Aramcaya veya Aramcadan diğer dillere, özellikle Elenceye çevriliyor; öğrenciler yazı yazmayı ve çeviri yapmayı öğreniyorlardı. Peşitta'nın çeşitli elyazmaları, bugün Ordodoks kiliseleri dahil, bütün Doğu kiliselerinde okunan ilahilerin çoğu Urfa manastırlarında yaratılmıştır. Kilise müziğinin, Bizans ve Osmanlı müziğinin etkilendiği müziğin yaratıldığı yer Urfa kilise ve manastırlarıdır. Urfa'da Elence eğitim veren okullar da bulunuyordu ve bu okullarda İncil ve Tevrat Elenceye çevriliyor, elyazmaları çoğaltılıyordu.

Eusebius'un kilise tarihi, Titus ve Clement gibi din yorumlayıcıla-

rının eserleri, daha sağlıklarında Aramcaya çevrilmişti. Bu eserlerin çeviri metinleri, sırasıyla 411 ve 462 tarihlerini taşımaktadır. Urfa'daki Hıristiyan literatürü çalışmaları çevreye de taşmıştı. Aristoteles'in eserlerini çeviren Nasturi Probus ve Süryani yazarı Raş ayn'lı Sergius Urfalı değillerdi, ama Urfa'daki çalışmalardan etkilenmişlerdi. Urfalı bilginler Antakya, Tarsus, Şam ve Harran'daki bilginlerle sıkı bir ilişki içindeydiler, birbirlerine çalışmaları üzerine bilgi veriyorlardı.

Ünlü Yedi Uyurlar efsanesi Urfa'da yazılmış, sonradan Elenceye çevrilmişti. Efes'te bir mağaraya kapanıp, uzun bir uykuya dalan yedi gencin (Yemliha, Mislina, Mürselina, Mernuş, Tebernuş, Sazenuş, Kafeştatayuş) adları bile Elence değildir. Efesli Aziz Yohanna, altıncı yüzyılda yaşamış ünlü bir Süryani tarihçisidir. Hıristiyan edebiyatının ünlü din şehidi, martyr öykülerinin çoğunun kaynağı Urfa ve çevresidir. Romalı Got askerleri tarafından kaçırılan ve şehitlerin mucizesiyle kurtarılarak, evine getirilen Euphemia adındaki Urfalı genç kızın öyküsü, yine Urfa kökenlidir.

Bizans dönemi sırasında ün kazanan Aziz Afram Urfalıydı ve eserlerini klasik Süryanice yazıyordu. Antakyalı İsak Diyarbakır'da doğmuştu ve Urfa'da Aziz Afram'ın yanında yetişmişti. Suruçlu Yakub, 451'de Suruç'ta doğmuştu. Suruçlu *Yakub Putların Devrilmesi Üzerine* adlı eserinde çok tanrıcı inançlara karşı mücadele eder ve görüşlerini şöyle anlatır:

"Efendimizin yaşadığı günlerde, büyük bir ışık doğdu dünya üzerine ve bu ışıkla her yana neşe saçıldı. Babamızın ışınlarından gölgeler korkuyor, kaçışıyorlar, birbirlerini yutup, ortadan kayboluyorlardı. Golgotha'dan yükselen hak güneşi dünya üzerinde görünüyor ve putatapıcılığın gecesini ortadan kaldırıyordu.

Şeytan, Apollo'yu ve diğer putları Antakya ve Urfa'ya getirdi. Nabu ve Bel'i, arkasından diğerlerini de getirip, oturttu. Sin ve Bel'şamin ve Bar Nemre ve Mari, Ta'atha ve tanrıça Gedlath vasıtasıyla Harran'ın yolunu şaşırttı. Mabbog'u tanrıçaların rahiplerinin bir kentine dönüştürdü. Şeytan dağların doruklarında tanrıçalara saraylar, putlara boyalı tapınaklar kurdu. Bir tepede Ares'e kurbanlar sunuluyordu, diğer bir tepede Hermes'e bir mihrap kurulmuştu; bir vadiye

Herakles adı verilmişti, bir başka doruk "tanrıların evi" diye anılıyordu. Kurbanların kanıyla yıkanmamış bir tepe, gençlerin parçalanarak sunulmadığı, genç kızların dişi tanrıçalara kurban edilmediği yüksek bir tepe kalmamıştı." [14]

Mezopotamya'nın Sümer öncesi tarihi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ama Mezopotamya'nın ne eski çağında, ne de ilkçağında tanrılara insan kurban edilmediğini biliyoruz. Yazarın Hıristiyanlığı yüceltmek, çoktanrıcı inançları ve bu inançlara hala bağlı olanları yermek için kullanıldığı bir yöntemdi bu. Ayrıca din adamları bu yeni tektanrıcı dini yayabilmek için bu tür yöntemlere, o dönemde sık sık başvuruyorlardı. Suruçlu Yakub daha sonra, Hıristiyanlığın güneşiyle, tapınakların devrildiğini anlatır ve Hıristiyanlık "tepelere şeytanların evleri yerine, manastırlar kurdu, tapınakların yerine mihraplar yaptı. Şeytan Urfa'ya gitti ve orada hızlı bir çalışma olduğunu gördü. Urfa kralı kilisenin bir işçisi olmuştu ve kilise için çalışıyordu. Havari Addai yapı işinde çalışıyordu; kral Abgar tacını giymişti ve onunla beraberdi" [15] der.

İslam Döneminde Süryani Edebiyatı

İslam'ın ilk yüzyıllarında Süryani bilginleri ve çevirmenleri, İslam dünyasının kültürel gelişmesine büyük katkılarda bulundular. Mezopotamya kültürünün, Elenizmin verileri Arapçaya çevrildi. Araplar Sokrates, Aristoteles gibi Elen bilginlerin, felsefecilerin eserlerini Süryani çevirmenlerin çalışmalarıyla okuyabildiler. Harranlı Sabiler kimya, matematik, cebir, tıp ve astronomi çalışmaları üzerine yazdıkları eserleri Arapçaya çevirdiler. Nasturiler İran'da Gundişapur Medresesinde Ortadoğu'nun dört bir köşesinden gelen öğrencileri eğitiyorlardı.

Bu dönemde edebiyat çalışmaları, eskiden olduğu gibi genellikle din alanıyla sınırlı kaldı. Bu dönemin ünlü yazarlarından Urfalı Yakub Antakya'da doğmuş, 684 yılında Urfa metropolitliğine atanmıştı. Urfalı Yakub, İncil uzmanıydı; uzun bir çalışmadan sonra 705

14 J. B. Segal, *Edessa. The Blessed City*, s. 37, Oxford University Press, London 1970.
15 Age., s. 171

yılında Tevrat'ın Aramca çevirisini elden geçirerek, düzeltti. İncil üzerine yorumlamalarıyla ün kazanan Yakub'un en önemli eseri, tamamlanmamış olan Heksaemeron'dur. Bu eserde İncil'in Genesis (yaratış) bölümü, evren ve dünya açısından ele almarak, incelenir. Doğa bilimlerine, coğrafyaya yer verilir. Urfalı Yakub, Harranlı bilginlerin eserlerini de incelemiş ve gezegenlerin hareketlerinin insan yazgısına etkisi iddialarına, akılcı yanıtlar bulmaya çalışmıştır.

Bir diğer Süryani bilgini olan Dionisius Tell Mahre Diyarbakır yakınlarındaki Tell Mahre köyünde doğmuştu. Gençliğini manastırlarda çalışarak değerlendiren bu dinadamı 818'de Süryani Kadim Patrikliğine yükseldi. Halife Mem'un'la Mısır yolculuğuna katıldı ve yolculukta Halifeye arkadaşlık etti. Bir sürü yolculuk yapan, çeşitli ülkelerdeki din adamlarıyla, bilginlerle konuşup, onlarla tartışan Dionisius Tell Mahre anılarını bir kitapta toplamıştır. Urfa metropoliti olan kardeşi Teodosius'da önemli bir yazar ve araştırmacıydı.

MYTOSLAR, İNANÇLAR, TAPINMA TÖRENLERİ*

Elimizde yazılı belgeleri olan dinlerin en eskisi Mezopotamya dinidir. Sümer inançlarından çıkan bu din, insanlara hem tinsel, hem de ahlaki alanda önderlik etti. Yaşam ve ölümün son gizemleri üzerine kabul edilebilir açıklamalar sunarak, sonradan gelen dinleri etkileyen renkli bir söylence mirası bıraktı.

Sümerleri izleyen Babilliler ve Asurlar, Sümer tanrılarını ve tapınma törenlerinin çoğunu üstlendiler. Ama kuşkusuz bu, din adamlarının ve ozanların Sümer öncülerini kölece izledikleri anlamına gelmez. Öte yandan Sümer mirasının ezici etkisinden kendilerini kurtaracak güçleri de yoktu onların.

Bu tarih ve yasalardan oluşan karmaşık yapı, insanların kafasını karıştıran bazı temel soruları da ortaya atmıştır: biz kimiz? Nereden geliyoruz? Buraya nasıl geldik?

Mezopotamya bu sorulara düzgün ve önemli, ama şüphesiz çağdaş bilimsel yöntemlere ayak uydurmayan yanıtlar getirdi. Mezopotamyalıların görüşüne göre, çember biçiminde bir düzlük olan yeryüzü uçsuz bucaksız bir boşlukta sarılmıştı ve bu boşluğun üzerine gökkubbe kapanıyordu. Bunların hepsi An-ki, gök küre denilen evreni oluşturuyordu. Yeryüzü ile gökkubbe arasındaki boşluk ise, Lil adı adı verilen bir maddeden oluşmaktaydı. Göğün ve yeryüzünnü çevresinden, dört bir yanından, sürekli devinen ve sonsuz olan, evrenin desteklediği görkemli deniz akıyordu. Suyun sürekliliği Mezopotamyalıları, onun zamanın ötesinden bu yana varolduğuna ve sonsuza kadar varolacağına ve herşeyin kökenli olduğuna inandırılmıştı. Gökkubbesi ve yeryüzüyle birlikte evren, sudan çıkmıştı. Aradaki püfür püfür eserek Gök Baba ile Toprak Ana'yı birbirinden ayıran yel, parıldayan

* S.N. Kramer: Mesopotamien, s. 98-117'deki 5. bölümün çevirisidir.

yıldızlara, güneşe ve aya yaşam veriyor, insanın yaratılması ve kültürün gelişmesi için olanak sağlıyordu.

Düşünenler ve bilgeler için, evrenin yaradılışını insani kavramlarla açıklamak doğaldı. İnsan toplumu üzerine bütün bildikleri, insanın her bir eyleminin, insan emeğinin ürünü olduğuydu. Düşüncelerine göre evren de, insana benzeyen, ama sıradan ölümlülere hiç gözükmeyen yaratıklar tarafından yönetilmekteydi. Evreni yöneten bu güçlü yaratıkların, yeryüzündeki insan biçimindeki örneklerin üstün olmaları, ölümsüz olmaları gerekiyordu; yoksa ölümleri kaos yaratabilirdi. Sümerlerin dingir adıyla tanımladıkları bu ölümsüz ve gözle görülmeyen tanrıların sonsuz güçleri vardı. Yeryüzünün sayısız fiziksel ve tinsel oluşumlarının yönetilebilmesi için çok sayıda tanrı olması gerekiyordu ve Mezopotamyalıların yeni yeni tanrılar bulmaları da pek güç olmadı. Günümüze kalan belgelerden, Sümer tanrılarının Pantheon'unun, daha İsa'dan 2500 yıl öncelerinde yüzlerce tanrıdan oluştuğu anlaşılıyor. Değişik adlar taşıyan bu tanrıların çeşitli görevleri vardı.

Bilgelerin düşleminden ortaya çıkan bu Pantheon, büyüklüğüne ve çeşitliliğine rağmen, genel uyum içindeydi. Tanrılar önemlerine ve etkilerine göre belirlenmiş bir bürokrasi içinde çalışıyorlardı. Tanrıların en büyükleri evrenin dört büyük bölümünü aralarından paylaşmışlardı: An, gök tanrısı; Enlil, rüzgâr tanrısı; Enki, suların tanrısı ve Ninşursag, Büyük Toprak Ana. Bu dörtlü, evrenin güçlerini planlayan ve yaratan ve yeni yetmeleri önder tanrıların yanına yerleştiren, en önde gelen tanrılardı.

Tanrılar bir kez karar verdiler mi, isteklerini söylemeleri, planlananın yapılması için yetiyordu. Bu görüş, bütün Ortadoğu'da bir inanç ilkesine dönüşmüştü. Tanrının Sözü –veya çeşitli tanrı–ların herbirinin sözü güçlüdür, hiçten her isteğini yaratır.

En güçlü ve bilge tanrılar bile, yeryüzündeki insanlara benziyorlardı. Bayramları kutluyorlar, kadınlarla yatıp çocuk üretiyorlardı; zamanına göre iyi, öfkeli, neşeli, hüzünlü, kıskanç, cömert merhametli veya gaddar idiler. Genel olarak onurlu ve iyi yürekli olup, yalana ve kötülüğe karşı mücadele ediyorlardı. Söylencelerde anlatılanlara bakılırsa, pek de masum sayılmazlardı.

Tanrılar gerektiğinde oraya buraya giderler, gezilere çıkarlardı. Güneş tanrısının bir arabası vardı, ama yaya da dolaşırdı. Ay tanrısı sandala binerken, fırtına tanrısı yolculuklarında bulutların üzerinde otururdu. Ayrıca Mezopotamyalılar ne gerçekçi ayrıntılar üzerinde duruyor, ne de çoktanrıcı inançlarında kök salmış çelişkileri açıklama gereğini duyuyorlardı. Bir Mezopotamyalı büyük bir olasılıkla tanrılarının çelişkili doğası üzerine hiçbir zaman düşünmedi. Tanrıların neden hastalandıklarını, gıda almak, uyumak, konut sahibi olmak zorunda olduklarını; neden döğüştüklerini, düşmanlarını öldürdüklerini ve hatta bazen, ama şüphesiz yeni bir yaşama başlamak için neden öldüklerini araştırmadı.

Dördüncübin yılının başlarında, Uruk kenti ülkenin tümüne hakim olduğu sıralarda, gök tanrısı An'ın Sümerlerin baştanrısı olduğu görülüyor. Ama bürokratik hiyerarşideki yeri ilginç: Deniz, yaratış mytoslarında önemli bir rol oynadığı için, deniz tanrısı Nammu' (göğü ve yüryüzünü doğuran ana)nun birinci sırada yer alması beklenirdi. Ama tanrıların bürokrasisi –Mezopotamya'daki politik yaşam örneğine uyarak– erkekler tarafından düzenleniyor ve yönetiliyor; bu nedenle de An en yüce egemen oluyordu. Uruk'un çöküşüyle, An da başarısını kaybetti ve mytoslarda ve kült törenlerinde oynadığı önemli rol sona erdi. Aşağı yukarı bütün yetkesi ve hakları rüzgâr tanrısı Enlil'e, Güney Mezopotamya'nın politik ve dinsel merkezi olan Nippur'un baştanrısına geçti.

2500 yıllarına doğru geçen binyıl içinde, Enlil Sümer –ve belirli bir kapsam içinde Babil ve Asur– pantheon'unun baştanrısı oldu. Enlil, havanın egemeni anlamını taşıyan bir Sümer sözcüğüdür. Bu sözcük gökbaba ile toprak ana arasında bir ayrım sağlayan ve daha sonra Enlil'e çocuk doğuran güç anlamını taşıyan bir Sümer sözcüğüdür. Bu sözcük gökbaba ile toprak ana arasındaki bir ayrım sağlayan ve daha sonra Enlil'e çocuk doğuran güç anlamına gelmektir. Bu nedenle Enlil; Tanrıların Babası, Evrenin Hükümdarı, Bütün Ülkelerin Hakimi olarak adlandırılıyordu. Enlil topraktaki tohumları fışkırtıyor, gereksineni yaratıyordu. Sabahı bularak, toprağı sürmesi için insana veren ve böylece refah ve zenginlik sağlayan Enlil'di. Hatta diğer tanrılar bile onun kutsamasına sığınıyorlardı. Bir mythos Eridu'lu

güçlü su tanrısı Enki'nin kendine yaptırdığı görkemli Denizevi'nin yapımı bittikten sonra, Enlil'in Nippur'daki Ekur tapınağına gitmesini ve Enlil'den yapıyı kutsamasını dilediğini anlatır. Başka bir söylenceye göre de, ünlü Ur kentinin baştanrısı olan ay tanrısı Nana, kentinin kutsanmasını güvence altına almak için, bir sandal dolusu armağanla Nippur'a gider ve Enlil'den Ur kentini kutsamasını rica eder. Bu nedenlerle ozanların dizelerinde Enlil'e övgüler düzmelerine şaşmamak gerekiyor:

Her sözü kutsal olan, buyrukları uzaklara erişen,
andını bozmaz, sözü bütün gelecek için geçerli,
gözleriyle bütün ülkeleri gören,
saçtığı ışınlarla ülkenin yüreğini ısıtan Enlil.
Eğer Enlil Baba görkemi kutsal tacını giyen
eğer egemen ve hükümdar olduğunu gösterirse,
gök tanrılarının hepsi de baş eğerler onun önünde...

Enlil, yaşayan herşeyin bağlandığı me'nin, evreni düzenleyen güçlerin yaratıcısıydı. Bu önemli yaratış, Mezopotamyalıların dikkat çekici buluş gücünü göstermektedir. Mezopotamyalılar böyle kapsamlı ve soyut bir tasarım geliştiren ilk topluluktur. Me, onlar için, yaşadıkları karmaşa içindeki dünyada, güvence aramalarının sonucudur. İnançlarına göre, evrenin ve evrenin bütün parçalarının –bir defa yaratılmasını– gelecekte de işlevini yitirmemesini ve bozulup, çökmemesini istiyorlardı.

Enlil tarafından yaratılan me, evrendeki herşeyi ve herkesi yönetiyordu. Ölümlü olanlar, mavi göğün, bereketli toprağın, karanlık yeraltının ve coşkun denizin tanrıların yasalarına uyduğunu biliyorlardı, buna inanıyorlardı.

Yüzden fazla me bulunuyordu. Dünyanın her yanında, orasının me'si vardı. Olağanüstü me'ler tanrılar, insanlar, ülkeler ve kentler, saraylar ve tapınaklar, aşk ve yasa, gerçek ve yalan, savaş ve barış, müzik ve sanat, kült ve tapınma ve ayrıca her el sanatı ve meslek için geçerli olanlardı. Enlil bu me'leri diğer tanrıları yönetmek içinde kullanıyordu. Diğer tanrıların yasaları, sorumlulukları ve ayrıcalıkları, sınırları ve bağlılıkları, yetkeleri ve yetkelerin kısıtlanmaları hep bu me'lerle belirleniyordu.

Me'er Mezopotamya tanrı mytoslarmda özellikle ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz bu karmaşık masallar, Mezopotamyalıların dinsel geleneklerinde pek etikli olmadılar. Birkaç ayrı tutulanın dışında mytosların yalnız edebi önemi vardır. Mytoslar coşmaya ve hoşça vakit geçirmeye yarıyorlardı ve aynı zamanda evrensel olaylar ve inanç sorunları açıklanıyordu bunlarla. Çoğunlukla tanrıların aşk ilişkileri, savaş ve yaratış eylemleri üzerine ilgiyle karşılanan masallardan oluşuyorlardı.

Bir mythos Enlil'in me'lerden biri tarafından sokaklarda rahat rahat dolaştıkları günlerden bir gün, Enlil genç bir tanrıçaya, güzeller güzeli Ninlil'e rastgelir. Hava sıcaktır ve Ninlil bir çağlayanın serin sularında yıkanmaktadır. Enlil karşı koyulmaz bir istek duyar genç tanrıçaya karşı ve onu hemen, oracaktı elde etmek ister. Ama Ninlil direnir ve henüz daha pek genç olduğunu söyler. Enlil ise güzel Ninlil'i bir sandalın içine atarak, zorla sahip olur. Enlil'in törelere uymayan bu hareketi, Enlil tarafından evrenin düzeniyle görevlendirilen, düzen me'sini incitir. Bunun üzerine diğer tanrılar düzene karşı gelen baştanrıları Enlil'i yeraltına sürerler. Ay tanrısı Nanna'ya çocuk doğuracak olan bahtsız Ninlil de Ehlil'i izler.

İnsanların şansına, Enlil yeraltına sürüldükten sonra me'ler su tanrısı Enki (deniz tanrıçası Nammu'nun anası) ile ilişkiye geçerler. Aynı zamanda bilgeliğin de tanrısı olan Enki, tanrısal yasaları denizlerin dibindeki kutsal Apsu tapınağında saklamaktadır. Böylece olası bir karmaşanın önüne geçilerek, düzenin sürmesi sağlanmış olur.

Evrenin tek tek işlevlerini belirleyen Enki'ydi. Enki önce Sümer ve belki Mısır'ı da içine alan eskiçağın ülkelerine güç verdi. Daha sonra da toprağı bereketlendirmek ve insanların gereksinimlerini sağlamak için gerekli olanları yarattı. Dicle ve Fırat'a temiz su akıttı, bataklıkları ve sazlıkları balıkla doldurdu, yeryüzüne yağmur yağdırdı, tarlaları buğday başaklarıyla doldurdu, sel baskınlarına karşı duvarlar ördü ve koyunlar için ağıllar yaptı. Bütün bu yarattıklarının ortadan kalkmaması için de, onarım ve yararlanmaları tanrısal me'lerin kurallarına göre denetleyecek olan özel tanrıları bu işle görevlendirdi.

Ona bağlanan me'lerin de istediği gibi, Enki pek bilge ve kenti Eridu için çok değerliydi, ama me'lerin koydukları kurallara uymada

yeteneksizliğini gösterdi. Kadınlara karşı duyulan aşırı bir tutkunluk değil de, Enki'nin aşırı içki düşkünlüğüydü bu kez baştanrılığı yitirten. Enki'nin yenilgisini hazırlayan, kızı Elen Aphrodite'sinin ve Roma Venüs'ünün öncülü İnanna oldu. İnanna –göğün kraliçesi anlamına gelir– bütün Mezopotamya'da aşk, üreme ve bereket tanrıçası olarak tapınılan bir tanrıçaydı. Aynı zamanda, eskiden beri Uruk kentinin koruyucu tanrıçasıydı ve kentini Sümer ülkesinin, hatta bütün uygar dünyanın kültür merkezi yapmak istiyordu. Kuşkusuz bunun için de tanrısal yasalara sahip olmak gerekiyordu. Böylece ne bahasına olursa olsun Enki'den me'leri almayı kararlaştırdı ve danışmanı Ninşubur'u yanına alarak, gök sandalına atladı ve Apsu'ya, Enki tapınağına gitti. Apsu'da kendisini onuruna verilen bir şölen bekliyordu. Sofralar envai türlü yemişlerle, arpa çörekleriyle ve hurma şarabı dolu destilerle dolmuştu. Enki pek sevinçliydi, İnanna'nın kendisini ziyaret etmesinden. Sevincinden bir yandan içiyor, bir yandan da konuğuna ardı arkasına me'ler armağan ediyordu. Hurma şarabı destileri devrildikçe İnanna'nın kucağı armağan edilen me'lerle –simgesel yontulardı bunlar– doluyordu. İnanna bir süre sonra Enki'nin sızması üzerine, bütün armağanları sandalına doldurdu ve doğru Uruk'un yolunu tuttu.

Enki ayrılıp kendine geldiğinde, me'lerin ortada olmadığını gördü. Danışmanı İsimud'dan me'lerini içkinin etkisiyle İnanna'ya armağan etmiş olduğunu öğrendi. Tanrısal yontuların eksikliği mevkiini tehlikeye sokacaktı; me'leri mutlaka geri alması gerekiyordu. Hemen İsimud'a ve bir dizi deniz canavarına, Eridu ve Uruk arasındaki yedi posta durağına gitmelerini emretti. İsimud sandalı yüküyle birlikte geri getirecek, ama İnanna'nın kentine geri dönmesine engel olmayacaktı. Bu arada İsimud'un ve deniz canavarlarının bütün çabaları, İnanna'nın sadık danışmanı Ninşubur'un sayesinde boşa çıktı. İnanna sandalıyla sağ salim Uruk'a vardı. Uruk halkı görkemi bir törenle İnanna'yı ve Uruk'u Sümer'in en önde gelen bir kentine dönüştürecek değerli me'leri karşılaşdılar.

Enki'nin bir diğer tanrıçayla, bir olasılıkla en eski Toprak Ana olan Ninşursag'la da başı derde girmişti. Bu defa başının derde girmesinin nedeni şarap değil de, özel bir yemekti. Bu anlatı biraz da

Tevrat'ın Yaratış bölümündeki cennet öyküsünü anımsatır. Bu mytosun geçtiği yer Dilmun'dur. Ozanlar Dilmun'da ne sayrılığa ne de yaşlanmaya ratlanılmadığını anlatırlar. Ama güneş tanrısı Utu kaynaklar açıp gürül gürül akan soğuk sular akıtıncaya kadar da, Dilmun'da içme suyu bulunmuyordu. Bol suya kavuşan bu cennette Ninşursag sekiz tane eşi benzeri olmayan meyve ağacı yetiştirmişti.

Bunu duyan Enki uşağı İsimud'a bu ağaçları söküp, getirmesini emretti. Diktiği ağaçların sökülüp, meyvelerin yenildiğini duyan Ninşursag, tanrılar meclisini toplayıp, olanları anlattı ve sonra da Enki'ye lanet okuyun meclisi terketti.

Enki lanetlenen gövdesinin sekiz ayrı organından birden hastalanarak, yatağa düştü. Enki'nin sonu yaklaşıyordu, tanrılar üzüntü içindeydi, ama Ninşursag'ın yardımı olmada da hiçbir şey yapılamıyordu. Kurnaz bir tanrı gizemli yollardan Ninşursag'ı etkileyerek, tanrılar meclisine katılmasını sağladı. Sonunda herşey tatlıya bağlandı, Ninşursag Enki'nin hasta organlarını sağaltacak sekiz tanrı yarattı ve Enki de ölümden kurtuldu böylece.

Batı dünyası için ilginç olan Sümer mytoslarından biri de, tufan mytosudur. Bu mytosun Akadça anlatılanı olduğu gibi, İncil'e de geçmiştir. Sümerce anlatı üçte biri eksik bir kil tabletten ve Akadça tabletlerin yardımıyla derlenmiştir:

İnsanların, bitkilerin ve hayvanların yaratılmasından ve beş ayrı kentte krallıkları kurulmasından bir süre sonra, tanrılar insanları bir tufan deneyiminden geçirmeyi kararlaştırdılar. (Bu acımasız kararın nedenini açıklayan bölüm kırılmış, kaybolmuştur; belki de insanların söz dinlemezliği idi tanrılara bu kararı aldırtan). Mytosa göre tanrıların kimi bu cezanın ve deneyimin ağırlığını eleştirdiler ve kararı onaylamadılar. Bu tanrıların arasında olan Enki kararı, dikbaşlılığı ve cesareti ile tanınan Ziusudra (Akadça Utnapiştim adıyla tanınır) adında bir ölümlüye anlattı ve dev bir sandal yaparak, sel baskınından sağ salim çıkmasını, böylece hem kendi yaşamını hemde insan soyunu kurtarmasını öğütledi. Ziusudra tanrının gösterdiği yolu izledi ve ozanın dediği gibi sağ salim çıktı tufandan:

Tüm rüzgârlar olağanüstü güçte vuruyordu birleşip,
aynı anda da sel aşıyordu tapınakların üzerinden.

Yedi gün ve yedi gece geçti aradan.
Su altındaydı bütün ülke
ve görkemli sandalı yüksek suların üzerinde sel çalkalıyordu kesintisiz.
Yere ve göğe ışık saçan Utu, birkaç adım attı.
Ziusudra görkemli sandalın bir lombozunu açtı,
kahraman Utu ışınlarını saçıyordu sandalın içine.
Kral Ziusudra,
Utu'nun önünde yere attı kendini
ve bir öküz kesti, kurban etti kınalı bir koçla.

Yiten kısa bir bölümden sonra, metinde Ziusudra'ın Pantheon'un iki büyük tanrısıyla, An ve Enlil'le karşılaşmasını okuyoruz. Ziusudra'nın cesaretinden etkilenen An ve Enlil kahramanı tanrısal yaşam ve sonsuz soluk ile ödüllendirirler ve onu cennete benzeyen Dilmun'a, güneşin batmadığı o diyara götürürler.

Mezopotamyalılar bu mythoslarda insan kaderi üzerine tasarımladıkları kendi zayıf ve çekingen dünya görüşlerinin karşısına tanrılarına verdikleri muhteşem rolü oturtuyorlardı. İnançlarına göre, insan balçıktan yaratılmıştı ve kimi kez öne sürüldüğü gibi, yaralanan bir tanrının akan kanıyla bu balçık yoğrulmuş ve insan ortaya çıkmıştı. İnsanın yaratılmasının tek nedeni de, tanrılara hizmet etmek, onların besin ve konut gereksinimlerini sağlamaktı. Tanrılar böylece günlük işlerin peşinde koşmaktan kurtulacak ve zamanlarını daha iyi değerlendireceklerdi. Sümerler insanları tanrıların öfkesi karşısında yalnız ve çaresiz görüyorlardı. İnsanlar yaşamları boyunca bilinmezlik ve güvencesizliğin korkusuyla karşı karşıya kalacaktı; çünkü ruhlarının yeraltının karanlıklarına gideceğine inanıyorlardı.

İnsanın kendi özgür iradesiyle ortaya çıkan bu ahlaki sorun, Batılı din bilim uzmanlarını uğraştırmasına rağmen, Sümerli düşünürler hiçte üzerinde durmamışlardı bu sorunun. Tanrıların kölleri ve uşakları olarak yaratıldıkları inancının doğrultusunda, ne için olduğunun belirsiz görünmesine rağmen, kendilerini tanrılar meclisinin kararlarına bağlamışlardı. Tanrıların yeryüzündekilere sık sık kızarak, kötülük ve yıkım yağdırmalarından da yakınmıyorlardı. Bunların hepsini göze alıyorlar, sineye çekiniyorlardı ve hatta yalan, fesat, korku, yaka-

rış, bulanık, yürek ve sel baskını, kent yıkımı gibi en olumsuz olguları içeren me'ler, yani tanrısal düzen ilkeleri bile vardı, yıkım yağdıran tanrıların yanısıra. Bir Sümerli –İncil'deki Habil– gibi, haksız acıları kabul etmeliydi; o böylece nedeni olmayan kara yazgıya karşı çıkmayacak, yalnızca ruhunun değiştirilemez bir biçimde günahkâr olduğunu görecekti. Çünkü Mezopotamyalı bir bilgenin belirttiği gibi şimdiye kadar hiç bir anne, günahtan arınmış bir çocuk doğurmamıştı.

Tanrılardan –özellikle en etkili olan büyük tanrılardan– sıradan bir insana eğilmeleri ve hatta ona yardım etmeleri beklenmemeliydi. Enlil ve Enki erişilmez ölçüde yüksekteydiler, onlardan ölümlere ve onların sorunlarına kulak vermeleri beklenemezdi. İnsanlar yalnızca küçük tanrılardan gelecek yardımlardan medet umuyorlardı. Böylece tek tek kişilerin ve ailelerin yanında yer alacak kişisel bir tanrının, göksel bir koruyucunun tasarımı gelişmeye başladı. İnsan kendini yaratan bu Baba'ya dualarını ve isteklerini yöneltti. Yardım bu kişisel tanrının işe karışmasıyla, insanoğlunun dualarını duymasıyla sağlandı.

Böyle yardımlara rağmen, insanoğlu ölümle ve yeraltınm korkunç dünyasıyla karşı karşıyaydı. Bunun sonucu olarak Mezopotamyalıların düşünce dünyası, bu sonsuza kadar konaklamanın karmaşası içindedir ve çelişkilerle doludur.

Yeraltı genelde, yerin altındaki büyük bir kozmik boşluk olarak düşünülüyordu. Yerin üzerindeki içi hava dolu kozmik boşlukta benzerlik içindeydi bu yönden. Ölüler gömülüyor ve ruhları mezarlarından yeraltına gidiyordu. Büyük kentlerdeki mezarlıklarda ruhlar için çıkış kapıları bulunuyordu. Ruhlar yeraltına giderken, bir ırmaktan geçmek zorundaydılar. Bu karanlık dünya Nergal ve Ereşkigal'ın yedi kapılı sarayından yönetiliyordu. Bu ikisi de aralarında yargıç görevini üstlenen yedi Anunaki'nin ve yeryüzünün ölü tanrılarının da bulunduğu bir tanrı ordusu hizmet ediyordu. Ayrıca güvenlik güçleri görevini gören ve Galla denilen şeytanlar da vardı. Galla'ların dışındakilerin, ölümlülerin ihtiyacı olan eşyalarla donatılması gerekiyordu.

Yeraltına giriş bir dizi sert kurallarla düzenlenmişti. En iyi yerler krallara ve yüksek rütbeli memurlara ayrılıyordu. Önemli ölülerin hepsinin kendilerinde önce ölen soylulara değerli armağanlar götürmesi töredendi. Yeraltına girişi düzenleyen kurallar, destanların ölüm-

süzleştirdiği büyük kahraman Gılgameş tarafından denetleniyordu. Gılgameş öldükten sonradan tanrıların arasına alınmıştı. Yeryüzünün aydınlığına karşın yeraltı katran karasıydı. Ama güneş batıp, yeryüzünü terkettikten sonra yeraltına gidiyor ve orayı ışıtıyordu. Ayrıca ay da her ayın sonunda yer altına uğramaktaydı.

Yeraltına inenler güneş tanrısı Utu başkanlığında bir mahkeme tarafından yargılanıyorlardı. Eğer karar olumlu olursa, ruhlar sonsuza kadar rahat ediyorlardı. Yeraltında rahat bir yaşama kavuşma umudu olmasına rağmen, birçok Mezopotamyalı için yeryüzünün bulanık bir yansımasından başka birşey değildi yeraltı. Emekçi halk için yeryüzündeki yaşam koşulları zaten yeterince ağırdı ve yeraltında daha iyisini bulacaklarını sanmaları için hiçbir neden yoktu.

Tanrıların insanlar üzerindeki bu baskı ve etkileri, bazı belirli günlerde dinsel törenler yapılarak, tanrıların onurlandırılmasını gerektiriyordu. Bu törenler kutsal tapınaklardaki rahipler tarafından yönetilmekteydi.

İlk önceleri küçük tapınma odalarından oluşan bu tapınaklar, yüzyılların akışı içinde dev yapı komplekslerine dönüştüler. Mezopotamya'nın bütün büyük kentlerinde yeni yeni tapınaklar yükselmeye başladı. Bu tapınaklar geniş bir yönetim kadrosu tarafından yönetiliyordu. Bu kadroların üstünde de bir başyönetmenin yanısıra kadın veya erkek başrahipler bulunuyordu. Başrahip ve başrahibelere her birinin özel görevleri olan bir dizi rahip yardımcı oluyordu. Bir grup rahip kutsal duaları okuyor, bir diğer grup törenin sürmesiyle ilgileniyordu. Diğer bir grup rahipte tanrılara müzik yapıyor ve kurbanları sunuyordu. Ayrıca memurlar, elsanatçıları ve tapınağın atölyelerinde, tarlalarında çalışanlar vardı.

Mezopotamya tapınaklarında tanrılara hergün kurban sunulmaktaydı. Hayvan eti, meyve, su, bira, şarap sunulurken güzel kokan bitkiler, ağaç dalları yakılıyordu bir yandan da. Bu törenler yalnız rahipler tarafından yürütülüyordu, sıradan yurttaşlar bu törenlerde yer alamıyordu. Halk ancak yılın belirli aylarında ve günlerinde kutlanan dini bayramlara katılabilmekteydi. Bu bayramların en önemlisi, ilkyaz geldiğinde kutlanan Yeni Yıl Bayramıydı. Günlerce süren bu bayramın en önemli ve coşkulu günü, eski Uruk beylerinden Dumuz

İncil'deki Temmuz)'yi temsil eden kral ile, tanrıça İnanna'yı temsil den başrahibenin birleştikleri Kutsal Düğün günüydü. Bu tören ile ıytoslara göre Dumuzi ile Uruk kentinin koruyucusu tanrıçası İnna'nın evlenmeleri sürdürülüyordu.

Kral ile tanrıça arasındaki Kutsal Düğün'ün iki anlamı vardı: Bu üğün bir yandan toprağın bereketini artırıyor, diğer yandanda tanrıanın eşi olan krala uzun bir yaşam sağlıyordu. Kutsal düğün, odağıı bu inancın oluşturduğu türkülere, masallara esin kaynağı olmuştur. Bunların hepsi de, ölümlü bir kralın büyük bir tutkuyla bir tanrıça ile birleşmesiyle başlar ve ölümsüzlüğü kazanamayan kralın acı dolu yaılmasıyla son bulur.

Mezopotamya mytoslarına göre, Dumuzi ile İnanna'nın birleşmesi acı ile son bulmuştur. Bu tanrısal birleşmeyle ölümsüzler arasına kaılmak isteyen kral, bunun tersiyle karşılaşmıştır. Tanrıça İnanna'nın kendisidir, birleştikleri ilk gecenin ardından krala bu acı yenilgiyi hazırlayan. Burada kralın tanrısal eşinin gururunu ve yükselme hırsını hesaba katmadığı görülmektedir. İçeriği aşağıdaki gibi olan hüzünlü bir türküyle anlatır ozanlar bu olayı:

İnanna, Dumuzi ile evlendikten sonra –gök tanrıçası olmasına rağmen– yeraltının da tanrıçası olmak ister, yüreğine düşen bu hırsı atamaz. Ama yeraltının kıskanç kraliçesi Ereşkigal tarafından yeraltında öldürülür. Tanrıça olmasına rağmen sonsuz ölümden Enki'nin dostça yaklaşıp, ona getirdiği Yaşam Suyu'nu içerek, Yaşam Otu'ndan yiyerek kurtulur. Tehlike henüz sona ermemiştir. Yeraltı yasalarına göre, yeraltına gelen birisi –tanrıça bile olsa– yerine bir temsilci bırakmadan ayrılıp, yeniden yaşayanların arasına karışamaz. Yeniden yaşama kavuşan İnanna, yeraltından ayrılmak için izin alır. Ama bir küme Galla, alt düzeydeki şeytanlar eşlik edecektir Tanrıçaya. Eğer İnanna, kendini temsil edecek kimse bulamazsa, bu şeytanlar tanrıçayı alıp, yeraltına geri getirmekle görevlidirler.

İnanna şeytanların eşliğinde kentten kente dolaşarak, kendi yerine yeraltına gidecek bir tanrı veya tanrıça arar. Uğradığı ilk kentin tanrıları, İnanna'nın önünde eğilirler ve yeraltına gitmeye hazır olduklarını söylerler, ama İnanna kabul etmez tanrıların önerisini. İnanna

ve şeytanlar tanrıçanın kentine, Uruk'a varırlar. Dumuzi sırmalı giysilerini giymiş, görkemli tahtında oturmaktadır ve gölgesinde aşamak zorunda kaldığı eşinden kurtulmanın sevinci içindedir. İnanna kocasının bu vurdum duymazlığına çok öfkelenir. Şeytanlara Dumuzi'yi alıp, yeraltına götürmeleri için emir verir. Dumuzi kaçar, güneş tanrısı Utu'ya sığınır. Utu, İnanna'nın kardeşi olmasına rağmen krala acır ve onu bir yılana döndürerek kurtarmayı dener, ama başaramaz. Şeytanlar Dumuzi'yi öldürerek, yeraltına götürürler; Dumuzi orada sonsuza kadar İnanna'yı temsil edecek, onun yerini alacaktır. Bu arada Dumuzi'nin kızkardeşi tanrıça Geştinanna kendini feda eder ve yılı kardeşinin yerine yeraltında geçirmeye hazır olduğunu söyler.

Kutsal Düğün'ün her yıl yinelenmesi, Mezopotamyalıların büyük bir ihtiyaçlarını, geleceklerini güvence altına almak istemelerini göstermektedir. Birincibin yıllarında Babil'de kutlanan Yeniyıl bayramlarının bir bölümü, Kutsal Düğün'ün yanısıra, Sümerlerin Akitu tapınmasını izlerini taşıyordu. Eskiçağlarda görülmeyen bu törende simgesel içerikleri çeşitilik gösteren değişik törenler birbirine geçiyor, bağlanıyordu. Ayrıca Babil Yaradılış Destanının –Enuma Eliş– bir örneğinde de, Sümer destalarına inen bazı izler bulunuyordu. Enuma Eliş'in bu Babil versiyonunun kahramanı Marduk'tur; Babil'in ulusal tanrısı. Bölge Asurların egemenliğine geçtikten sonra, kendi ulusal tanrıları olan Assur bu rolü almıştır.

Babil Yeniyıl bayramının son şekillenmesi üzerine bilgilerimiz, İsa'dan önce üçüncü yüzyılda yazılmış olan dini bir kitaptan gelmektedir. Bir rahibin yazdığı bu kitaptaki dinsel kurallar, eskiçağdaki benzerlerinden ayrılmaktadır. Bu kuralları temel alarak kaleme alınan aşağıdaki Yeniyıl törenlerinin betimlenmesi, gerçeğe en uygun olanıdır.

Babil Yeni yıl Bayramı Nisanın gece ve gündüzün eşit olduğu birinci gününde başlıyor ve onbir gün sürüyordu. İlk dört gün başrahibin Marduk'u Pantheon'un en büyük tanrısı olarak övdüğü, Enuma Eliş destanını okumasına ve kırmızı giysili iki kuklanın hazırlanmasına ayrılmıştı. Bu kuklalar kötülük simgesi olarak yılan ve akrep taşıyorlardı ve bayramın altıncı günü başları kesilerek, ateşe atılmaktaydılar.

Enuma Eliş destanı başlangıçta herşeyin su olduğunu anlatarak başlar. Tatlısu Apsu ve Tiamat denizi, evreni ve tanrıları yaratırlar. Daha sonra Apsu tanrılara karşı gelir ve herşeyi bilen Enki tarafından yokedilir. Çok öfkelenen Tiamat tanrılara karşı zorlu bir mücadele başlatır. Tanrıların hiçbiri Tiamat'la boy ölçüşecek güçte değildir, bunu gören Enki'nin oğlu Marduk savaş alanına çıkar. Marduk'un bir koşulu vardır ama; tanrıların başı, yiğit ve şimşek çakan gözlü, doğuştan soylu kişilikli bir önder olarak tanınmayı ister tanrılardan.

Meclisi toplayan tanrılar Marduk'un isteğini kabul ederler ve bu koşulu yasallaştırırlar. Marduk yaman bir döğüşten sonra Timat'ı yenilgiye uğratır ve gövdesinin yarısından göğü yaratır. Ardından ayı ve yıldızları yerlerine yerleştirir ve Tiamat'ın yanında yer alan bir tanrının kanından da insanı yaratır. Tanrılar meclisi Marduk'un kahramanlığını kanıtladığı bu büyük olayı kutlamak için, görkemli bir tapınak yaptırır ve Marduk'un elli değişik adının okunduğu büyük bir şölen verir. Tanrılar daha sonra, dünyayı insanlara bırakarak, kendi işlerinin başına dönerler.

Babil Yeniyıl bayramının beşinci günü belirli dualar ve sunulan kurbanlardan sonra, diğer törenlerle sürmekteydi. Tapınağın kutsal suyla yıkandığı ve kutsal yağlarla kutsanlığı bir temizlik töreni yapılıyordu. Ardından büyük bir olasılıkla, kalan pisliği temizlemek için bir koç kesilerek, kanayan gövdesi tapınak duvarlarına bastırılıyordu. Koçun gövdesinden akan kan durunca, hayvan günah keçisi olarak bir ırmağa atılmaktaydı. Sonra da Marduk'un oğullarından biri olan, Borsippa kentinin koruyucu tanrısı Nabu'nun ziyareti için altından bir Semavi Taht hazırlanıyordu.

Sıra bayram süresi içinde ilk defa kralın görkemli Esagile tapınağına ayak basmasına gelmektedir. Kral bu ilk gelişinde, biraz da aşağılayıcı bir törenden geçirilir. Törenin amacı, kralın tanrıların alçakgönüllü bir görevlisi ve halkın refahından sorumlu olduğunu unutmamasını sağlamaktır. Tören başrahibin kraldan egemenlik simgeleri olan kılıcını ve asasını alarak, Marduk tasvirinin altına koymasıyla başlar. Başrahip daha sonra kralın yanına gelir ve kulaklarından tutarak, Marduk tasvirinin önünde diz çöktürür ve kraldan Babil'e ve halka acı çektirmeyeceğine söz vermesini ister. Kral söz verdikten

sonra, başrahip kılıcı ve asayı getirir ve kralı tokatlamaya başlar. Eğer tokatlanma sırasında kralın gözleri yaşarırsa, Marduk'un ondan kıvanç duyduğu anlamına gelir bu gözlaşları. Aynı günün akşamı, kral odak noktasında tanrılara kurban edilen bir boğanın bulunduğu törene katılır.

Bayramın son günleri üzerine bilgimiz pek fazla değildir. Altıncı ve yedinci günlerde Babil ülkesinin çeşitli kentlerinden kara ve su yollarıyla getirilen çeşitli tanrı tasvirleri Babil'e varır. Sekizinci gün kral Marduk'un elinden tutarak, onu tanrısal konuklarla tanıştırır. Ardından toplanan tanrıların önünde bekleyen rahipler çoşkun bir biçimde Marduk'un baştanrılığını ilan ederler. Marduk tören alayının başında duran ve kralın sürdüğü değerli atlarla, altın ve gümüş sırmalarla bezenmiş savaş arabasının içine oturtulur. Kralı diğer tanrıların yontularıyla dolu arabalar izler ve eşine az rastlanır bu tören alayı devinir, kalkar Esagila tapınağının önünden, görkemli Tören caddesi üzerinden ünlü İştar Kapısı'na varır, kapıdan geçerek kentten çıkar ve Fırat kıyısındaki Akitu Evi'ne gider.

Olasılıkla gidenler Akitu Evi'ne üç gün üç gece kalıyorlardı ve sonra da bayramın en büyük olayı olan Yazgı Meclisi Kararı'nın alınacağı, Babil'deki Esagile tapınağına dönüyorlardı. Yazgı Meclisi Kararı, krahn bayramı izleyen Yeniyıl'daki egemenliğinin simgesel olarak onaylanmasıydı.

Din Mezopotamyalıların yaşamında kuşkusuz çok önemli bir rol oynuyordu. Göklere yükselen Zikkuratların, insanı etkileyen resim ve yontuların, duvarları ve sütunları süsleyen nakışların, kabartmaların ve ustaca oyulmuş silindir mühürlerin kaynağı ve esiniydi. Mezopotamyalıların törenleri ve inançları o kadar etikliydi ki, eski dünyanın büyük bir kesimi binlerce yıl öykünmüştü bunlara. Din herşeyden önce insanların doğanın gizemli gücünden korktukları, bu gücü açıklayamadıkları zamanlarda, Mezopotamya halkına yaşamı için düzen ve yön getirmişti.

KAYNAKÇA

Gregory ABU'L FARAC, *Abu'l Farac Tarihi,* 1-2, TTK Yayınları, Ankara 1950.

A. Adnan ADIVAR: *Bilim ve Din,* Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.

Mustafa AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi,* Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.

Die Al torientalischen Reiche. I-III, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1976.

Helga ANSCHÜTZ, *Die syrischen Christen vom Tur 'Abdin,* Augustinus Verlag, Würzburg 1985.

Doğan AVCIOĞLU, *Türklerin Tarihi.*, 3-4, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979. *Milli Kurtuluş Tarihi,* 1, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.

Cebrail AYDIN, *Tarihte Süryaniler*, Kendi Yayını, İstanbul 1964.

Senake BANDARANAYAKE, *Arkeologi och Imperialism,* Ordfront/Arkivet för folkets historia, Stockholm 1977.

Hermann BENGTSON, *Grichenund Perser*, fischer Verlag, Frankfurt am Main 1979.

Robert Erenton BETTS, *Christians in the Arab East*, john Knox Press, Atlanta 1978.

Kurt BİTTEL, *Die Hethiter,* C.H. Beck Verlag, München 1976.

James BLAİKİE, *Ancient Assyria,* A. and C. Black, London 1916. The Life of the ancient East, Macmillan, New York 1923.

C. W. CERAM, *Enge Schlucht und Schwarzer Berg,* Rowohlt Verlag, Hamburg 1979.

Götter, greaber unnd Gelehrte, Rowohlt Verlag, Hamburg 1979.

Mary E. CHASE, *Life and Language in the old Testament*, Gramercy Publishing Cd., New York 1955.

Gordon CHILDE, *Tarihte Neler Oldu,* Alan Yayıncılık, İstanbul 1982.

D. CHWOLSON, *Ssabier und der Ssabismis* I-II, St. Petersburg 1856, Nachdruck Oriental Press, Amsterdam 1965.

Graham CLARK and Stuart PİGGOTT, *Prehistoric Societies,* Penguin Books Ltd, Middlesex 1976.

Georges COGNIOT, *İlkçağ Materyalizmi,* Anadolu Yayınları, ankara 1968.

Claude COHEN, *Der Islam,* Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1976, Pre-Ottoman Turkey, Sidgwick and Jackson, London 1970.

Franz CUMONT, *Oriental Religions in Roman Paganism,* Dover Publication, New York 1956.

Ç. DETLEP und G. MÜLLER, *Geschichte der orientalischen Nationalkirchen,* Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1981.

Metropolit Hanna DOLAPÖNÜ, *Tarihte Mardin.* Itr-el Nardin fi Tarih Merdin, Kendi Yayını, İstanbul 1972.

Wilhelm EİLERS, *Sinn und Herkunft der Planetennamen,* Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenchaften, München 1976.

Semiramis, Hermann Böhleaus Nachf. /Wien-Köln-Graz, Kommissionverlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1971.

Petra EİSELE, *Babylon. Pforte der Götter und Grosse Hure,* Knaur Verlag, München 1983.

Friedrich ENGELS, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni,* Sol Yayınları, Ankara 1978.

Doğanın Dialektiği, Sol Yayınları, Ankara 1976.

Isidore EPSTEİN, *Judaism,* Pelican Books, London 1977.

Azra ERHAT, *Mitoloji Sözlüğü,* Remzi Kitabevi, İstanbul 1978.

İ. Z. EYÜBOĞLU, *Alevilik- Sünnilik,* Hürriyet Yayınları, İstanbul 1979.

Edward GİBBON, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi,* 1-2, B/F/S Yayınları, İstanbul 1987.

Macit GÖKBERK, *Felsefenin Evrimi,* Milli Eğitim Bakanlığı, Devlet Kitapları, İstanbul 1979.

Michael GRANT, *Mittelmeerkulturen in der Antike,* Verlag C. H. Beck, München 1974.

Hans georg GUNDEL, *Der al te Orient und die griechische Antike,* Klett-Cotta, Stuttgart 1981.

Aziz GÜNEL, *Türk Süryaniler Tarihi,* Kendi Yayını, Diyarbakır 1970.

Volkert HAAS, *Magie und Lthen in Bobylonien,* Merlin Verlag, Gifkendorf 1986.

A. M. HAMILTON, *Road throught Kurdistan, The Narrative of an Engineer in Iraq,* Faber and Faber, London 1958.

Orhan HANÇERLİOĞLU, *Düşünce Tarihi,* Varlık Yayınları, İstanbul 1976.

İnanç Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.

HERODOTOS, *Heredot Tarihi,* Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

Nazım HİKMET, *Destanlar,* Özgün Yayınları, istanbul 1977.

S.H. HOOKE, *Middle Eastern Mythology,* Pinguin Books, Middlesex 1978.

Şefik HÜSNÜ, Türkiye'de Sınıflar, Ülke Yayınları, Ankara 1975.

Samuel Noah KRAMER, Mesopotamien, Rowohlt Verlag, Hamburg 1975.

The Sumerian Mythology, The University of Chicago Press, Chicago 1963.

The sumerians, their History, Culture and Character, The University of Chicago Press, Chicago 1963.

KİTABI MUKADDES, *Kitabı Mukaddes* Şirketi, İstanbul

Bengt KNUTSSON, *Asur eller Aram,* Statens invandrarverk, Norrköping 1982.

Doğan KUBAN, *Türkiye Sanatı Tarihi,* Gerçek Yayınevi, İstanbul 1978.

Sture LİNNER, *Hellenika,* Förlaget Rubicon, Uppsala 1986.

Austen Henry LAYARD, *Auf der Suche nach Ninive,* C. H. Beck, München 1975.

Franz Georg MATER, *Byzanz,* Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1976.

K. MARX-F. ENGELS, *Felsefe İncelemeleri,* Sol Yayınları, Ankara 1975.

Urfalı MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, TTK Yayınları, Ankara 1962.

Bruno MEİSSNER, *Babylonien und Assyrien,* Heidelberg 1925.

James MALLART, *The Archaelogy of Ancient Turkey,* The Bodley Head, London 1978.

Behçet NECATİGİL, *Mitologya*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1978.

David and Joan OATES, *The Rise of Civilisation*, Phaidon Press, London 1976.

Doğu PERİNÇEK, *Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek,* Aydınlık Yayınları, İstanbul 1977.

Nicholas POSTGATE, *The First Empires,* Phaidon Press, London 1977.

Kurt RUDOLPH, *Die Gnosis*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1977.

Bertrand RUSSEL, *Batı Felsefesi Tarihi*, Antikçağ, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972.

SAVUNMA, *Türkiye ihtilalci İşçi Köylü Partisi Davası*, Aydınlık Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1979.

J. B. SEGAL, *Edessa*, The Blessed City, Oxfrod University Press, London 1970.

Cemil SENA, *Hazreti Muhammed'in Felsefesi,* Remzi Kitabevi, İstanbul 1971.

Oskar SİMMEL und Rudolf STAEHLIN, *Christiche Religion,* Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1973.

J. V. STALİN, *Marksizm ve Dil Üzerine,* Koral Yayınları, İstanbul 1976.

William TARN and G. T. GRIFFITH, *Hellenistic Civilisation,* Methuen Co Ltd, London 1978.

George THOMSON, *Eski Yunan Toplumu üzerine İncelemeler. Tarih Öncesi Ege*,I-II, Payel Yayınları, İstanbul 1983-85. İnsanın Özü, Payel Yayınları, İstanbul 1976.

Konstantin TSERETELI, *Grammatik der modernen assyrischen Sprache* (Neuostaramaeisch), VEB Verlag, Leipzig 1978.

Bilge UMAR, *Türkiye Halının İlkçağ Tarihi,* I-II, Sergi Yayınevi İzmir 1984.

Andrea WALTER, *Das Wiedererstandene Assur,* C. H. Beck, München 1977.

Leonard WOLLEY, *Ur of the chaldees. A Record of Seven Years of Excavation,* Pelical Book, Middlesex 1952.

Stefanos YERASİMOS, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,* Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

Çetin YETKİN, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler,* Milliyet Yayınları, İstatnbul 1980.

Cemal YILDIRIM, *Bilim Tarihi,* Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974.

Gabriele YONAN, *Assyrer Heute*, Pogrom Verlag, Hamburg 1978. Journalismus bei den Assyriern, Zentralverband der Assyrischen Vereinigungen in Deutschland und Mitteleuropa, Berlin 1985.

Erol Sever

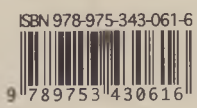
ASUR TARİHİ

Erol Sever, bu kitabında Mezopotamya Uygarlığı içinde çok önemli bir yeri olan Asurları inceliyor.

Tarih öncesi Sümerlerden, ilk Sümer yazıları, tabletlerin okunması ve çözümü, Asurbanipal'in kitaplığı, Gilgameş Destanı... Babil Kulesi, asma bahçeleri...
Sami İmparatorluğu, Akadlar ve Babil'de Kassit İmparatorluğu egemenliği... Asurlar ve Anadolu... Asur-Hurri ilişkilerinin dönüşümü... Büyük yayılmalar... Kralhktan, imparatorluğa... Aram-Asur ilişkileri... Hitit Krallığı'nın dağılmasmdan sonra Suriye ve Filistin... Yeni Babil çağı ve Kalde Kralhğı... Din, dil ve yazıda yaşanan tarihsel süreç... Felsefe ve kilise edebiyatı... Bilim ve sanatta yaşanan gelişme... Ortaçağ Asur tarihi...

ISBN 978-975-343-061-6

KAYNAK YAYINLARI